

Міністерство освіти і науки України

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

**Міжнародні відносини,
суспільні комунікації
та регіональні студії**

**International relations,
public communications
and regional studios**

№ 1 (7)

Луцьк–2020

Редакційна колегія
052 Політологія

- Шуляк Антоніна** – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу (головний редактор) (Україна, м. Луцьк).
- Вавринюк Анджей Антоні** – Вища професійна державна школа (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie), доктор габілітований у галузі гуманітарних наук, професор кафедри міжнародних відносин (Польща, м. Хелм).
- Васюта Ольга** – Інститут наук про безпеку Педагогічного університету імені Комісії народної освіти в Кракові, директор, доктор політичних наук, професор (Польща, м. Краків).
- Вояковський Даріуш** – Інститут соціології Жешувського університету (Instytut socjologii Uniwersytet Rzeszowski), доктор габілітований у галузі гуманітарних наук, професор Департаменту центральноєвропейських досліджень (Польща, м. Жешув).
- Івасечко Ольга** – Національний університет «Львівська політехніка», кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Інституту гуманітарних та соціальних наук (Україна, м. Львів).
- Качка Катажина**, заступник декана з питань розвитку та організації, факультет політики та наук про безпеку, Університет Ніколая Коперніка в Торуні (Польща, м. Торунь).
- Конець Рафал** – Інститут наук про безпеку Педагогічного університету імені Комісії народної освіти в Кракові, кандидат політичних наук, ад'юнкт (доцент) кафедри інформаційної і медіальної безпеки (Польща, м. Краків).
- Лендєл Мирослава** – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», проректор з науково-педагогічної роботи, доктор політичних наук, доцент (Україна, м. Ужгород).
- Прокоп Мар'яна** – Університет імені Яна Кохановського (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach), кафедра країни Північної Європи, доктор політичних наук (Польща, м. Кельце).
- Ржевська Ніна** – завідувач кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій, Національний авіаційний університет, доктор політичних наук, професор (Україна, м. Київ).
- Турчин Ярина** – Національний університет «Львівська політехніка», директор Інституту гуманітарних та соціальних наук, доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин (Україна, м. Львів).
- Яковлев Максим** – Національний університет «Києво-Могилянська академія», кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології, керівник науково-освітнього центру «Школа політичної аналітики».

291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

- Вознюк Євгенія** – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та регіональних студій (відповідальний секретар) (Україна, м. Луцьк).
- Карпчук Наталія** – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу (Україна, м. Луцьк).
- Клепка Рафал** – Інститут наук про безпеку Педагогічного університету імені Комісії народної освіти в Кракові, кандидат політичних наук, ад'юнкт (доцент) кафедри інформаційної і медіальної безпеки (Польща, м. Краків).
- Кузьмич Олена** – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, доцент кафедри національної безпеки, кандидат фізико-математичних наук (Україна, м. Луцьк).
- Пеховяк-Лампарська Джоанна** – Університет Ніколая Коперніка в Торуні (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), кафедра історії міжнародних відносин, доктор політичних наук (Польща, м. Торунь).
- Піпченко Наталія** – Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, професор кафедри міжнародної інформації (Україна, м. Київ).
- Сидорук Тетяна** – Національний університет «Острозька академія», доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин (Україна, м. Острог).
- Тищенко Дмитро** – Університет Лісабону (Universidade de Lisboa), доктор філософії з соціальних наук (міжнародні відносини) (Португалія, м. Лісабон).
- Трач Ольга** – Національний університет «Львівська політехніка», кандидат технічних наук, асистент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності (Україна, м. Львів).
- Хворост Христина** – Луцький національний технічний університет, доцент, кандидат психологічних наук, фахівець відділу міжнародних зв'язків (Україна, м. Луцьк).
- Шульська Наталія** – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій (Україна, м. Луцьк).

Журнал є науковим фаховим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата політичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.04.2018 № 326). Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 22739-126398 від 24.04.2017 р.

ISSN 2524-2679 (Online),

ISSN 2522-1663 (Print)

Інтернет-сторінка видання – <https://relint.eunu.edu.ua/index.php/relint>

Редактор і коректор Г. Дробот. Технічний редактор: І. Савицька. Наклад 100 пр. Зам. 360. Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб. 6,8, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Тел. (0332) 24-12-00. Ел. адреса: antonina.tutko@eunu.edu.ua. Засновник – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Обсяг 13,84 обл. вид. арк., 14,41 ум.-друк. арк. Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4607 від 30.08.2013 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2020

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2020

*Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та
регіональні студії*

*International
relations, public
communications and
regional studios*

*Журнал заснований у 2017 році
Періодичність 2-4 рази на рік*

№ 1 (7)

2020

З М І С Т

РОЗДІЛ I

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Кулик Сергій

Неспортивний жест Козакевича та його значення у внутрішній політиці Польщі й міжнародних відносинах..... 7

Кухарик Вікторія, Фаримець Валентин

Сучасний стан розвитку офшорного бізнесу у світі 21

Пашкевич Марина, Пашков Віктор, Запорожець Дар'я

Держава та діаспора в міжнародних відносинах ХХІ ст.: зарубіжний досвід й уроки для України..... 40

Романюк Наталія

Вплив глобального потепління та змін клімату на появу кліматичних мігрантів..... 52

РОЗДІЛ II

СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

Girman Alla, Kodatska Natalia

Development of Public Policy Network Communications in Modern Political Systems..... 62

Копійка Марія

«Гостра сила» в стратегії інформаційної безпеки Китаю..... 68

Мазур Пшемислав, Нетреба Анна

Е-джихад. Інформаційна боротьба Аль-Каїди й Ісламської держави на «стежці Бога»: вибрані приклади..... 80

Ніколаєнко Наталія, Василевич Юлія, Комарчук Олександр

Маніпулятивний характер російських засобів масової комунікації в умовах російсько-української гібридної війни..... 93

Никитюк Олеся

Застосування блокчейн-технології в електронному урядуванні 104

Радзивилюк Єлизавета

Особливості убезпечення інформаційного простору Італії
в контексті розвитку інформаційно-комунікативних технологій 112

Zajac Żaneta, Zamojska Aleksandra

Wpływ mediów społecznościowych na bezpieczeństwo zdrowotne
na przykładzie Facebooka, Instagrama oraz Youtube 122

**РОЗДІЛ III
РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ**

Коцан Наталія, Гурський Тарас

Процес регіоналізації у Великій Британії 132

Ланін Олег

Розлучення по-англійськи: наслідки Брекзиту для держав-членів ЄС
та України 138

Лісовський Володимир

Виникнення сепаратизму та його роль у внутрішньополітичних
процесах поліетнічних держав 148

Matchuk Yana

Practice of Digital Diplomacy in the Czech Republic 166

Ніколаєва Дарія

Ідеологічна та геополітична конкуренція Туреччини й ОАЕ:
точки співпраці та зіткнення 181

Мирончук Валерій, Сидорук Тетяна, Тимейчук Ірина

Тенденції зовнішньополітичного курсу США за адміністрації
Дональда Трампа 191

**РОЗДІЛ IV
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ**

Богінська Ірина

Концепт «демократія» в російському офіційному дискурсі
як індикатор відносин РФ із Заходом 202

Діордіца Оксана

Еволюція реформи децентралізації в сучасній політичній
практиці України 214

Кіянка Ірина

Ідеї популізму у виборчій кампанії Президента України 2019 р 223

Харитонюк Оріся

Роль українського менталітету в процесі реалізації реформи
децентралізації влади в Україні 230

Шурко Оксана

Вплив політичних технологій на політичну свідомість 237

CONTENT

SECTION I **INTERNATIONAL RELATIONS**

Kulyk Sergii

The Unsportsmanlike Gesture of Kozakevich and its Significance
in the Domestic Politics of Poland and in International Relations..... 7

Kukharyk Viktoriia, Farymets Valentyn

Current Status of Offshore Business Development in the World 21

Pashkevych Maryna, Pashkov Viktor, Zaporozhets Daria

The State and the Diaspora in International Relations
of the XXI Century: Foreign Experience and Lessons for Ukraine 40

Romaniuk Nataliia

The Global Warming and Climate Change Impact on the Emergence
of Climate Migrants 52

SECTION II **SOCIAL COMMUNICATIONS**

Girman Alla, Kodatska Natalia

Development of Public Policy Network Communications
in Modern Political Systems 62

Kopiika Mariia

«Sharp Power» in the Information Security Strategy of China 68

Mazur Pshemyslav, Netroba Anna

E-Jihad. Information Fight Al-Qaeda and the Islamic State
on the «Path of God»: Selected Examples 80

Nikolaienko Nataliya, Vasylevych Yuliya, Komarchuk Oleksandr

Manipulative Character of Russian Media in the Russian-Ukrainian
Hybrid Warfare 93

Nykytiuk Olesia

Application of Blockchain Technology in E-Governance 104

Radzyviliuk Yelyzaveta

Peculiarities of Providing the Information Space of Italy in the Context
of the Development of Information and Communication Technologies 112

Zaiats Zhaneta, Zamojska Aleksandra

The Impact of Social Media on Health Security on the Example
of Facebook, Instagram and Youtube 122

SECTION III **REGIONAL STUDIES**

Kotsan Natalia, Gursky Taras

The Process of Regionalization in the UK 132

<i>Lapin Oleh</i>	
Divorce in English: the Effects of Brexit on EU Member States and Ukraine.....	138
<i>Lisovsky Volodymyr</i>	
The Sudden Appearance of Separatism and its Role in the Domestic Political Processes of the Poly-Ethnic States	148
<i>Matchuk Yana</i>	
Practice of Digital Diplomacy in the Czech Republic	166
<i>Nikolaieva Dariia</i>	
Ideological and Geopolitical Competition Between Turkey and the UAE: Points of Coopertion and Confrontation	181
<i>Sydooruk Tetiana, Myronchuk Valerii, Tymeichuk Iryna</i>	
Trends of the Us Foreign Policy Course of Donald Trump’s Administration.....	191

SECTION IV
POLITICAL INSTITUTES AND PROCESSES

<i>Bohinska Iryna</i>	
Concept «Democracy» in Russian Official Discourse as an Indicator of Relations Russian Federation with the West	202
<i>Diorditsa Oksana</i>	
Evolution of Decentralization Reform in Modern Political Practice of Ukraine	214
<i>Kiyanka Iryna</i>	
Populism Ideas in the 2019 Election Campaign of the President of Ukraine	223
<i>Kharytoniuk Orysia</i>	
The Role of the Ukrainian Mentality in the Process of Implementation the Decentralization Reform in Ukraine	230
<i>Shurko Oksana</i>	
The Influence of Political Technologies on Political Consciousness	237

РОЗДІЛ I

Міжнародні відносини

УДК 323(438):796.418(092)+327(438:47+57)

Сергій Кулик,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та регіональних студій,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
43024, Україна, Волинська область, вул. Винниченка, 28, каб. 4

kumys@ua.fm

<https://orcid.org/0000-0001-7520-7426>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-07-21>

НЕСПОРТИВНИЙ ЖЕСТ КОЗАКЕВИЧА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ Й МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

У Польщі є два політичні жести, які знає кожен. Перший – це пальці у формі літери «V», жест, відомий із часів «Солідарності». Другий, найпомітніший в історії польського спорту, – це жест Козакевича (пол. – gest Kozakiewicza), продемонстрований на Олімпійських іграх у Москві 1980 р.

Влада СРСР і соціалістичної Польщі не надала публічного розголосу ні жесту, ні історії довкола нього. Під час «холодної» війни спортсмени з багатьох країн світу сприймали спортсменів із СРСР не лише як своїх суперників у змаганнях, але і як політичних, ідеологічних, культурних недругів. Тому жест у півруки відомого польського стрибуну із жердиною В. Козакевича, який він показав уболівальникам і суддям на стадіоні в Лужниках, зумовив підняття національного духу в Польщі, став символом визволення від комуністичного режиму.

Політична реакція вищого партійного керівництва СРСР на жест польського атлета спростувала гасло, яким активно маніпулювала на міжнародній арені – спорт поза політикою. Здійснено спробу переосмислити значення жесту В. Козакевича в сучасних суспільно-політичних умовах, тому звертаємо увагу, насамперед, на: 1) політичний контекст іменного «жесту Козакевича»; 2) реакцію влади СРСР і ПНР щодо виступу спортсмена; 3) використання жесту як символу у внутрішньополітичній боротьбі у ПНР та проти СРСР; 4) політичні утиски В. Козакевича як відомого спортсмена; 5) використання В. Козакевичем історії свого жесту для створення особистого іміджу, у власній передвиборчій кампанії; 6) уживання вислову «жест Козакевича» у сучасній польській пресі та його значення. Доведено, що «жест Козакевича» з іменного перетворився на політичний, національний і міжнародний жест, він став універсальним у польській журналістиці.

Ключові слова: Владислав Козакевич, змагання атлетів зі стрибків із жердиною, Олімпійські ігри 1980 р., протест, МОК, «жест Козакевича», профспілка «Солідарність», вислів «жест Козакевича».

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Під час Олімпійських ігор 1980 р. Москва перетворилася на суцільний режимний об'єкт. Через уторгнення СРСР до Афганістану в грудні 1979 р. більшість західних країн бойкотували Ігри в Москві. На цих іграх несподіваного ляпасу, на перший погляд, а насправді – резонансної ідеологічної й репутаційної втрати, зазнав Радянський Союз від відомого польського спортсмена Владислава Козакевича. Саме він показав жест, який увійшов в історію Олімпійських ігор як «жест Козакевича». За твердженням легкоатлета, він «показав цей жест зі злості, спонтанно, але не безцільно», і він «був зворотною реакцією на увесь цей свист». Тому з ім'ям В. Козакевича пов'язано багато спекуляцій – політичних, ідеологічних, спортивних, іміджевих. Ми вважаємо, що це яскравий приклад того, як поведінка спортсмена, його психологічна реакція стали проявом протестних суспільних настроїв у Польській Народній Республіці і як ця поведінка вплинула на подальший перебіг внутрішньополітичної ситуації в ПНР, на її відносини з СРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про «жест Козакевича» в польській літературі написано декілька книг. У 1994 р. опубліковано біографію «Козака», виконану І. Павліком [1], у 2018 р. з'явилася книга «Як це було насправді» [2] – про незвичні спортивні історії Польщі. Виділимо публікацію Я. Оледські «Жест надії» [3]. У цих працях описано історію цього жесту, подано коментарі В. Козакевича, а також висвітлено реакцію влади тогочасної Польщі на вчинок спортсмена. Ці дані доповнює автобіографічна книга В. Козакевича «Не говоріть як мені жити» [4].

Журналіст Л. Стшига у матеріалі «Нескінченна польсько-російська війна. Ще один старт у Євро» досліджує польсько-російське суперництво в спорті протягом ХХ ст. Він стверджує, що «польсько-російські спортивні контакти повинні бути дуже делікатними, оскільки в минулому вони часто виявлялися більше пов'язаними із зовнішньою політикою, ніж зі змаганням спортсменів» [5].

Також у Польщі з'являється чимало публікацій напередодні проведення чергових Олімпійських ігор, а також із нагоди річниці, ювілею показу «жесту Козакевича». Крім того, вислів «жест Козакевича» активно вживається в польській журналістиці, фігурує в лексиконі вітчизняних політиків, насамперед, для характеристики сучасної внутрішньополітичної ситуації та міжнародних відносин.

В українській науковій літературі дослідження про «жест Козакевича» відсутні, є лише розрізнені публікації про цей вчинок на Олімпійських іграх у 1980 р. в Москві.

Мета роботи – проаналізувати причини показу В. Козакевичем відомого жесту та подальший вплив «жесту В. Козакевича» на внутрішню політику ПНР та міжнародні відносини.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У 1980 р. в Москві пройшли XXII літні Олімпійські ігри. Вони бойкотовані багатьма країнами світу на знак протесту проти агресії СРСР в Афганістані. У багатьох видах спорту відсутність представників провідних спортивних держав дала змогу зібрати медалі спортсменів соціалістичних країн. Особливо це помітно в легкій атлетиці, у якій перемогли переважно представники СРСР і НДР.

30 липня 1980 р. на Великій спортивній арені в Лужниках відбувалися фінальні змагання атлетів зі стрибків із жердиною. Боротьба тривала між радянським атлетом К. Волковим, двома представниками Польщі – Т. Слюсарським, олімпійським чемпіоном 1976 р. (5 м 50 см) та В. Козакевичем. СРСР розраховував на перемогу К. Волкова. Для цього організатори спеціально закривали й відкривали ворота стадіону, щоб регулювати повітряні потоки [6]. Тому коли хтось із суперників К. Волкова виходив на розбіг, глядачі на трибунах його відчайдушно освистували, викрикували неприємні слова. Під цей акомпанемент В. Козакевич усе ж таки виграв золоту медаль (5 м 74 см) і після того, як підвівся на ноги, показав глядачам непристойний жест – півруки, тобто руку зігнуту в лікті. У спортсмена залишилася ще одна спроба. Свист на трибунах продовжувався й наростав. Наступної спроби В. Козакевич установив новий світовий рекорд – 5 м 78 см, після чого вдруге показав глядачам і суддям непристойний жест. За результатами змагань, срібні медалі розділили К. Волков і Т. Слюсарски, а бронзові не присуджували взагалі. Це свідчило про високий рівень суперництва. На цьому, власне, великий спорт закінчився – почалася «велика» політика.

Легендарний польський спортивний коментатор Б. Томашевський так коментував стрибок із жердиною свого земляка на Олімпійських іграх: «Я не вірю, ніхто з нас не вірить, що Владек Козакевич піддасться, позначка вже на 5,78, на 10 міліметрів вище за світовий рекорд француза Ф. Увійона ... Розбіг ... знижує темп ... пішов вверх... пройшов! Пройшов! 5,78! Це перший світовий рекорд на Московській олімпіаді у змаганнях серед чоловіків» [7]. Зі слів коментатора зрозуміло, що на спортивному майданчику вирували бурхливі пристрасті.

За твердженням В. Козакевича, саме «така оскаженіла підтримка радянських глядачів мені сильно допомогла», «якби не трибуни, котрі вболівали проти, я б не наважився на світовий рекорд». Ми не знаходимо свідчень, що на інших змаганнях під час Олімпійських ігор у Москві глядачі на трибунах вели себе подібним чином. Тому автор статті виносить за дужки свого дослідження емоційний складник цього вчинку. Ми звернемо увагу на:

- 1) політичний контекст іменного «жесту Козакевича»;
- 2) реакцію влади СРСР і ПНР щодо виступу спортсмена;
- 3) використання жесту як символу у внутрішньополітичній боротьбі в ПНР та проти СРСР;
- 4) політичні утиски В. Козакевича як відомого спортсмена;

5) використання В. Козакевичем історії свого жесту для створення особистого іміджу у власній передвиборчій кампанії;

б) уживання вислову «жест Козакевича» в сучасній польській пресі та його значення.

1. Політичний контекст іменного «жесту Козакевича». Виокремимо такі причини показу В. Козакевичем його жесту.

1. Історія родини. Батьки В. Козакевича негативно сприйняли окупацію радянською владою їхньої історичної батьківщини. Владислав народився в 1953 р. на території сучасної Литви, у м. Шальчинінкає, яке до 1939 р. належало Польщі. Коли йому було три роки, СРСР дозволив полякам повертатися до Польщі – і його батьки повернулись.

2. Знання російської мови. У школі В. Козакевич вивчав російську мову, а отже, розумів образливі вигуки глядачів на стадіоні в Лужниках.

3. Спортивний результат. В. Козакевич на той був уже досвідченим і відомим спортсменом та здобув чимало нагород. Він чемпіон Європи в приміщенні (1977, 1979), срібний призер чемпіонату Європи (1974), бронзовий призер чемпіонату Європи (1975, 1982), десятиразовий чемпіон і восьмиразовий рекордсмен Польщі. Також у травні 1980 р. у Мілані він установив новий світовий рекорд – 5 м 72 см. Загалом, був непереможний у своєму виді спорту десять років – із 1973 до 1983 рр., а Олімпійські ігри у Москві були його другими Іграми, у яких він брав участь. Таким чином, жест на Олімпіаді показав не просто спортсмен, а володар нового світового рекорду – 5 м 78 см. Він здійснив заповітний дубль кожного спортсмена – виграв олімпійське «золото» й водночас установив новий світовий рекорд. Важливо й те, що золота медаль В. Козакевича стала першою для збірної Польщі на Олімпійських іграх 1980 р.

4. Суспільно-політична ситуація в Польщі в 1980 р. Один із найвідоміших у Польщі журналістів В. Радзівінович так описує суспільні настрої: «З початком літа над країною стягувались хмари страйку. Люди виходили на рейси, перекривали траси. У Польщі тоді все було за картками. Полиці магазинів пустували. А на схід йшли вагони з м'ясом для гостей московської Олімпіади. І всі ми бачили, як на цій Олімпіаді (котру бойкотувало півсвіту, а наших спортсменів змусили брати участь) виступав польський стрибун із жердиною В. Козакевич» [8]. Як громадянин Польщі та спортсмен, який побував у різних країнах світу, В. Козакевич розумів, що Олімпіада організована не лише СРСР, а всім комуністичним блоком. За його словами, у Польщі в той час було більше свободи, спортсмени могли виїжджати за кордон. Натомість у «пустій» Москві «спортсмени почували себе, як звірі у цирку», за ними «стежили як за злочинцями, щоб не зробили щось з метою пропаганди». «О десятій годині вечора нам вимикали світло, якщо хтось уключав радіо, приходили і забирали приймач».

В. Козакевич стверджує, що радянські спортсмени не завжди «чисто» перемагали своїх суперників. Тому на «московській Олімпіаді були афери такого масштабу, що їх неможливо було зрозуміти». Спортивне протистояння

увібрало в себе історичне й політичне минуле відносин між двома країнами, містило ознаки національного менталітету. Адже, зі слів В. Козакевича, «у нас, поляків, у крові є те, що кожен може нас побити, але росіянин не може». Зазначимо, що й сьогодні російський легкоатлет К. Волков вважає, що польський спортсмен переміг його нечесно та негативно реагує на спогади про цей виступ.

Тому польське суспільство дуже чутливо сприйняло виступ В. Козакевича: «Він йшов на світовий рекорд, позбавляючи золотої медалі С. Бубку. Лужники свистіли. А Козакевич усе ж стрибнув. Випрямився і показав нахабній публіці непристойний жест. Навіть вислів у Польщі з'явився – “жест Козакевича”. Під Любліном, поблизу радянського кордону, робітники, які бунтували, також зробили подібний жест, приваривши до рейсів потяг зі свининою» [8]. Незабаром, 15 серпня, повстала верф у м. Гданську, до якої приєднались усі.

2. Реакція влади СРСР і ПНР щодо виступу спортсмена. Мешканці країн соціалістичного табору сприймали Олімпійські ігри «не так», як їх подавали на сторінках радянських і закордонних видань соціалістичних країн. Польський Інститут національної пам'яті у своїй листівці так трактує ці події: «Для радянських керівників змагання були приводом демонстрації світу уявної сили СРСР. Укладено величезні кошти, щоб справити враження на закордонних журналістів і туристів. Коли під час змагань стрибунів із жердиною виступав поляк В. Козакевич, публіка, складена переважно з радянських партійних активістів і солдатів, голосно свистіла і гуділа» [9].

Як згадував пізніше В. Козакевич: «Я єдина людина на світі, котра побила світовий рекорд і якого освистали. Тому і показав той жест – зі злості. Звичайно, це негарний жест. Але зі злості людина показує саме такі жести. Можна сказати, що я вчинив неввічливо. Але тоді це було потрібно. Глядачам треба було показати червону картку, не мені». Із його слів, «жест стосувався лише тих, хто був на стадіоні» [10]. У багатьох країнах такий жест є символом грубої відмови й прямої образи. У Польщі цей жест означав вульгарний термін «вал». Але після цього його стали називати «жестом Козакевича» і трактували однозначно як символ опору радянському пануванню. Тому влада СРСР вважала цей жест наругою над символами СРСР і радянським народом й головним скандалом Олімпійських ігор у Москві, тому почала активно розбирати ситуацію. Можливо, саме тому церемонію вручення медалей проводили перед 22 годиною, коли трибуни стадіону вже були порожні.

Радянські глядачі на стадіоні помітили красномовний жест В. Козакевича, пряма телевізійна трансляція відбувалася також на ПНР та інші країни світу. Польські газети про виступ спортсмена своєї країни писали досить завуальовано. Так, «Przegląd Sportowy» повідомляла, що «чотиригодинні змагання із жердиною надовго запам'ятають не лише поляки. Це було, мабуть, найкрасивіше шоу на змаганнях зі всіх дисциплін на XXII Олімпійських іграх». Аналогічно відреагував «Żołnierz Wolności»: «Поляки стрибали, мов катапульти». У статті «Widziane z kraju» йшлося про те, що В. Козакевич здобув золоту медаль «вишукано й чудово» та відреагував на це «з відомим лише нам, полякам, темпераментом». Натомість офіційний друкований орган

ПОРП газета «Trybuna Ludu» повідомила, що В. Козакевич «низько схилювся до землі від радості» [11]. Радянська преса вказувала лише на офіційні результати змагань.

Резонанс почався після розкрутки цього сюжету іноземним телебаченням. У престижному американському легкоатлетичному журналі «Track & Field» на першій сторінці писала, що «Козакевич показав «радянським звірам», що він насправді думає про них». Загалом західна преса в подальшому ідеологічно вигідно інтерпретували цей жест.

Таблиця 1

**Значення жесту В. Козакевича
у внутрішній політиці Польщі та міжнародних відносинах**

Аспект	Внутрішня політика Польщі	Міжнародні відносини
1	2	3
Політичний (реакція влади)	<p>Пояснення В. Козакевича: «Я завжди так роблю, коли високо стрибаю – показую цей жест планці. Мовляв, тепер вона може поцілувати мене в одне місце».</p> <p>Пояснення влади ПНР: В офіційній відповіді польського уряду пояснили, що цей жест був мимовільним спазмом м'язів, зумовленим значними фізичними навантаженнями. За іншою версією, жест був виявом радості спортсмена.</p> <p>В. Козакевича нагородили Лицарським хрестом Ордена Відродження Польщі та, за підсумками 1980 р., визнали кращим спортсменом Польщі.</p>	<p>Вимоги СРСР: Посол ПНР у Москві був негайно викликаний на розмову. Політбюро ЦК КПРС розглядало питання про позбавлення В. Козакевича золотої медалі за жест у бік радянського спортсмена.</p> <p>Пояснення голови МОК: Х.-А. Самаранч заявив, що під час виступів В. Козакевич робить дуже часто саме так, і переконав дисциплінарну комісію не відбирати медаль.</p>
Ідеологічний	<p>Влада ПНР, представники Польського союзу легкої атлетики вважали, що В. Козакевичу потрібно було поступитися «золотом» радянським спортсменам, наприклад К. Волкову, і вважали його зрадником. Спецслужби ПНР звинуватили В. Козакевича у співробітництві із закордонною розвідкою.</p> <p>Польське суспільство вважало В. Козакевича національним героєм.</p> <p>Фото зі стадіону в Москві поширили в підпільному тижневику «Солідарності», яка використала жест як символ польського опору СРСР. Жест став символом поляків під час страйків «Солідарності», темою для коміксів, плакатів, листівок.</p>	<p>Фото жесту В. Козакевича потрапило на обкладинки світових газет у 1980 р., крім радянських і польських.</p> <p>Преса США назвала В. Козакевича народним героєм, який показав «радянським звірам», що про них думає; французька газета «L'Equipe» – «це одна з найцікавіших подій в історії Ігор».</p>

Закінчення таблиці 1

1	2	3
	Повернувся до незалежної Польщі (1990 р.): «На кордоні мене ледь не обіймали: «О-о-о, Козакевич, ласкаво просимо додому!».	Жест Козакевича увійшов до різних топів Олімпійських ігор: фото, протести, жести, курйози, спортсмени-втікачі.
Культурний	«Жест Козакевича» у польській культурі означає повстання, опір. В. Козакевич – це «міф», «легенда», «вічна гордість» польського спорту.	Офіційне пояснення влади щодо жесту В. Козакевича розсмішило поляків, які ще назвали цей жест «рукою честі», «польським жестом доброї волі», «взьміть його за медаль!».
Професійний (спортивний)	Влада ПНР обмежила виступи спортсмена на міжнародних змаганнях, про його успіхи не повідомляли в засобах масової інформації. Як громадянина ФРН йому заборонили виступати в Польщі. Після повернення до Польщі (1990 р.) займався тренерською роботою.	Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР у ПНР Б. Арістов вимагав довічної дискваліфікації спортсмена за «образу радянського народу». У 1985 р. В. Козакевич на змаганнях у ФРН попросив політичного притулку. У 1986 р. включений до складу збірної ФРН. Дворазовий чемпіон (1986 р. і 1988 р.), рекордсмен ФРН.
Особистий імідж	Активно використав історію жесту на Олімпійських іграх у своїй передвиборчій кампанії. 1998–2002 рр. – депутат міської ради м. Гдиня. Пізніше балотувався до парламенту від Польської селянської партії. 2019 р. – кандидат до Сенату Республіки Польща від партії «Громадянська платформа». Видав автобіографічну книгу «Не говоріть як мені жити» (2013 р.).	Мешкає у ФРН. «Коли мене питають, хто я – німець чи поляк, – відповідаю: Я – Козакевич».
Пропагандистський	Вислів «жест Козакевича» активно використовують у своєму лексиконі польські журналісти щодо опису спортивних і міжнародних подій із національним підтекстом, часто у негативному значенні.	В. Козакевич: «Ненависть до мене перетворилась в особливий вид спорту». Сучасні російські пропагандисти інтерпретують «жест Козакевича» у спорті та міжнародних відносинах від найменших деталей, наприклад, «це жарт», – до найбільших узагальнень.

Неоднозначною виявилась і позиція керівництва ПНР. Перший секретар Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) Е. Герек телефонував до головного тренера стрибунів із жердиною, щоб з'ясувати, для чого В. Козакевич показав цей жест. Також окремі представники Польського союзу легкої атлетики вважали, що в Москві В. Козакевичу потрібно було програти радянському спортсмену. Голова Національного олімпійського комітету ПНР

М. Ренке пояснив, що в спортсмена боліла рука й він корчився від болю [11]. Вище партійне керівництво Польщі захистило свого атлета, запропонувавши «прийнятну» офіційну версію – «валу не було, просто рука, розташована горизонтально, символізувала планку, а вертикально – стовп» [12]. Це вказувало на те, що олімпійські нагороди польська влада оцінила вище за ідеологічні постулати й комуністичну мораль, а отже, почали більш чітко проявлятися розбіжності в поглядах радянського партійного керівництва і їхніх закордонних «товаришів».

Партійні органи Польщі запровадили цензуру щодо висвітлення жесту В. Козакевича та історії щодо нього в офіційних засобах масової інформації, хоча нагороди та відзнаки, які вручали спортсмену в країні після олімпійського успіху, широко коментували в пресі й телебаченні. Привітання були нескінченними [11]. Водночас засоби масової інформації не оприлюднили факт про те, що посол СРСР у Варшаві Б. Арістов просив польську владу забрати золоту медаль у В. Козакевича за його поведінку під час Ігор і скасувати його олімпійський рекорд [13].

На дисциплінарній комісії голова Міжнародного Олімпійського комітету Х.-А. Самаранч переконав комісію, що не треба відбирати медаль у польського атлета, бо неодноразово бачив, як виступає В. Козакевич, і те, що він так робить дуже часто. Тобто сказав те саме, що придумав спортсмен. При цьому вони не зустрічались і не розмовляли між собою [10]. У цій ситуації був важливий геополітичний чинник: Х.-А. Самаранч у 1978–1980 рр. був послом Іспанії в Москві, вважався другом СРСР, який активно підтримав його кандидатуру під час обрання на пост голови МОК. Отже, радянське керівництво не наважилося засвідчити недовіру до «своїх» людей у МОК. Така ситуація повеселила польське суспільство, у якому наростали опозиційні настрої. Отже, політична реакція вищого партійного керівництва СРСР на жест польського атлета спростувала гасло, яким активно маніпулювала на міжнародній арені – спорт поза політикою.

На нашу думку, важливо підкреслити те, що з віддалі років змінилося трактування показу свого жесту самим В. Козакевичем. Так, спочатку він говорив, що не пам'ятає, як зробив це, а згадав наступного дня, коли французький журналіст показав йому змагання [13], що жест був спрямований до глядачів на трибунах, які недружно себе вели й не мав нічого спільного з політикою. Натомість, останні зізнання В. Козакевича набули виразного ідеологічного звучання – «це був мій жест визволення» (2017 р). Отже, це відображає історію цього жесту спортсмена, який з іменного перетворився на політичний, національний і міжнародний.

3. Використання жесту Козакевича як символу у внутрішньополітичній боротьбі в ПНР та проти СРСР. Офіційна оцінка вчинку спортсмена в тогочасної влади Польщі була категорична – зрада, суспільна – національний герой. Тому не дивно, що політична слава В. Козакевича випередила й пережила спортивну. Його жест отримав цілковиту підтримку польського суспільства, його трактували як сміливий бунт проти «Великого брата». Під час

фотосесії, організованої наступного дня в Москві, польські туристи підбігли до В. Козакевича та почали підкидати його на руках, співаючи «Ще не вмерла Польща...».

У суспільній свідомості поляків «жест Козака» був тісно пов'язаний із діяльністю профспілки «Солідарність». У той час у Польщі поширювали фотографії, плакати стрибка В. Козакевича з підписом «Сказав більше, ніж 1000 слів». Наприклад, автори польського мюзиклу про кохання «Немає Солідарності без любові!» хотіли використати кінозапис переможного стрибка В. Козакевича на московській Олімпіаді. Однак у відділенні МОК у Лондоні їм спершу відмовили у видачі ліцензії на цей запис через політичний підтекст, а коли після довгих переговорів погодилися, то з'ясувалося, що архівні матеріали зазнали цензури – найважливіший фрагмент, тобто «жест», було вирізано. Це стосується також запису в радянських архівах [14]. Отже, влада ПНР і СРСР утворила навколо В. Козакевича інформаційний вакуум. Хоча спортсмен став пізнаваний на батьківщині – він «не платив штрафи поліцейським, тому що було достатньо автографа». Жест В. Козакевича, який він показав у Москві, був дуже важливим для поляків. Це саме той випадок, коли політичний ефект перевищив спортивний результат, бо поляки запам'ятали жест, але забули про новий світовий рекорд.

На нашу думку, той факт, що влада СРСР тиснула на польську владу, МОК підтверджує її ідеологізованість, намагання контролювати «братні» партії дружніх країн та авторитетні міжнародні організації. Представники влади Радянського Союзу надали вчинку поляка значної уваги й розголосу, хоча ні фотографій, повідомлень про жест спортсмена, а тим більше про інформацію з вимогою довічної дискваліфікації спортсмена за «образу радянського народу» не оприлюднено у вітчизняних засобах масової інформації. Склалася парадоксальна ситуація: влада СРСР у засобах масової інформації відмовчувалася про жест В. Козакевича, і водночас проводила активні негласні міжнародні та міжпартійні розборки. Це сприяло тому, що влада й ЗМІ країни Заходу та США сповна використали «жест Козакевича» в ідеологічній боротьбі проти країн соціалізму.

4. Політичні утиски В. Козакевича як відомого спортсмена. «Козак» належав до людей із сильним і відвертим характером. Тому постійно мав проблеми із партійними функціонерами. Так, щодо нього встановлено шестимісячну дискваліфікацію, пов'язану з недотриманням правил спонсорів, однак за спортивні досягнення її термін скорочено. За «слабкий» виступ на чемпіонаті Європи в Празі (1978 р.), на якому В. Козакевич посів четверте місце, польська влада позбавила його закордонного паспорта, позбавивши можливості виступати за кордоном.

Доказом політичності жесту в трактуванні його комуністичною владою було те, що він негативно вплинув на подальшу кар'єру спортсмена. Після такого вчинку В. Козакевича і його суспільного визнання та особистої популярності на батьківщині за ним уважно стежили польські спецслужби, які шукали на нього компромат. Тому спортсмену висунули надумане

звинувачення у співробітництві із закордонною розвідкою [15]. В. Козакевич так пояснив мотиви своєї втечі за кордон: «якби я повернувся, то це – відразу в'язниця. Мінімум рік. Ніякого спорту в моєму житті вже б не було. Я був ще молодий, міг виступати».

Золото московської Олімпіади стало останнім великим успіхом стрибун. Залишаючись одним із кращих спортсменів у своїй дисципліні, В. Козакевич був невдоволений бойкотом соціалістичними країнами Олімпійських ігор у Лос-Анджелесі 1984 р., на яких він міг завоювати медаль. Доказ цього – той факт, що чемпіон Лос-Анджелеса стрибнув гірше за В. Козакевича, який виступав на «псевдоолімпіаді» «Дружба» (1984 р.) у Москві. До речі, на цих міжнародних змаганнях золоту медаль здобув олімпійський суперник В. Козакевича К. Волков (5 м 80 см).

У 2016 р. Конгломерат спортивних медіа (ESPN, США) визнала «жест Козакевича» другим за значенням жестом в історії спорту [16]. У контексті відомого вчинку цікавими є міркування В. Козакевича про те, що чи повинен спорт бути поза політикою. «До Олімпіади готуються не політики, а спортсмени. Що спортсмену до того, що США й Союз били один одного по морді? Я готувався до того, щоб поборотися за звання кращого у світі. Якщо політики хочуть, нехай з'ясовують відносини в іншому місці» [10]. Отже, спорт – поза політикою, але не у випадку з В. Козакевичем.

5. Використання В. Козакевичем історії свого жесту для власного іміджу, у власній передвиборчій кампанії. Після падіння комуністичного режиму В. Козакевич повернувся до незалежної Польщі. У 1998 р. він працював в Академії фізичного виховання й спорту в Гданську. Відомий стрибун максимально використав популярність свого жесту серед співвітчизників. У 2006 р. він знявся в телевізійній рекламі знеболювального препарату для м'язів і суглобів (2006 р.). За сюжетом ролика, після застосування препарату зникає біль у руці й спортсмен показує свій відомий жест. Як учитель фізкультури, В. Козакевич був Послом програми «Залишись в олімпійській формі» (2014 р.) та брав участь в урядовому проекті РП «60+», які закликали людей похилого віку до фізичної активності.

Це зумовило нову хвилю суспільної цікавості до його особи, тому своє національне визнання він намагався трансформувати в політичний успіх. У 1998–2002 рр. В. Козакевич був депутатом міської ради міста Гдиня. Пізніше балотувався до парламенту від Польської селянської партії, але не пройшов. У 2019 р. був кандидатом до Сенату Республіки Польща у виборчому окрузі № 1, який охоплює Болеславецький, Любанський, Львувецький і Згожецький повіти Нижньосілезького воєводства. Цей округ «Козак» обрав через його розміщення поблизу кордону з ФРН, де він проживав після того, як покинув ПНР. Маючи досить широкі знайомства серед польських політиків, він позиціонував себе як політично незалежний кандидат і приєднався до політичної партії «Громадянська платформа» [17]. Серед головних пунктів його програми були пенсії без податків, спорт і здоров'я нації. Зі слів спортсмена, на зустрічах із виборцями його зазвичай запитують про відомий жест, який він

зробив на московській Олімпіаді після стрибка й, у підсумку, виграв золоту медаль.

б. Уживання вислову «жест Козакевича» в сучасній польській пресі та його значення. Жест «Козака» викликав гарячу підтримку в польському суспільстві й зараз, через багато років, цей випадок улюблений і його часто згадують поляки. У соціальній мережі Facebook навіть існує група «Gest Kozakiewicza», у якій публікують матеріали про його історію й використання.

Від часу своєї появи жест Козакевича став символом і збірним образом перемог польських спортсменів та спорту, тому й надалі присутній на спортивних аренах. Наприклад, у повідомленні під заголовком «Легія» – жест Козакевича москалям!» ідеться про перемогу польського футбольного клубу над московським «Спартак» (2011 р.) [18]. 19 вересня 2014 р. на Чемпіонаті світу з волейболу у Лодзі трапився скандальний інцидент. Після матчу Польща – Росія, за результатами якого остання втратила шанс на вихід у півфінал змагань, один із лідерів збірної Росії, чемпіон Європи О. Спиридонов, плюнув у бік фанатів, які стояли біля бар'єру, що відділяє глядачів від ігрового майданчика. Так описували обставини інциденту польські ЗМІ [19]. Російський варіант опису обставин цього випадку більш політичний – О. Спиридонов плюнув у місцевого вболівальника, який викрикнув: «Поверніть Крим!» [20]. Цим уболівальником, як з'ясували пізніше, виявився депутат Європейського парламенту й польської партії «Право і Справедливість» М. Матушевський. Політик не втримався та показав спортсмену «жест Козакевича». Різне трактування цієї ситуації польськими й російськими виданнями лише посилює політичний підтекст цього жесту.

Вислів «жест Козакевича» увійшов в активний лексикон польських політиків і журналістів. Його вживають, насамперед, для характеристики політичних конкурентів, боротьби політичних партій під час виборчих кампаній у Республіці Польща: «ПіС показав «Унії» «жест Козакевича», «Лешек Бальцеревич: Треба показати «жест Козакевича» політикам», «Ми покажемо «жест Козакевича» тим, хто руйнує польську демократію». Цей вислів часто використовують, коли йдеться про російсько-польські відносини, зовнішню політику РФ: «Росія показує Польщі «жест Козакевича», уламки Туполева поки що вона повертати не збирається» – про авіакатастрофу президентського літака поблизу Смоленська; «Янукович показав Путіну «жест Козакевича» – про «газову війну» України з Росією. Авторитетний громадсько-політичний діяч, головний редактор «Gazeta Wyborcza» А. Міхнік вважає, що «Україна зупинила наші Путіна. Попри всі його зусилля та плани, українці показали власникові харизми «не Сталіна, а ліліпута» не що інше, як «жест Козакевича» [21]. Універсальний цей вислів також для опису міжнародних відносин: «Туреччина покаже «жест Козакевича» США у питанні нових винищувачів?», «Треба було показати «жест Козакевича» Меркель».

Звернемо увагу на використання й обігрування жесту Козакевича в сучасній російській пропаганді. По-перше, вони описують і трактують ситуацію із В. Козакевичем на Олімпійських іграх у радянських ідеологічних традиціях:

«головний скандал Ігор у Москві», «осквернення державних символів СРСР», «втік до Німеччини», відносять до переліку найгірших фото, історій, жестів, скандалів в історії Олімпійських ігор. Зміст сучасних інтерпретацій досить широкий – від «це був жарт», «поляки не люблять росіян» і до «поляки самі роздули цю історію, бо дуже хотіли виглядати окупованими й такими, які чинили героїчний опір» [22]. Сучасні російські пропагандисти намагаються переосмислити «жест Козакевича» не лише в спорті, доказ чого – заголовки публікацій, наприклад «Олімпіада-80. Золота відповідь на польський жест», але й у міжнародних відносинах, а саме твердження про те, що «жест Козакевича польський уряд у цей момент демонструє всьому світу» [23] – ідеться про особливості зовнішньої політики сучасної Республіки Польща.

В. Козакевич завжди цікавився політикою, тому має власну думку щодо сучасних подій у міжнародному житті, при цьому наводить певні історичні паралелі: «Що зараз відбувається в Україні. Там триває війна. За що? За кордон? Президент Путін сказав: «Я хочу охороняти росіян, які живуть в Україні». Мені це не здається правильним. Я народився в 1953-му – якраз умер Сталін, до влади в СРСР прийшов Хрущов. І той сказав: поляки, які вважають себе поляками, можуть їхати до Польщі. Так, моя сім'я збралась і поїхала із союзної Литви додому. Чому не можна знайти місця росіянам, які на Україні вважають себе росіянами, у Росії? Путіну хочеться більшого. Росія багато втратила за Горбачова, а зараз намагається повернути. Мені здається, можна було зробити по-іншому, не доводячи справу до війни. У цій історії немає переможців». Водночас він вважає, що «Росія – велика країна, яка робить хороші речі: зимову Олімпіаду, ЧС-2018 із футболу. Але Росія, як і Польща, ще не навчилася демократії» [10].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Спазм м'язів В. Козакевича був емоційним, викликаним безпосередньо некоректною поведінкою глядачів на спортивній арені, і спрямовувався саме до них. Це не була планова політична демонстрація спортсмена проти комуністичного режиму. Однак внутрішньополітична ситуація та суспільні настрої, насамперед у Польщі, навколо проведення Олімпійських ігор у Москві, міждержавні відносини ПНР і СРСР, «правильна» політична реакція країн соціалістичного блоку на цей жест сприяли його трактуванню саме як політичного. Під цим кутом зору його називали засобом масової інформації країн Заходу й підхопила та активно використала у своїй політичній боротьбі опозиційна польська «Солідарність». Через історичні конфлікти між поляками й «советами» жест Козакевича мав великий успіх. Він став візуальним символом опору тоталітарному режимові. Показ цього жесту прискорив подальший перебіг внутрішньополітичної у ПНР та міжнародної ситуації.

«Жест Козака» став універсальним під час характеристики внутрішньополітичної ситуації в Польщі та її двосторонніх міждержавних відносин, насамперед із Російською Федерацією. Отже, жест В. Козакевича став епохальною подією в історії спорту й міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Pawlik, I. (1994). *Gest Kozakiewicza*. Warszawa, 1994, 122 s.
2. Jak to było naprawdę. Niezwykłe opowieści sportowe/pod red. M. Latasiewicza, J. Cierpiatki (2018). Krakow: Wydawnictwo «Arena», 2018, 240 s.
3. Oledzki, J. *Gesty Nadziei. Gest Kozakiewicza, zacieranie rak «figa»*. URL: Strony od PSL_XLV_nr1-8_Oledzki.
4. Kozakiewicz, W., Pol, M. (2013). Nie mówcie mi jak mam żyć. *Biblioteka «Gazety Wyborczej»*, 2013, 340 s.
5. Strzyga, L. *Niekończąca się sportowa wojna polsko-ruska. Kolejne starcie na Euro*. URL: <https://dziennikzachodni.pl/niekonczaca-sie-sportowa-wojna-polskoruska-kolejne-starcie-na-euro-video/ar/587933>.
6. *Gest Kozakiewicza*. URL: <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/253443>
7. «Он умел словами нарисовать картину спортивного зрелища». URL: <http://archiwum.polradio.pl/6/249/Artykul/199456>.
8. Радзивиневич, В. *Путь к другому миру*. URL: <http://www.index.org.ru/journal/29/25-radz.html>.
9. *Gest Kozakiewicza. Karta pochodzi z gry ZnajZnak wydanej nakładem Instytutu Pamięci Narodowej*. URL: [KŚZpNP znajznak.pl](http://kszpnp.znajznak.pl).
10. Копачев, П., Санталов, А. «Я мог сказать: поцелуйте меня в задницу. Но никто бы не услышал». *Главный скандал Игр-80 в Москве*. URL: <https://www.sports.ru/tribuna/blogs/russiateam/806326.html>.
11. Cegiłka, A. Następstwa słynnego «gestu Kozakiewicza». Czy polski zawodnik rzeczywiście to planował? URL: <https://wpolityce.pl/polityka/158142-nastepstwa-slynnego-gestu-kozakiewicza-czy-polski-zawodnik-rzeczywiscie-to-planowal>.
12. Closek, J. *Moskwa – miasto, w którym sport przegrał z polityką*. URL: <http://weszlo.com/2018/06/14/moskwa-miasto-ktorym-sport-przegral-polityka/>.
13. Stokłosa, P. *Trzej niepokorni mistrzowie*. Część II: Władysław Kozakiewicz. <https://ksiazkisportowe.blogspot.com/2012/07/trzej-niepokorni-mistrzowie-czesc-ii.html#more>.
14. HM. «*Gest Kozakiewicza» wyjęty spod prawa (autorskiego)?* URL: <https://kultura.onet.pl/wiadomosci/gest-kozakiewicza-wyjety-spod-prawa-autorskiego/c3w617q>.
15. Хрипун, Р. *На Олимпиаде-80 польский прыгун осквернил символы СССР. Ему пришлось бежать в Германию*. URL: https://www.eurosport.ru/athletics/story_sto7486155.shtml.
16. «*Gest Kozakiewicza» wyróżniony przez ESPN*. – «*Ręce same się ułożyły*». URL: <https://onet100.vod.pl/s/sport/gest-kozakiewicza-wyrozniiony-przez-espn-rece-same-sie-ulozily/j70emj>.
17. *TS/Koalicja Obywatelska. Gest Kozakiewicza*. URL: <https://www.nj24.pl/article/gest-kozakiewicza>.
18. Chojecki, P. *LEGIA: gest Kozakiewicza dla Moskali*. URL: <http://ursa-tm.ru/forum/index.php?/topic/15163-legiya-zhest-kozakevicha-moskalyam/>.
19. *Польский депутат: «Когда Спиридонов плюнул, я не сдержался и показал ему жест Козакевича»*. URL: <https://www.sports.ru/volleyball/1023720055.html>.
20. Петров, В. *Между тем. Алексей Спиридонов: «Какой депутат? Какие плевки за Крым? Это все бред сумасшедшего!»*. URL: <http://sport-weekend.com/2014-09-20-19-54-33-20323.html>.
21. *Україна зупинила навалу Путіна – Міхнік*. URL: <https://antikor.com.ua/articles/34516-ukrajina-zupinila-navalu-putina-mihnik>.
22. *Польский жест доброй воли*. URL: <https://uborshizzza.livejournal.com/2839045.html>.
23. Пассент, Д. *Клинтона в психушку?* URL: <http://ursa-tm.ru/forum/index.php?/topic/195351-gostinaya-312>.

**THE UNSPORTSMANLIKE GESTURE OF KOZAKEVICH
AND ITS SIGNIFICANCE IN THE DOMESTIC POLITICS OF POLAND
AND IN INTERNATIONAL RELATIONS.**

There are two political gestures in Poland that everyone knows. The first one is a two-finger, that is a V-shaped gesture that has been known since «Solidarity». The second most notable in the history of Polish sports is the Kozakevich gesture, demonstrated by an athlete at the 1980 Moscow Olympics.

During the Cold War, athletes from many countries of the world perceived athletes the USSR not only as their rivals in competitions but also as political, ideological, and cultural foes. Therefore, the gesture in the V. Kozakiewicz half-arm of the famous Polish jumper with the pole, which he showed to fans and judges at the stadium in Luzhniki, led to the uplift of the national spirit in Poland and became a symbol of liberation from the communist regime.

The authorities of the USSR and socialist Poland made no public announcement of the gesture or the history around it. The political reaction of the top party leadership of the USSR to the gesture of the Polish athlete disproved the slogan «Sport outside politics», which was actively manipulated in the international arena. The author of the article tries to rethink the meaning of V. Kozakevich's gesture in contemporary socio-political conditions, so he draws attention first of all to: 1) the political context of Kozakevich's nominal «gesture»; 2) the reaction of the authorities of the USSR and Poland on the performance of the athlete; 3) the use of gesture as a symbol in the internal political struggle in the People's Republic of Poland and against the USSR; 4) political harassment of V. Kozakevich as a famous athlete; 5) V. Kozakevich's use of the history of his gesture to create a personal image in his own election campaign; 6) the use of the phrase «Kozakevich's gesture» in the modern Polish press and its meaning. It has been proved that Kozakevich's gesture has transformed from a personal into a political, national and international gesture, becoming universal in Polish journalism.

Key words: Vladislav Kozakevich, pole vault athletes competitions, 1980 Olympic Games, protest, IOC, Kozakevich gesture, «Solidarity» trade union, «Kozakevich gesture».

REFERENCES

1. Pawlik, I. (1994). *Gest Kozakiewicza*. Warszawa, 1994, 122 p.
2. *Jak to było naprawdę. Niezwykłe opowieści sportowe*/pod red. M. Latasiewicz, J. Cierpiatki. Krakow: Wydawnictwo «Arena», 2018, 240 p.
3. Oledzki, J. *Gesty Nadziei. Gest Kozakiewicza, zacieranie rak «figa»*. URL: Strony od PSL_XLV_nr1-8_Oledzki.
4. Kozakiewicz, W., Pol, M. (2013). Nie mówcie mi jak mam żyć. *Biblioteka «Gazety Wyborczej»*, 2013, 340 p.
5. Strzyga, L. *Niekończąca się sportowa wojna polsko-ruska. Kolejne starcie na Euro*. URL: <https://dziennikzachodni.pl/niekonczaca-sie-sportowa-wojna-polskoruska-kolejne-starcie-na-euro-video/ar/587933>.
6. *Gest Kozakiewicza*. URL: <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/253443>
7. «On umel slovami narisovat' kartinu sportivnogo zrelissha». URL: <http://archivum.polradio.pl/6/249/Artykul/199456>.
8. Radzivinovich, V. *Put' k drugomu miru*. URL: <http://www.index.org.ru/journal/29/25-radz.html>.
9. *Gest Kozakiewicza. Karta pochodzi z gry ZnajZnak wydanej nakładem Instytutu Pamięci Narodowej*. URL: KSPzNP.znajznak.pl.
10. Kopachev, P., Santalov, A. «Ja mog skazat': pocelujte menja v zadnicu. No nikto by ne uslyshal». *Glavnyj skandal Igr-80 v Moskve*. URL: <https://www.sports.ru/tribuna/blogs/russiateam/806326.html>.

11. Cegiełka, A. Następstwa słynnego «gestu Kozakiewicza». Czy polski zawodnik rzeczywiście to planował? URL: <https://wpolityce.pl/polityka/158142-nastepstwa-slynnego-gestu-kozakiewicza-czy-polski-zawodnik-rzeczywiscie-to-planowal>.
12. Closek, J. Moskwa – miasto, w którym sport przegrał z polityką. URL: <http://weszlo.com/2018/06/14/moskwa-miasto-ktorym-sport-przegral-polityka/>.
13. Stokłosa, P. Trzej niepokorni mistrzowie. Część II: Władysław Kozakiewicz. <https://ksiazkisportowe.blogspot.com/2012/07/trzej-niepokorni-mistrzowie-czesc-ii.html#more>.
14. HM. «Gest Kozakiewicza» wyjęty spod prawa (autorskiego)? URL: <https://kultura.onet.pl/wiadomosci/gest-kozakiewicza-wyjety-spod-prawa-autorskiego/c3w617q>.
15. Hripun, R. Na Olimpiadzie-80 pol'skij prygun oskvernil simwoły SSSR. Emu prishlos' bezhat' v Germaniju. URL: https://www.eurosport.ru/athletics/story_sto7486155.shtml.
16. «Gest Kozakiewicza» wyróżniony przez ESPN. – «Ręce same się ułożyły». URL: <https://onet100.vod.pl/s/sport/gest-kozakiewicza-wyrozniiony-przez-espn-rece-same-sie-ulozyly/j70emj>.
17. TS/Koalicja Obywatelska. Gest Kozakiewicza. URL: <https://www.nj24.pl/article/gest-kozakiewicza>.
18. Chojecki, P. LEGIA: gest Kozakiewicza dla Moskali. URL: <http://ursa-tm.ru/forum/index.php?/topic/15163-legiya-zhest-kozakevicha-moskalyam/>.
19. Pol'skij deputat: «Kogda Spiridonov pljunul, ja ne sderzhalsja i pokazal emu «zhest Kozakevicha». URL: <https://www.sports.ru/volleyball/1023720055.html>.
20. Petrov, V. Mezhdru tem. Aleksej Spiridonov: «Kakoj deputat? Kakie plevki za Krym? Jeto vse bred sumasshedshego!». URL: <http://sport-weekend.com/2014-09-20-19-54-33-20323.html>.
21. Ukraina zupynyla navalu Putina – Mikhnik. URL: https://antikor.com.ua/articles/34516-ukrajina_zupinila Navalu_putina_mihnik.
22. Pol'skij zhest dobroj voli. URL: <https://uborshizzza.livejournal.com/2839045.html>.
23. Passent, D. Klintonu v psihushku? URL: <http://ursa-tm.ru/forum/index.php?/topic/195351-gostinaya-312>.

Матеріал надійшов до редакції 29.10.2019 р.

УДК 334.72(100-194)-043.86

Вікторія Кухарик,

кандидат економічних наук,

асистент кафедри міжнародних економічних відносин та управління проектами,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,

43024, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб. 4

kucharyk.viktoria@eenu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3389-5181>

Валентин Фаримець,

студент факультету міжнародних відносин,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-21-40>

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ОФШОРНОГО БІЗНЕСУ У СВІТІ

Особливість офшорного бізнесу – створення для підприємців сприятливих валютно-фінансового та фіскального режимів, високого рівня законодавчих гарантій

банківської та комерційної секретності, лояльного державного регулювання. Головними перевагами офшорних компаній визначено просту реєстрацію; мінімальну комісію; гнучке управління та мінімальні вимоги до звітності, мінімальну кількість директорів й акціонерів; фінансову звітність, інформацію про рахунки та річний прибуток або зовсім не потрібні, або залишаються мінімальними; відсутність валютного контролю; сприятливе місцеве корпоративне законодавство, сприятливі правові рамки для заохочення й стимулювання розвитку офшорної індустрії; висока конфіденційність тощо. Розглянуто один із глобальних трендів використання офшорної юрисдикції світовими ТНК. Виявлено, що загальна сума, котра утримується в офшорних юрисдикціях, є значною. І всі ці кошти не оподатковуються повною мірою, що би відбувалося, якби вони були виведені в країни, де їхні материнські компанії є резидентами. Але можливість створювати філії в офшорних гаванях зумовлює, по-перше, економічні можливості країн, де реєструються ТНК, а по-друге, за допомогою прискореного акумулювання капіталів надає цим ТНК не лише ринкову, економічну, але й значною мірою і політичну силу, а отже, вони стають значними акторами на світовій арені. Досліджено найбільші світові фінансові центри за індексом GCFI у 2018 р. Зроблено висновок, що Нью-Йорк залишається на першому місці в індексі, на 7 балів випереджаючи Лондон. Гонконг перебуває на третьому місці, а Сингапур залишається на четвертому. Шанхай, Токіо, Торонто, Цюрих, Пекін і Франкфурт залишилися в першій десятці. На основі проведеного аналізу виявлено, що нині, глобальний процес офшоризації економіки поглинув майже всі країни. За даними ОЕСР, щороку світ через офшори втрачає близько 20 трлн дол. США, що в середньому дорівнює 10 % економіки країн. Останніми роками світова спільнота дуже стурбована діяльністю офшорних компаній. Щороку розробляються нові підходи для боротьби з офшорами. Тому справедливо зазначимо, що світ розпочав глобальний процес деофшоризації світової економіки.

Ключові слова: офшор; офшорний бізнес; офшорна юрисдикція; економічна безпека країни; деофшоризація.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Розширення міжнародних фінансових ринків призвело до зростання мобільності капіталів, виникнення сприятливих умов для перерозподілу фінансових потоків і підприємницьких ресурсів не лише між окремими країнами, а й між групами країн. Нині міжнародна міграція капіталу відображає процеси інтернаціоналізації та глобалізації світової економіки, «офшоризація» якої останнім часом стрімко зростає й, отже, посилюється суперечливий вплив офшорів на стан світових фінансових ринків і міжнародних економічних відносин, на процеси економічного розвитку країн та відповідно на їхню економічну безпеку зокрема. Офшорний бізнес все активніше проникає в нові сфери економічної діяльності й на нові ринки. Окрім того, удосконалилися та ускладнилися методи, форми й структура ведення офшорного бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на стрімкий розвиток офшорного бізнесу в багатьох розвинених країнах світу, дослідження вищезазначеної проблематики в останні роки є актуальним серед як зарубіжних, так і вітчизняних учених.

Так, Ян Фіхтер, дослідивши офшорні фінансові центри в транскордонних глобальних фінансах, зробив висновок, що найбільші двосторонні відносини існують між США та Великобританією. Також важливу роль відіграють Нідерланди, Люксембург, Ірландія, Гонконг, Кайманові, Бермудські й Британські Віргінські острови [1]. Р. Хендріксе, Р. Фернандес, вивчаючи офшорні фінанси, роблять висновок, що цей офшорний світ є державно-створеним правовим простором в основі світової фінансової системи, а отже, це глобальний капіталізм, який охоплює світовий капітал. Учені розглядають офшорні фінанси як інтегровану систему, що здатна здійснювати політико-економічний вплив, подібний до імперських держав минулого [2]. Г. Цукман дослідив еволюцію глобального офшорного багатства в податкових гаванях із 2001 по 2015 р. [3].

Вітчизняні дослідники також приділяють достатньо уваги проблематиці офшорного бізнесу. Так, М. І. Карлін, досліджуючи інвестиційні офшори, визначає переваги офшорних компаній [4]. З. Луцишин зосереджує увагу на офшорних фінансових центрах у глобальному русі капіталів і сучасній офшоризації бізнесу щодо національної фіскальної безпеки [5], [6]. В. О. Мартиненко, В. П. Гордієнко у своїх працях здійснили аналіз функціонування офшорних зон, шляхи подолання наслідків їх негативного впливу на економіку України [7].

Мета статті. Мета роботи – дослідити теоретичні аспекти офшорного бізнесу, оцінити його вплив на економічну безпеку країни.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Нині в глобальному світі під офшорами розуміємо окремі країни, регіони, території, у яких нерезидентам законодавчо надано можливість на «пільгових» умовах зареєструвати фірму. Обов'язковою умовою виконання діяльності офшорних фірм є те, що їхніми власниками повинні бути лише нерезиденти цієї країни, а також вони повинні виконувати підприємницьку діяльність поза межами цієї країни. У цьому випадку законодавчо передбачено можливість майже повністю уникнути податків з операцій, приховати імена реальних продавців, покупців і бенефіціарів, незаконне походження капіталу [8].

Поняття «офшор» та «офшорний бізнес» увійшли в сучасну економічну термінологію. Офшори отримали свою назву від англійського терміна «offshore», що означає «поза берегом», «поза межами».

В економічній науці немає чітко визначеного розуміння поняття «офшор». Це зумовлено тим, що «офшор», «офшорна зона» чи «офшорний бізнес» передбачають не лише можливість відходу від «повноправного» оподаткування, але й забезпечення збереження конфіденційності, можливість ухилення від фінансового регулювання, законів і правил, що діють у юрисдикціях інших країн, у яких економічною основою є реальний сектор [9].

Під офшорним бізнесом А. В. Пешко розуміє підприємницьку діяльність, що виконується в рамках міжнародної групи компаній, частина підрозділів якої

розміщена в країнах, що надають податкові, валютні, інвестиційні й інші пільги за певних умов [10].

На нашу думку, офшорний бізнес поєднує всіх суб'єктів ринку офшорних послуг. Пропонуємо до суб'єктів офшорного бізнесу включати такі поняття, як офшорна юрисдикція (територія), офшорні зони, офшорний центр, офшорна компанія.

Розглянемо ці дефініції детальніше.

Офшорна юрисдикція (територія) – це так звана податкова гавань. У 1998 р. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) встановила низку факторів для ідентифікації податкових гаваней, ключовими серед яких є:

- 1) відсутність або номінальний податок на відповідний дохід;
- 2) відсутність ефективного обміну інформацією;
- 3) відсутність прозорості;
- 4) жодної суттєвої діяльності [11].

Офшорними зонами називаються країни або певні їхні території, де на державному рівні для певного типу компаній, власниками яких є іноземці, установлені значні привілеї в оподаткуванні, частково знижені або скасовані вимоги до бухгалтерського обліку та аудиту, частково або повністю зняті митні й торговельні межі. Офшорні зони – це недержавні фінансові центри, які здійснюють значні обсяги кредитування й фінансування у валютах інших країн. Їхніми головними характеристиками є:

– ліберальне валютно-кредитне законодавство, що захищає інтереси інвесторів, не накладаючи, таким чином, надмірних обмежень на фінансові установи (низькі податки, незначне державне втручання);

– здійснення валютних і кредитних операцій, зазвичай, в іноземній валюті для цієї країни;

– законодавче припущення про продаж валюти, коли офіційний курс обміну нижчий від ринкового й навпаки – купівля валюти, коли офіційний курс валют перевищує ринковий;

– низька або нульова ставка податку [12].

На сьогодні виокремлюють п'ять досить компактних дислокацій офшорних зон, а саме:

1. Африканську (Сейшельські острови, Ліберія, Маврикій);

2. Азіатсько-Тихоокеанську (Вануату, острови Кука, Лабуан, Науру, Самоа, Тонга й т. ін.);

3. Карибська (Ангілья, Антигуа і Барбуда, Аруба, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Бермудські Острови, Віргінські Острови (США), Домініка, Монтсеррат, Кайманові Острови, Гренада, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія й ін.);

4. Європейська (Андорра, Кіпр, Гібралтар, Гернсі, Ліхтенштейн, Мальта, Монако, острів Мен, Нормандські Острови та ін.);

5. Близький Схід (Бахрейн, Дубай, Ліван і т. ін.), [13, с. 61].

Загалом, у світі нараховується близько півсотні офшорних зон. За орієнтовними підрахунками, 9,8 % усіх коштів на планеті сконцентровано саме там. Загальна сума, котра зберігається в офшорних зонах, може сягати 32 трлн дол. США – це більше за ВВП США і Японії, разом узятих [14].

Офшорна компанія – це спосіб ведення бізнесу зі значною економією на податкових видатках. Відкрити фірму в офшорній зоні може не лише власник великого бізнесу, але й звичайний фрилансер. Різні схеми податкових виплат і широка географія офшорних юрисдикцій надають великі можливості для ефективного ведення справ. Для реєстрації або переоформлення компанії в офшорі можна вибрати будь-яку частину світу. Важливо лише знати особливості офшорних зон різних типів [15].

Зазвичай, офшорні компанії реєструються в невеликих державах, на островах із невисоким рівнем розвитку власної економіки, але з досить високою політичною стабільністю (на Багамських Островах, Британських Віргінських Островах, Вануату, Сейшельських Островах, у Белізі, Панамі, Домініці, Сент-Вінсенті й Гренадинах) [4, с. 21].

У світовій практиці найчастіше реєструють такі типи офшорних компаній:

- 1) фірми-«скарбнички» для накопичення грошових коштів;
- 2) підприємства для проведення транзитних торгових операцій;
- 3) фірми-«роялті», що збирають різні ліцензійні виплати за патенти, авторські гонорари та інші подібні відрахування;
- 4) фірми-перевізники й судноплавні компанії, що займаються морськими та авіаперевезеннями як власними, так і зафрахтованими суднами й літаками під прапором офшорної держави;
- 5) страхові компанії, котрі займаються перестраховуванням ризиків або страхують «дружні» компанії;
- 6) банки, банківські філії та кредитні установи;
- 7) фінансові компанії й брокерські фірми;
- 8) інвестиційні та трастові компанії, що управляють грошовими активами клієнтів;
- 9) холдингові компанії;
- 10) штаб-квартири компаній (наймають велику кількість співробітників);
- 11) інформаційні агентства та видавничі фірми [16, с. 193].

Основними причинами, відповідно до яких, офшорний бізнес є привабливим вважаються такі:

1. Вартість. Найчастіше, найбільшим чинником офшорингу є здатність виробляти товари або послуги, які надаються в набагато дешевшій країні. Незалежно від того, чи це автомобільні запчастини, виготовлені в Таїланді, або ІТ-послуги, що надаються з Індії, економія коштів компанії, розміщеної в США, може бути значною.

2. Податки й тарифи. Низка рішень, що стосується офшорів, зумовлені бажанням скористатися певними податками чи звільненням від оподаткування в деяких країнах. У багатьох державах існує велика кількість податкових і

тарифних режимів, які дають змогу компаніям створювати великі заощадження та імпортувати товари для порівняно дешевого використання.

3. Контроль. Ключовою причиною, яку компанія вибере для офшорних (на відміну від аутсорсингу), полягає в тому, що вони не хочуть відмовлятися від контролю частини своєї продукції (або внутрішніх бізнес-послуг) третій стороні. Деякі виробничі ресурси надзвичайно чутливі або залежать від часу і, якщо постачальник не доставив точно, як очікувалося, це може стати катастрофічним для компанії, яка здійснює аутсорсинг. У таких ситуаціях компанія може вибрати офшор і, в підсумку, зберігати повний контроль та відповідальність [17, с. 127–128].

Отже, основними причинами, що стимулюють розвиток офшорного бізнесу, є:

1) укрупнення транснаціональних компаній і зростання їхніх прибутків через монополізацію ринку. Практично всі ТНК користуються послугами офшорних центрів. Так, наприклад, 31 % чистого прибутку американських ТНК припадає на офшорні зони;

2) пріоритет у розвинених країнах сфери послуг, особливо фінансових, торгівлі нерухомістю й сектору «нової економіки». Офшорні компанії зосереджують свою діяльність, насамперед, у сфері послуг;

3) формування глобальних фінансових ринків, а у зв'язку з цим – і великих офшорних ринків;

4) зростання масштабів валютного й фондового ринків і спекулятивних операцій на них, прибуток від яких виводиться в офшори;

5) посилення соціального розшарування, яке зумовлене прискореними темпами зростання доходів найбагатших людей планети;

6) криміналізація економіки. Глобальна фінансова система все більше набуває якостей, що сприяють відмиванню грошей, у зв'язку з цим затребувана конфіденційність, що надається офшорами;

7) розвиток інформаційних технологій, що є ключовим фактором, який зумовив динамічний розвиток офшорних зон в останні десятиліття. Інтернет, банківські мережі, SWIFT (міжнародна міжбанківська система передачі інформації та здійснення платежів), мобільні телефони, супутниковий зв'язок дають змогу миттєво проводити різноманітні фінансові трансакції в будь-який час доби. Сучасні засоби комунікації є необхідною інфраструктурою для функціонування офшорних центрів [18].

Розглянемо один із глобальних трендів використання офшорної юрисдикції світовими ТНК.

ТНК США з рейтингу «Fortune 500» утримують понад 2,6 трлн дол. США прибутку в офшорах. Про це повідомляють 293 компанії (59 % від загальної кількості). Лише чотири з цих компаній – Apple, Pfizer, Microsoft і General Electric – становлять чверть від загальної суми. Усього 30 компаній із рейтингу «Fortune 500» – це 68 %, або 1,76 трлн дол. США прибутку від використання офшорних юрисдикцій (рис. 1) [19].

Company	Amount Held Offshore (\$ millions)	Number of Tax Haven Subsidiaries	Company	Amount Held Offshore (\$ millions)	Number of Tax Haven Subsidiaries
Apple	246,000	3	PepsiCo	44,900	133
Pfizer	198,944	157	J.P. Morgan Chase & Co.	38,400	170
Microsoft	142,000	5	Gilead Sciences	37,600	13
General Electric	82,000	22	Amgen	36,600	9
International Business Machines	71,400	18	Coca-Cola	35,500	14
Johnson & Johnson	66,200	60	Qualcomm	32,500	4
Cisco Systems	65,600	54	Goldman Sachs Group	31,240	905
Merck	63,100	115	United Technologies	31,000	30
Google	60,700	1	AbbVie Inc	29,000	40
Exxon Mobil	54,000	38	Eli Lilly	28,000	35
Procter & Gamble	49,000	32	Wal-Mart Stores	26,600	
Oracle	47,500	5	Hewlett Packard Enterprise	26,200	22
Citigroup	47,000	137	Bristol-Myers Squibb	25,700	29
Chevron	46,400	8	Abbott Laboratories	24,000	111
Intel	46,400	14	Danaher	23,000	29
			Total:	1,765,484	2,213

Рис. 1. ТНК США, які утримують найбільше грошей в офшорах [19]

Отже, як видно з рис. 1, загальна сума, що утримується в офшорних юрисдикціях, є значною. І всі ці кошти не оподатковувалися повною мірою, якби вони були виведені в країни, де їхні материнські компанії є резидентами. Але можливість створювати філії в офшорних гаванях зумовлює, по-перше, економічні можливості держав, де реєструються ТНК, а по-друге, за допомогою прискореного акумулювання капіталів надає цим ТНК не лише ринкову, економічну, але значною мірою й політичну силу, а отже, вони стають значними акторами на світової арені.

Окрім того, 40 % усіх прямих іноземних інвестицій (ПІІ) (близько 15 трлн дол. США), які щороку здійснюються світовими ТНК, насправді є «фантомним капіталом» для приховування їхніх податків. Такі інвестиції проходять через фіктивні компанії, щоб мінімізувати податкові зобов'язання своїх власників у тій чи іншій країні світу.

Відповідно до офіційної статистики, Люксембург, населення якого становить близько 600 тис. осіб, приймає стільки ж ПІІ, скільки США, та значно більше, ніж Китай. На кожного мешканця цієї держави припадає 6,6 млн дол. США ПІІ. Цікаво, що в декількох відомих податкових гаванях зосереджена більшість фантомних ПІІ у світі. Близько половини такого капіталу надходить на рахунки в Нідерланди та Люксембург, серед інших країн – Гонконг, Британські Віргінські Острови, Бермудські Острови, Сингапур, Кайманові Острови, Швейцарія, Ірландія й Маврикій. Ці 10 країн займають понад 85 % усіх фантомних інвестицій [20].

Нині особливістю світових фінансових потоків є те, що окремі юрисдикції або цілі зони тяжіють одна до одної та формують одну складну глобальну фінансову мережу. На рис. 2 зображено двосторонні фінансові відносини між 34 територіями.

Розмір кіл на рис. 2, демонструє обсяг транскордонних фінансових потоків, а колір – рівень офшоризації. Так, сірий колір зображує юрисдикції, яких не визнають ОФЦ, червоний – ОФЦ, що існують уже давно, а жовтий – нові та потенційні ОФЦ. Так, найбільші двосторонні відносини існують між США й Великобританією. Також важливу роль відіграють Нідерланди, Люксембург, Ірландія, Гонконг, Кайманові, Бермудські та Британські Віргінські Острови [1].

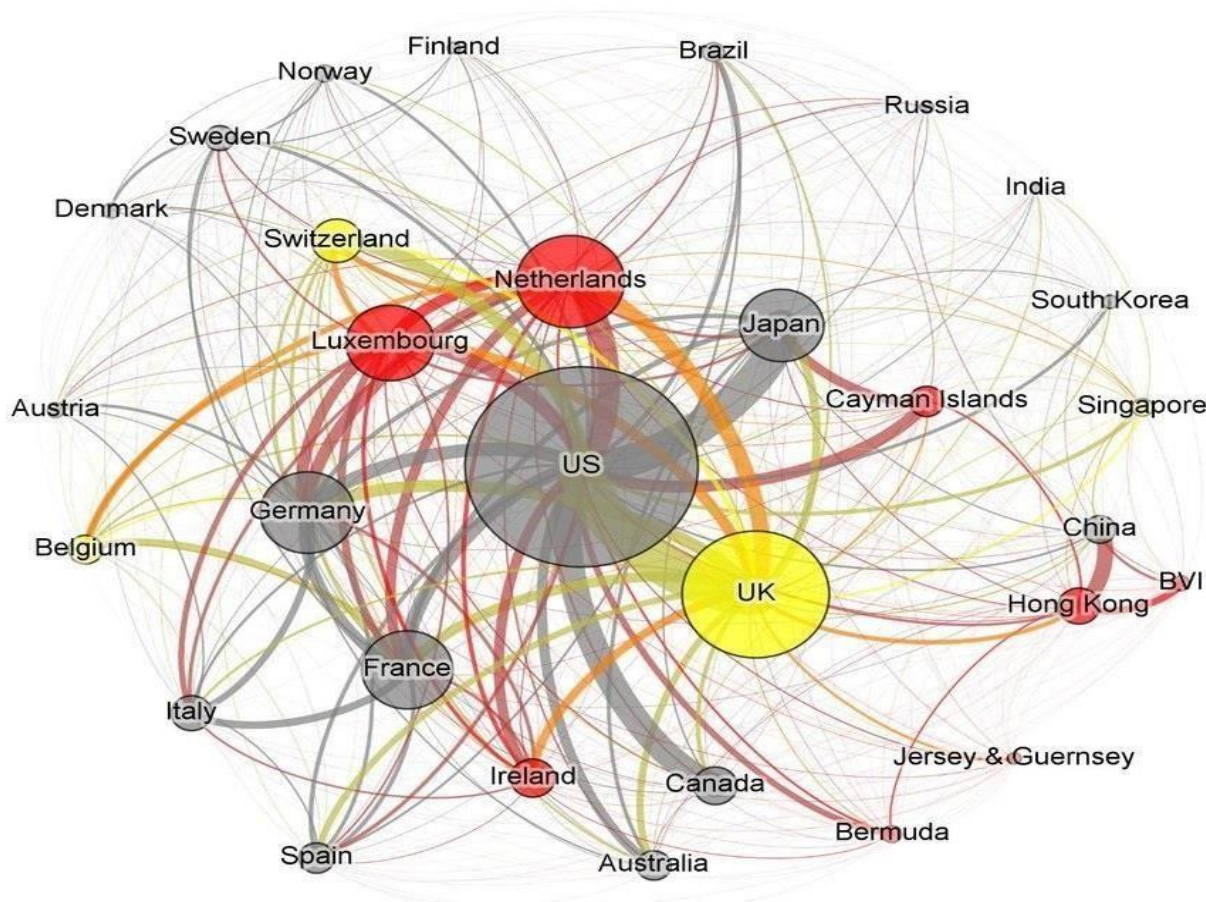

Рис. 2. *Позиція найбільших офшорних фінансових центрів (ОФЦ) у транскордонних глобальних фінансах [1]*

У рейтингу ОФЦ 2019 р. OFC Meter (з англ. Offshore Financial Center – Офшорний фінансовий центр) виділяє основну групу ОФЦ, які структурно охоплюють найбільшу частку акцій офшорного капіталу та потоків у всьому світі. Будучи центральною офшорною сіткою, що лежить в основі провідних світових фінансових центрів, таких як Лондон і Нью-Йорк, OFC Meter класифікує ці ОФЦ відповідно до їх використання інвестиційними фондами, багатонаціональними компаніями та банками. У ранговому порядку OFC Meter основна група складається з:

1. Кайманових Островів,
2. Люксембургу,
3. Бермудських Островів,
4. Гонконгу,
5. Нідерландів,
6. Ірландії,
7. Багамських Островів,
8. Сингапуру,
9. Бельгії,
10. Британських Віргінських Островів
11. Швейцарії [2].

Це підтверджує результати досліджень учених, політиків та організацій громадянського суспільства.

У табл. 1 показано розміри запасів капіталу, накопичених у вищезазначених офшорних центрах. Дані про кількість прямих іноземних інвестицій у та з ОФЦ, портфельні інвестиції показують різні канали й логіку, яка організовує офшорні фінансові потоки: де Кайманові Острови та Люксембург є головними напрямками для фінансових потоків інвестиційних фондів, Люксембург і Нідерланди є ключовими для багатонаціональних корпорацій.

Таблиця 1

Запаси капіталу в основних офшорних центрах [21; 22]

№ з/п	Офшорний центр	Прямі іноземні інвестиції в ОФЦ, млрд дол.	Прямі іноземні інвестиції з ОФЦ, млрд дол.	Прямі портфельні інвестиції ОФЦ, млрд дол.
1	2	3	4	5
1	Багамські Острови	0,942	0,119	0,011
2	Бельгія	64,050	61,149	3,874
3	Бермудські Острови	0,73	31,045,000	0,917
4	Британські Віргінські Острови	44,244	56,019	
5	Гонконг	86,462	55,988	74,991
6	Ірландія	64,535	94,359	7,064
7	Кайманові Острови	57,383	40,377	4,859

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
8	Люксембург	5,615	1,372	109,944
9	Нідерланди	239,270	226,429	68,618
10	Сингапур	82,039	36,330	23,890
11	Швейцарія	67,677	47,203	10,853

Дані про кількість прямих іноземних інвестицій у та з ОФЦ, портфельні інвестиції показують різні канали й логіку, яка організовує офшорні фінансові потоки, де Кайманові Острови та Люксембург є головними напрямками для фінансових потоків інвестиційних фондів, Люксембург і Нідерланди є ключовими для багатонаціональних корпорацій (рис. 3).

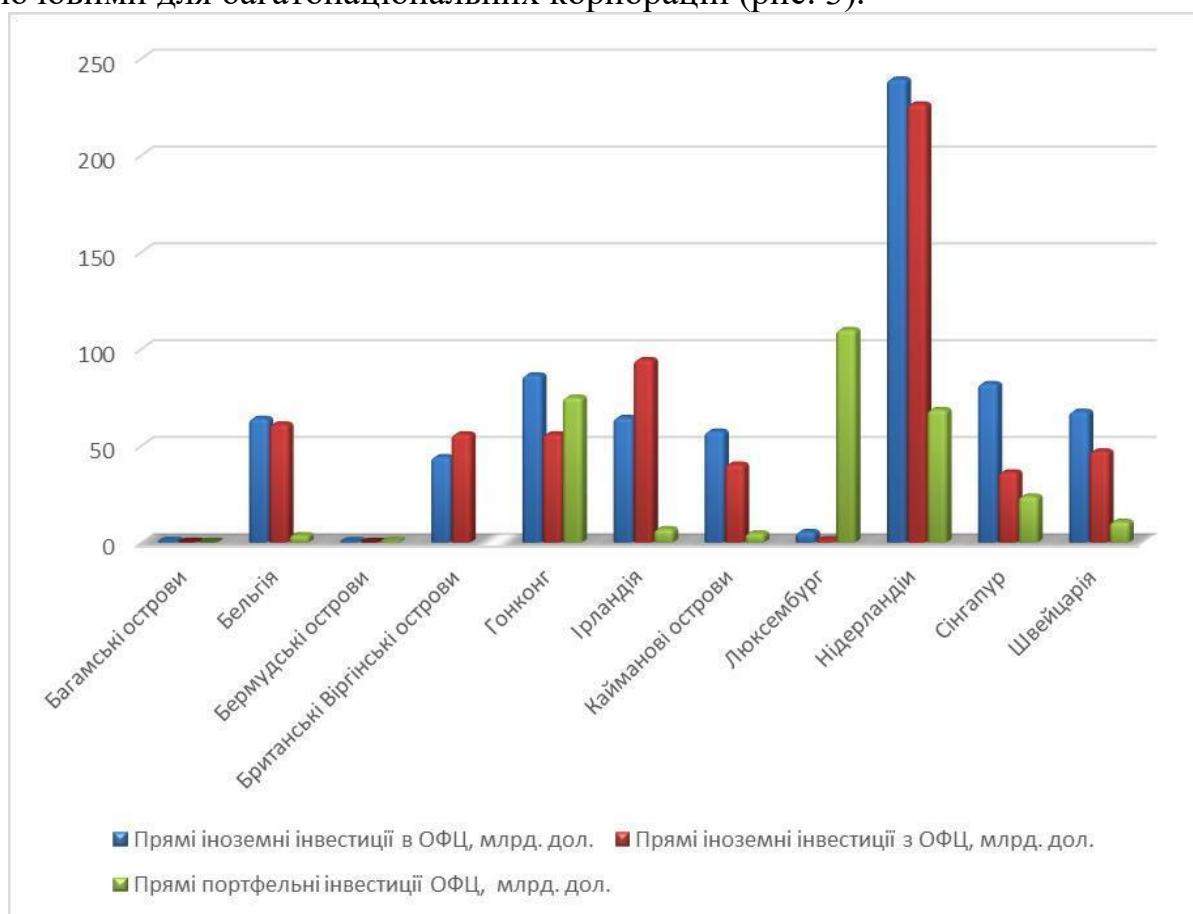

Рис. 3. Основні офшорні центри та запаси капіталу в них [21; 22]

Ще один індекс, який порівнює конкурентоспроможність провідних світових фінансових центрів, є The Global Financial Centres Index (Індекс глобальних фінансових центрів, GFCI). GFCI співпрацює з Інститутом розвитку Китаю. Протягом останніх 10 років GFCI публікує дві доповіді на рік, які відображають прогрес провідних світових фінансових центрів [23].

У вересні 2019 р. вийшов 26 випуск рейтингу. Найбільші світові фінансові центри за індексом GFCI у 2018 р. наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Топ-20 світових фінансових центрів за індексом GCFI у 2017–2018 рр. [23]

Фінансовий центр	GCFI 25		GCFI 24		Зміна в рангу	Зміна в рейтингу
	ранг	рейтинг	ранг	рейтинг		
Нью-Йорк	1	794	1	788	0	▲ 6
Лондон	2	787	2	786	0	▲ 1
Гонконг	3	783	3	783	0	0
Сингапур	4	772	4	769	0	▲ 3
Шанхай	5	770	5	766	0	▲ 4
Токіо	6	756	6	746	0	▲ 10
Торонто	7	755	11	728	▲ 4	▲ 27
Цюрих	8	739	9	732	▲ 1	▲ 7
Пекін	9	738	8	733	▼ 1	▲ 5
Франкфурт	10	737	10	730	0	▲ 7
Сідней	11	736	7	734	▼ 4	▲ 2
Дубаї	12	733	15	722	▲ 3	▲ 11
Бостон	13	732	13	725	0	▲ 7
Шеньчжень	14	730	12	726	▼ 2	▲ 4
Мельбурн	15	729	20	699	▲ 5	▲ 30
Сан-Франциско	16	727	14	724	▼ 2	▲ 3
Лос-Анджелес	17	724	16	721	▼ 1	▲ 3
Монреаль	18	722	24	690	▲ 6	▲ 32
Ванкувер	19	721	18	709	▼ 1	▲ 12
Чикаго	20	717	17	717	▼ 3	0

Аналіз вищенаведених даних свідчить про те, що Нью-Йорк залишається на першому місці в індексі, на 7 балів випереджаючи Лондон. Гонконг лише на чотири бали поступається Лондону та перебуває на третьому місці, а Сингапур залишається на четвертому місці. Шанхай залишається попереду Токіо на п'ятому місці в індексі, хоча Токіо піднявся на 10 балів у рейтингах, Торонто – на 27 балів (7-ме місце). Цюрих, Пекін і Франкфурт залишилися в першій десятці.

На рис. 4 продемонстровано еволюцію глобального офшорного багатства з 2001 р. Автори [6, с. 81] оцінили цей показник із використанням тих самих методів і джерел даних, як у Цукмана (Zucman, 2013), але, спираючись на останні доступні міжнародні інвестиційні позиції країн, вважаємо, що запас офшорного багатства залишився в межах близько 10 % від світового ВВП, без особливої тенденції.

Відповідно до звіту Boston Consulting Group, у 2018 р. глобальне фінансове багатство зросло лише на 1,6 % до 205,9 трлн дол. США, що значно нижче за 7,5 %, зафіксованих у попередньому році, і значно нижче від загального темпу зростання на 6,2 % із 2013 по 2017 р. (рис. 5).

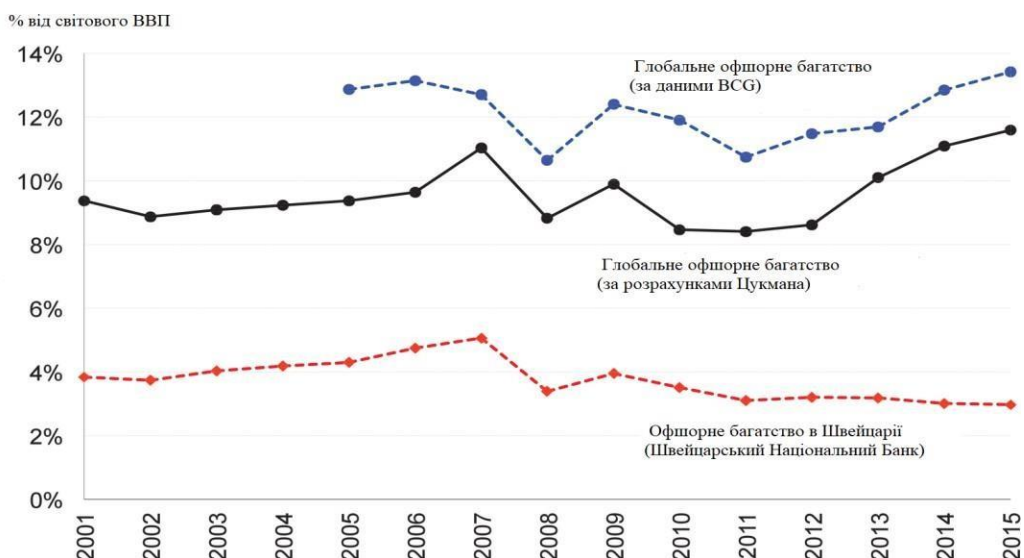

Рис. 4. Глобальний обсяг багатства в податкових гавнях [3]

Примітки. Нижня вісь відображає глобальний обсяг багатств, що належать домогосподарствам у всіх світових податкових оазисах наприкінці кожного року як частка світового ВВП. Нижній рядок показує офшорні багатства, що зберігаються у швейцарських банках, оцінені із щомісячної банківської статистики Швейцарського національного банку. Середня крива показує оцінку, отриману завдяки застосуванню методології Цукмана (Zucman, 2013) та оновленню результатів до 2015 р. У верхньому рядку подана оцінка Boston Consulting Group, яка щорічно публікується у звіті BCG.

Рис. 5. Світове багатство за регіонами світу [24]

Примітка. Неінвестиційний актив – страхування життя та пенсії, власний акціонерний капітал й інший власний капітал.

Інвестиційний актив – облігації, інвестиційні фонди, валюта та депозити тощо.

Огляд розміру ринку у 2018 р. засвідчив різке зменшення зростання багатства в більшості зрілих ринків. У Північній Америці неінвестиційні активи знизилися на 0,3 % за рік. Японія також зафіксувала спад на -1,3 %, незважаючи на високу концентрацію депозитних портфелів. Багатство Західної Європи зросло на 0,6 % завдяки потужним темпам зростання в таких місцях, як Німеччина, Франція та північні країни, що допомогло компенсувати зменшення темпів зростання в Італії, Іспанії й Португалії.

На «ринках, що швидко розвиваються», також спостерігаються неоднозначні результати. За винятком Японії, Азія зафіксувала зростання активів на рекордні 12,1 % у 2017 р. і 7,1 % у 2018 р. Падіння темпів зростання полягає в невдачах Китаю (торговельна війна зі США), на багатство якого припадає 57 % усіх активів регіону.

У Східній Європі фінансове багатство зросло на 6,8 % у 2018 р., позитивне зростання фондового ринку відбулося завдяки накопиченому багатству в Польщі, Румунії й Чехії [24].

Падіння темпів зростання на фондовому ринку у 2018 р. посилило невизначеність щодо стану світової економіки та, зокрема, офшорного бізнесу. Задля вирішення цього питання, а також оцінки прогнозу щодо формування багатства протягом наступних п'яти років Boston Consulting Group розробила детальні прогнози, використовуючи різні макроекономічні та ринкові показники. Згідно з базовим сценарієм, Boston Consulting Group прогнозує, що з 2018 по 2023 р. світове багатство зросте в усьому світі на 5,7 %. Північна Америка повинна продовжувати залишатись орієнтиром для створення багатства, ураховуючи вірогідність того, що ринки капіталу в Канаді й США продовжуватимуть позитивне (навіть якщо повільніше) зростання. Прогнозується, що багатство в Північній Америці зросте на 5,4 %, досягнувши 118 трлн дол. США до 2023 р., приріст у Західній Європі коливатиметься на позначці 3,9 %, а багатство в регіоні до 2023 р. може досягти 53,1 трлн дол. США, у Японії також прогнозується збільшення багатства на 1,1 % до 17,3 трлн дол. США. Історією великого зростання стане Азія. Базовий сценарій Boston Consulting Group передбачає, що багатство тут збільшиться на 9,4 %, досягнувши 58,2 трлн дол. США. Протягом наступних п'яти років у цьому регіоні прогнозується найвищий темп регіонального зростання за цей період. В інших регіонах також спостерігатиметься зростання, хоча значно нижчого рівня. За прогнозами, багатство в Латинській Америці підвищиться на 8,2 % до 7,7 трлн дол. США. Загальний ріст Африки та Близького Сходу, імовірно, зросте на 7,7 % (до 7,6 трлн дол. США). За той самий період у Східній Європі й Центральній Азії простежуватимемо колективне зростання на 7,6 % (до 4,7 трлн дол. США), а в Океанії – на 5,8 % (до 5,9 трлн дол. США [24].

Отже, останніми роками популярність офшорного бізнесу зменшується. Оскільки, за прогнозами, приріст витрат на офшоринг у 2018 та 2020 рр. буде значно нижчим, ніж у 2014 й 2016 рр., у більшості, випадків приблизно в тричотири рази. Цей спад відбувається в умовах скорочення загального багатства доходу у світовому масштабі з 2017 по 2018 р.

Нині, глобальний процес офшоризації економіки поглинув майже всі країни. За даними ОЕСР, щороку світ через офшори втрачає близько 20 трлн дол. США, що в середньому дорівнює 10 % економіки країн.

Останніми часом Світове Співтовариство дуже стурбоване діяльністю офшорного бізнесу. Щороку розробляються нові підходи для боротьби з офшорами. Тому справедливо зазначимо, що світ розпочав глобальний процес деофшоризації світової економіки.

До ефективних механізмів деофшоризації потрібно віднести заходи, які проводить ОЕСР. У звіті BEPS «Про розмивання податкової бази та виводу прибутку з оподаткування» запропонована «дорожня карта», яка дає змогу країнам отримувати належний їм прибуток від оподаткування, сприяти більшій транспарентності та покращенню обміну інформацією, неспроможності штучного переводу прибутку в низькоподаткові юрисдикції, більшій передбачуваності й упевненості бізнесу [25].

BEPS складається з 15 пунктів, план покликаний поставити заслін на шляху «подвійного неоподаткування», за яким ідуть багато транснаціональних компаній. Із того часу світ почав розробляти нові правила для роботи з офшорами.

У 2017 р. Рада ЄС опублікувала перелік із понад 40 країн, оподаткування в яких не відповідає принципам прозорості та справедливості. Із них 13 названо офшорами, де осідав прибуток компаній, що не мали реальної діяльності. Погрожуючи внесенням до «чорного списку», ЄС змусив більшість країн провести реформи до кінця 2018 р. А вже з 2019 р. у багатьох державах почали працювати закони, що зобов'язують компанії вести реальну діяльність.

Хоча сам план BEPS ще повністю не імплементований, проте він уже впливає на плани великих міжнародних компаній, які стоять перед необхідністю реструктуризації [26].

Аналізуючи статистичні дані ОЕСР, глобальна деофшоризація набирає обертів. З'являються різні методи боротьби з офшорами, одним із яких є контроль над іноземними компаніями, правила CFC (з англ. – *Controlled foreign corporation rules*). У 2015 р. ОЕСР та лідери країн Великої двадцятки (G20) висвітлили фінальний звіт щодо Заходу № 3 плану BEPS «Розробка ефективних правил CFC». Цей звіт розкриває основні поняття й напрями дії в межах розробленої концепції.

На сьогодні провідною міжнародною організацією, яка бореться з відмиванням грошей, є Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей – ФАТФ (з англ. *FATF – Financial Action Task Force*) – впливовий міждержавний орган, створений у 1989 р. на саміті G-7 у Парижі. Завдання ФАТФ – установлення стандартів та сприяння ефективному виконанню правових, регулятивних й оперативних заходів щодо боротьби з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму та іншими загрозами цілісності міжнародної фінансової системи. FATF напрацював низку Рекомендацій, які визнані міжнародним стандартом у боротьбі з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму й розповсюдженням зброї масового знищення.

Рекомендації становлять основу для координованого реагування на загрози цілісності фінансової системи. Уперше рекомендації видано в 1990 р., згодом їх переглянуто в 1996, 2001, 2003 рр., а востаннє у 2012 р., щоб вони були актуальними та загальноприйнятими [27].

18 жовтня 2019 р. у рамках постійного огляду відповідності стандартам FATF видокремив список юрисдикцій, у яких є стратегічні недоліки щодо протидії відмиванню коштів, щодо котрих вони розробили план дій (табл. 3).

Таблиця 3

Список юрисдикцій FATF, що мають високі ризики [28]

Юрисдикція зі стратегічними недоліками	Юрисдикція, яка більше не підлягає моніторингу
Багамські Острови	Ефіопія
Ботсвана	Шри-Ланка
Камбоджа	Туніс
Гана	
Ісландія	
Монголія	
Пакистан	
Панама	
Сирія	
Тринідад і Тобаго	
Ємен	
Зімбабве	

Досліджуючи досвід країн світу в процесах деофшоризації економіки, потрібно згадати про концепцію CFC (з англ. *controlled foreign company* – контроль над іноземними компаніями), спрямовану саме на запобігання ухилянню від сплати податків за допомогою офшорних компаній. Суть концепції – прибуток зарубіжної компанії, яка контролюється резидентами цієї держави, для цілей оподаткування зараховується в прибуток резидента. Тому пряме використання офшорних компаній для акумулювання зарубіжних прибутків не дає власникам цих компаній законної можливості позбутися оподаткування за місцем проживання [29].

Україна теж хоче бути «у тренді» щодо глобальної деофшоризації, доказом чого є зареєстрований у Верховній Раді України у 2016 р. документ «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо запобігання розмиванню бази оподаткування та перенесенню прибутку в офшорні зони», що передбачає впровадження правил CFC [30].

Україна долучилася до Плану BEPS та взяла на себе зобов'язання імплементувати так званий Мінімальний стандарт Плану дій BEPS – обов'язкові чотири заходи з п'ятнадцяти запропонованих, а саме:

– п'ятий захід, що спрямований на боротьбу з податковими зловживаннями, пов'язаними з використанням спеціальних шкідливих режимів оподаткування (*countering harmful tax practices*);

– шостий захід, спрямований на попередження зловживань при застосуванні конвенцій про уникнення подвійного оподаткування (preventing tax treaty abuse);

– тринадцятий захід, направлений на вдосконалення вимог чинних національних правових норм до документації з трансфертного ціноутворення (transfer pricing documentation and country-by-country reporting);

– чотирнадцятий захід, мета якого – підвищення ефективності механізмів вирішення спорів між країнами при застосуванні договорів про уникнення подвійного оподаткування (cross-border tax dispute resolution) [31].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, особливістю офшорного бізнесу є створення для підприємців сприятливого валютно-фінансового та фіскального режимів, високого рівня законодавчих гарантії банківської й комерційної секретності, лояльного державного регулювання. Головними перевагами офшорних компаній визначено просту реєстрацію; мінімальну комісію; гнучке управління та мінімальні вимоги до звітності, мінімальну кількість директорів й акціонерів; фінансова звітність, інформація про рахунки та річний прибуток або зовсім не потрібна, або залишається мінімальною; відсутність валютного контролю; сприятливе місцеве корпоративне законодавство, сприятливі правові рамки для заохочення та стимулювання розвитку офшорної індустрії; високу конфіденційність тощо. Деофшоризація економік країн є перешкодою розвитку офшорного бізнесу. Світовим товариством застосовується низка інструментів, спрямованих на перешкоджання застосуванню офшорних практик. Україна теж долучилася до процесу деофшоризації, зокрема до Плану BEPS, і взяла на себе зобов'язання імплементувати Мінімальний стандарт Плану дій, що включає боротьбу з податковими зловживаннями; попередження зловживань при застосуванні конвенцій про уникнення подвійного оподаткування; удосконалення вимог чинних національних правових норм до документації з трансфертного ціноутворення; підвищення ефективності механізмів вирішення спорів між країнами при застосуванні договорів про уникнення подвійного оподаткування.

Перспективним у подальших дослідженнях є оцінка впливу офшорного бізнесу на економічну безпеку країн, визначення позитивних і негативних наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Fichtner, Jan. *The Offshore-Intensity Ratio*. URL: https://www.researchgate.net/publication/281460648_The_Offshore-Intensity_Ratio.
2. Hendrikse, Reijer, Fernandez, Rodrigo. *Offshore Finance. How Capital Rules the World*. URL: https://www.researchgate.net/publication/330713868_Offshore_Finance_How_Capital_Rules_the_World.
3. *Alstadsæter, A., Johannesen, N., Zucman, G. (2018). Who owns the wealth in tax havens? Macro evidence and implications for global inequality. Journal of Public Economics, 162 (2018), P. 93. URL: https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI_25_Report.pdf.*

4. Карлін, М. І., Івашко, О. А. (2017). Інвестиційні офшори: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 292 с. URL: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/12272/1/inv_ofshory.pdf.
5. Луцишин, З., Мехтієв, Е. (2017). Офшорні фінансові центри у глобальному русі капіталів. *Міжнародна економічна політика*, № 2, С. 62–94. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/23852>.
6. Луцишин, З., Фролова, Т., Южаніна, Н., Мазур, М., Перебийніс, Д. (2019). Сучасна офшоризація бізнесу у конструкторі національної фіскальної безпеки. *Міжнародна економічна політика*, Вип. 1(30), С. 70–112. URL: http://ierjournal.com/journals/30/2019_4_Lutsyshyn_%20Frolova_Yuzhanina_Mazur_Perebyinis.pdf.
7. Мартиненко, В. О., Гордієнко, В. П. (2018). Аналіз функціонування офшорних зон та шляхи подолання наслідків їх негативного впливу на економіку України. *Економіка та суспільство*, № 10. URL: http://www.economyand.society.in.ua/journal/15_ukr/25.pdf.
8. Мосакова, Е. А. *Оффшорный бизнес как фактор национальной безопасности в современном глобальном мире*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/offshornyy-biznes-kak-faktor-natsionalnoy-bezopasnosti-v-sovremennom-globalnom-mire>.
9. Черленяк, І. І., Дюгованець, О. М. (2014). Міжнародний офшорний бізнес та глобальна фінансова система. *Проблеми економіки*, № 2, С. 24–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rekon_2014_2_3.c.26/
10. Пешко, А. В. (2016). Офшорний бізнес як складова світової економіки. *Економіка та підприємництво*, № 3, С. 233–236.
11. *Countering offshore tax evasion*. URL: <https://www.oecd.org/ctp/exchange-of-tax-information/42469606.pdf>
12. Волкова, Ю. А. (2010). Розвиток офшорних центрів у системі міжнародного бізнесу. *Формування ринкових відносин в Україні*, № 1, С. 43–48.
13. Хейфец, Б. А. (2010). Офшорные юрисдикции в глобальной и национальной экономике. Москва: Економіка, 335 с.
14. *Офшор – что это такое простым языком? Разбираемся в причинах скандала*. URL: <https://sputnik-georgia.ru/amp/spravka/20160406/231003155/Ofshor-cto-jeto-takoeprostym-jazykom-Razbiraemsja-v-prichinah-skandala.html>.
15. Офшорні зони: види та особливості. *Газета «Вікна»*. URL: <http://vikna.if.ua/sikavo/68688/view>.
16. *Міжнародне оподаткування: навч. посіб. для студентів екон. спец. / В. І. Грушко, Ю. О. Махортов, Н. А. Телічко, В. М. Бородачова; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка»*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 382 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/715/1/Telichko%20mizn.pdf>.
17. Агапова, А. І., Лободзинська, Т. П. (2018). Наслідки діяльності офшорних компаній та шляхи їх подолання. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва*, Вип. 22. С. 126–134.
18. Ярошевич, В., Сарган, А. (2013). Оффшорный сегмент мировой экономики: эволюция и тенденции развития. *Банкаўскі веснік*. Сакавік, С. 33–39.
19. Offshore Shell Games (2017). *The Use of Offshore Tax Havens by Fortune 500 Companies*. URL: <https://itop.org/wp-content/uploads/offshoreshellgames2017.pdf>.
20. *Hidden Corners of the Global Economy*. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/09/pdf/fd0919.pdf>.
21. *Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$)*. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD>.
22. *Paying Taxes* (2018). URL: https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc_paying_taxes_2018_full_report.pdf.
23. *The Global Financial Centres Index 22 March* (2019). URL: https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI_25_Report.pdf.

24. *Global Wealth* (2019): Reigniting Radical Growth. URL: <https://www.bcg.com/publications/2019/global-wealth-reigniting-radical-growth.aspx>.

25. Підгурська, О. (2016). Тенденції міжнародної та національної антиофшорної політики. *Формування ринкової економіки в Україні*: зб. наук. праць/Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; [редкол.: С. М. Панчишин та ін.]. Львів, Вип. 35, ч. 2, С. 94–99.

26. *Світ прощається з офшорами: Україна на черзі*. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/offshore/2019/10/21/652665/>

27. *FATF. What do we do*. URL: <https://www.fatf-gafi.org/about/whatwedo/#d.en.3146>.

28. *High-risk and other monitored jurisdictions*. URL: <https://www.fatf-gafi.org/publications/high-risk-and-other-monitored-jurisdictions/documents/fatf-compliance-october-2019.html>.

29. Токменко, В. В. (2014). Сучасний стан та тенденції глобального регулювання офшорного бізнесу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. Херсон, Вип. 8, ч. 6, С. 35–38. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_08/275.pdf.

30. Шокрута, В. *Глобальна деофшоризація, передумови її виникнення*. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/globalna-deofshorizaciya-ta-yiyi-vpliv-na-zed.html>.

31. *Україна і план BEPS: чому офшори відходять у минуле*. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/offshore/2019/10/29/652879>.

CURRENT STATUS OF OFFSHORE BUSINESS DEVELOPMENT IN THE WORLD

The creation of favorable monetary, financial and fiscal regimes for entrepreneurs, a high level of legal guarantees for banking and commercial secrecy, and loyal government regulation are the features of offshore business. The main advantages of offshore companies are identified in the paper, namely: simple registration; minimum commission; flexible management and minimum reporting requirements, minimum number of directors and shareholders; financial statements, information on accounts and annual income is either completely unnecessary or is minimal; lack of currency control; favorable local corporate legislation, favorable legal framework to encourage and stimulate the offshore industry development; high privacy and so on. One of the global trends of the offshore jurisdiction using by TNCs is considered. It has been found, that the total amount of funds in offshore jurisdictions is significant. And all these funds are not fully taxed. TNC's tax will have been paid if the funds had been brought to the countries where their parent companies are resident. But the opportunity to establish branches in offshore harbors determines, firstly, the economic opportunities to the countries where the TNCs are registered, and secondly, through accelerated capital accumulation, it gives these TNCs not only market, economic, but also a political power, and therefore, they are becoming a major players on the world arena. The world's largest financial centers are investigated by index GCFI in 2018. It is concluded, that New York remains in first place by index, just 7 points ahead of London. Hong Kong is in the third place, while Singapore is in the fourth one. Shanghai, Tokyo, Toronto, Zurich, Beijing and Frankfurt remain in the top ten. It is found that, nowadays, the global process of offshoring in economy absorbed almost all countries. According to the OECD datas, the world loses about \$ 20 trillion annually through offshore, which is 10% of the country's economy. In recent years, the global community has been very concerned about the offshore companies activity. New approaches to combat offshore are developed each year. Therefore, it is fair to say that the world has begun a global process of de-offshore economy.

Key words: offshore, offshore business, offshore jurisdiction, economic security of the country, process of de-offshore economy.

REFERENCES

1. Fichtner, Jan. *The Offshore-Intensity Ratio*. URL: https://www.researchgate.net/publication/281460648_The_Offshore-Intensity_Ratio.
2. Hendrikse, Reijer, Fernandez, Rodrigo. *Offshore Finance. How Capital Rules the World*. URL: https://www.researchgate.net/publication/330713868_Offshore_Finance_How_Capital_Rules_the_World.
3. Alstadsjter, A., Johannesen, N., Zucman, G. (2018). Who owns the wealth in tax havens? Macro evidence and implications for global inequality. *Journal of Public Economics*, 162 (2018), P. 93. URL: https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI_25_Report.pdf.
4. Karlin, M. I., Ivashko, O. A. (2017). *Investytsiini ofshory: navch. posib*. Lutsk: Vezha-Druk, 292 p. URL: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/12272/1/inv_ofshory.pdf.
5. Lutsyshyn, Z., Mekhtiiiev, E. (2017). Ofshorni finansovi tsentry u hlobalnomu rusi kapitaliv. *Mizhnarodna ekonomichna polityka*, № 2, P. 62–94. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/23852>.
6. Lutsyshyn, Zoriana. (2019). Suchasna ofshoryzatsiia biznesu u konstrukti natsionalnoi fiskalnoi bezpeky/Zoriana Lutsyshyn, Tetiana Frolova, Nina Yuzhanina, Mykola Mazur, Dmytro Perebyinis. *Mizhnarodna ekonomichna polityka*, Vyp. 1(30), P. 70–112. URL: http://iepjournal.com/journals/30/2019_4_Lutsyshyn_%20Frolova_Yuzhanina_Mazur_Perebyinis.pdf.
7. Martynenko, V. O., Hordiienko, V. P. (2018). Analiz funktsionuvannia ofshornykh zon ta shliakhy podolannia naslidkiv yikh nehatyvnoho vplyvu na ekonomiku Ukrainy. *Ekonomika ta suspilstvo*, № 10, P. 154–160. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/15_ukr/25.pdf.
8. Mosakova, E. A. *Offshornyi biznes kak faktor natsionalnoi bezopasnosti v sovremennom hlobalnom myre*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/offshornyy-biznes-kak-faktor-natsionalnoy-bezopasnosti-v-sovremennom-globalnom-mire>.
9. Cherleniak, I. I., Diuhovanets, O. M. (2014). Mizhnarodnyi ofshornyi biznes ta hlobalna finansova systema. *Problemy ekonomiky*, № 2, P. 24–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_2_3.c.26/
10. Peshko, A. V. (2016). Ofshornyi biznes yak skladova svitovoi ekonomiky. *Ekonomika ta pidpriemnytstvo*, № 3, P. 233–236.
11. *Countering offshore tax evasion*. URL: <https://www.oecd.org/ctp/exchange-of-tax-information/42469606.pdf>
12. Volkova, Yu. A. (2010). Rozvytok ofshornykh tsentriv u systemi mizhnarodnoho biznesu. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini*, № 1, P. 43–48.
13. Kheifets, B. A. (2010). *Offshornye yurysdyktsyy v hlobalnoi y natsionalnoi ekonomyke*. Moskva: Ekonomika, 335 p.
14. *Ofshor – chto eto takoe prostym yazykom? Razbyraemsia v prychynakh skandala*. URL: <https://sputnik-georgia.ru/amp/spravka/20160406/231003155/Ofshor-chto-jeto-takoe-prostym-jazykom-Razbiraemsja-v-prichinah-skandala.html>.
15. Ofshorni zony: vydy ta osoblyvosti. *Hazeta Vikna*. URL: <http://vikna.if.ua/cikavo/68688/view>.
16. Mizhnarodne opodatkovannia: navch. posib. dlia stud. ekonomich. spets./V. I. Hrushko, Yu. O. Makhortov, N. A. Telichko, V. M. Borodachova; Derzh. zakl. «Luh. nats. un-t imeni Tarasa Shevchenka». Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2012, 382 p. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/715/1/Telichko%20mizn.pdf>.
17. Ahapova, A. I., Lobodzynska, T. P. (2018). Naslidky diialnosti ofshornykh kompanii ta shliakhy yikh podolannia. *Suchasni problemy ekonomiky i pidpriemnytstvo*, Vyp. 22, P. 126–134.
18. Iaroshevych, V., Sarhan, A. (2013). Offshornyi segment myrovoi ekonomiky: zvoliutsiia y tendentsyy rozvytyia. *Bankayfski vesnik*. Sakavik, P. 33–39.

19. Offshore Shell Games (2017). *The Use of Offshore Tax Havens by Fortune 500 Companies*. URL: <https://itep.org/wp-content/uploads/offshoreshellgames2017.pdf>.
20. *Hidden Corners of the Global Economy*. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/09/pdf/fd0919.pdf>.
21. *Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$)*. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD>.
22. *Paying Taxes* (2018). URL: https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc_paying_taxes_2018_full_report.pdf.
23. *The Global Financial Centres Index 22 March* (2019). URL: https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI_25_Report.pdf.
24. *Global Wealth (2019): Reigniting Radical Growth*. URL: <https://www.bcg.com/publications/2019/global-wealth-reigniting-radical-growth.aspx>.
25. Pidhurska, O. (2016). Tendentsii mizhnarodnoi ta natsionalnoi antyofshornoj polityky. *Formuvannia rynkovoї ekonomiky v Ukraini: zb. nauk. pr./Lviv. nats. un-t im. I. Franka; [redkol.: S. M. Panchyshyn ta in.]*. Lviv, Vyp. 35, ch. 2, P. 94 –99.
26. *Svit proshchaietsia z ofshoramy: Ukraina na cherzi*. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/offshore/2019/10/21/652665/>
27. *FATF. What do we do*. URL: <https://www.fatf-gafi.org/about/whatwedo/#d.en.3146>.
28. *High-risk and other monitored jurisdictions*. URL: <https://www.fatf-gafi.org/publications/high-risk-and-other-monitored-jurisdictions/documents/fatf-compliance-october-2019.html>.
29. Tokmenko, V. V. (2014). Suchasnyi stan ta tendentsii hlobalnoho rehuliuвання ofshornoho biznesu. *Nauk. visn. Kherson. derzh. un-tu. Seriia: Ekonomichni nauky*. Kherson, Vyp. 8, ch. 6, S. 35–38. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_08/275.pdf.
30. Shokruta, V. *Hlobalna deofshoryzatsiia, peredumovy yii vynyknennia*. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/globalna-deofshorizaciya-ta-yiyi-vpliv-na-zed.html>.
31. *Ukraina i plan BEPS: chomu ofshory vidkhodiat u mynule*. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/offshore/2019/10/29/652879>.

Матеріал надійшов до редакції 10.02.2020 р.

УДК 327:[314.743(477)+659.4]

Марина Пашкевич,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
pashkevych.m.s@nmu.one

Віктор Пашков,

кандидат політичних наук, доцент кафедри обліку і аудиту,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
<https://orcid.org/0000-0003-4273-2181>
viktor.pashkov.polit@gmail.com

Дар'я Запорожець,

студентка 2 курсу спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,

Zaporozhets.D.S@gmail.com

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-40-52>

ДЕРЖАВА ТА ДІАСПОРА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ХХІ СТ.: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД Й УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано зарубіжний досвід формування державної політики щодо національних діаспор на сучасному етапі. На прикладі Китаю, Угорщини, Ізраїлю, Болгарії та інших країн виявлено основні інституційні, правові, гуманітарні й дипломатичні інструменти взаємодії держави та діаспори, що забезпечують просування національних інтересів країн на міжнародній арені, залучення ресурсів, кадрів і зв'язків діаспор для розвитку історичної Батьківщини. Акцентовано увагу на необхідності формування інституційної системи такої взаємодії й системної державної політики для більш ефективного використання діаспори задля національного розвитку.

Виявлено, що в геополітичних умовах ХХІ ст. все більше стають суб'єктами публічної дипломатії, «агентами впливу», які можуть не лише зміцнювати двосторонні відносини країн, формуючи транскордонні спільноти, а й поліпшувати міжнародний імідж країни.

Окремо проаналізовано вітчизняний досвід реалізації політики щодо закордонних українців: чинну нормативно-правову базу взаємодії з українською діаспорою (Конституцію України, профільний закон та Державну програму співпраці із закордонними українцями на період до 2020 р.), стан та напрями державної політики в цій сфері, а також проблеми, які заважають Україні використовувати діаспору як ефективний зовнішньополітичний інструмент. Виявлено основні недоліки у вітчизняній державній політиці щодо діаспори – розпорошеність взаємодії з діаспорою між багатьма державними відомствами, відсутність чіткої стратегії, передусім чіткого плану заходів, які повинен реалізовувати уряд, недостатнє фінансування, увага з боку держави.

На основі порівняння із зарубіжними практиками зроблено висновки та дано рекомендації щодо поліпшення ситуації, зокрема запропоновано створити окремий державний орган або агентство, яке б було відповідальне за взаємодію з діаспорою, а також на регіональному рівні потрібно реалізовувати проекти, націлені на залучення капіталу та інвестицій від представників діаспори, обмінюватися досвідом.

Ключові слова: діаспора, зовнішня політика, національні інтереси, двосторонні відносини, міжнародний імідж країни, публічна дипломатія.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. В останні десятиріччя роль діаспор на міжнародній арені помітно зросла. Зовнішньополітичні практики багатьох країн світу все частіше включають у себе співпрацю з діаспорою. Останні стають суб'єктами публічної дипломатії, відіграють усе більшу роль у зміцненні зв'язків з урядами, політичними партіями та громадськістю зарубіжних країн. Серед причин цього дослідники називають масштабні геополітичні зміни після

розпаду СРСР, політика мультикультуралізму, яка існує в державах, де проживає багато мігрантів; новітні комунікаційні технології, котрі стали потужним засобом підтримання колективної ідентичності. Сьогодні більшість країн світу розробляють державні політики й механізми із взаємодії з власними діаспорами, розвиваючи тим самим політичну, бізнесову та культурну інтеграцію.

Україна за останні десятиріччя отримала власний досвід реалізації політики щодо закордонних українців, яка ґрунтується на визнанні їх частиною української світової спільноти. Однак, попри певні досягнення, взаємодія Української держави та діаспор поки що не є ефективною, а великий потенціал закордонного українства залишається практично незадіяним у розбудові країни. Тому аналіз зарубіжного досвіду в цій сфері, виявлення проблем і недоліків у вітчизняній державній політиці щодо діаспори є актуальним і корисним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематику взаємодії держави та діаспори розкривали у працях О. Лозовицький [9] та М. Трофименко [10]. Вітчизняні дослідники на теоретичному рівні аналізують роль діаспори як нового чинника зовнішньої політики країни, її трансформації з об'єкта етнонаціональної політики, на суб'єкта публічної дипломатії. Серед західних дослідників теоретичні питання нової ролі діаспор на міжнародній арені розглядають Ф. Адамсон [13], Б. Мулінгс [14].

Закордонний досвід побудови співпраці держави та діаспори висвітлюють С. Коч [7] (на прикладі Болгарії), А. Сергєєва [11] (на прикладі Китаю), М. Томіжек [15]. Актуальні проблеми становлення вітчизняної державної політики щодо діаспори аналізуються в працях А. Атаманенко [1], В. Бакальчук [2], Т. Гнатюк [3], О. Коляда [6], О. Лалак [8]. Для більшості авторів характерний емпіричний аналіз вітчизняної практики й стану відносин із діаспорою.

Мета дослідження – аналіз зарубіжного досвіду взаємодії держави та діаспори з метою порівняння з вітчизняною практикою, виявлення проблем і недоліків у державній політиці України в цій сфері.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наявність впливової діаспори за кордоном має великий вплив на розвиток дипломатичних відносин держави, її зовнішньої політики. Зважаючи на те, що останнім часом тенденції міграції лише поширюються, діаспора сприймається як впливовий фактор внутрішньополітичних процесів і міжнародної політики. Вона розглядається як потенційний дипломатичний актор, основними функціями якого є переговори, спілкування та представництво країни у світі.

Надзвичайне значення діаспора має для маленьких країн із невеликим державним бюджетом, оскільки діаспора може сприяти залученню інвестицій на розвиток країни, організувати дипломатичні контакти. Так, діаспора Ізраїлю, Вірменії та Греції в США мають великий вплив на американський уряд

щодо формування політики стосовно цих країн [1, с. 93]. З іншого боку, розвиток відносин діаспори з урядом її історичної батьківщини так само є надважливим.

Відносини за лінією «національний уряд–діаспора» встановлюються через міністерство закордонних справ, посольства, консульства, торгові палати. Співпраця діаспор із країнами походження відбувається в різних формах і напрямках, у тому числі через залучення співвітчизників із діаспор у політику, бізнес-проекти. Наприкінці ХХ ст. у багатьох державах світу створено окремі урядові органи та агентства, головним завданням яких стала робота із діаспорами. Державна політика з підтримки закордонних співвітчизників орієнтована на зміцнення національної єдності та залучення потенціалу діаспор для виконання завдань соціально-економічного та геополітичного розвитку.

Діаспора все більше стає суб'єктом публічної дипломатії. Під останньою потрібно розуміти міжнародну діяльність, спрямовану на зміцнення зв'язків між політичними суб'єктами й громадськістю зарубіжних країн, для більш кращого інформування закордонної аудиторії, впливу на неї. На сучасному етапі діаспору як інструмент забезпечення зовнішньополітичних інтересів активно використовують як великі держави (Китай, Індія), так і невеликі за розміром і населенням (Болгарія, Ізраїль, Греція, Угорщина).

У ХХ ст. міграційні процеси в Китаї значно активізувалися. Причини цього – революції, громадянські війни, голод, масові репресії. За останні 100 років із Китаю в різні регіони світу виїхало до 35 млн осіб [2, с. 95]. Тому уряд Китаю вважав за необхідне створити державні структури, які контролюватимуть взаємодію із закордонними китайцями. Зауважимо, що термін «хуацяо» в КНР уживається для двох категорій осіб: 1) громадян КНР, які постійно або дуже тривалий час мешкають за кордоном; 2) нащадків китайських емігрантів, які є громадянами своїх країн проживання. В останню чверть ХХ ст. у Китаї створено велику кількість державних і громадських організацій, ухвалено низку нормативно-правових актів, які забезпечували права вихідців із Китаю.

У 1980-х рр. уряд продовжував удосконалювати систему, яка займається справами закордонних китайців. Основним органом у цій системі є Канцелярія хуацяо при Державній раді КНР. Її функціями є розробка й реалізація політики щодо закордонних співвітчизників, організація конференцій, форумів, мета яких – їх залучення для обміну досвідом, підвищення рівня громадської обізнаності щодо співпраці з діаспорою. Канцелярії підпорядковується декілька навчальних закладів (Пекінський інститут китайської мови і літератури, Університет хуацяо).

На місцевому рівні також реалізуються різноманітні проекти, ухвалено законодавство щодо залучення капіталів, технологій, спеціалістів із хуацяо. Для цього створюються платформи для спілкування, обміну досвідом державних органів із представниками діаспори, формуються умови для ведення бізнесу.

У 1983 р. при Постійному комітеті зібрання народних представників створено Комітет із справ китайських емігрантів. Комітет відповідає за

розробку законопроектів щодо хуацяо, а також виконує представницькі функції. У 1988 р. при Народній політичній консультативній раді засновано Комітет з питань китайців, які проживають за кордоном. У 1995 р. його реорганізовано в Комітет зі справ співвітчизників Гонконгу, Макао та Тайваню. Його основними функціями є забезпечення співробітництва закордонних китайців й уряду, їх участь у формуванні політичного курсу Китаю.

У 1990-х рр. у країні відновила політичну діяльність партія «Чжигундан», членами якої є переважно китайські емігранти, які повернулися на Батьківщину з-за кордону. Вона бере участь у розробці державної політики щодо закордонних співвітчизників. У 1980-х рр. із початком періоду реформ відновила свою роботу Китайська асоціація репатріантів. Її створено в 1950 р., але в роки «Культурної революції» її діяльність заборонено.

У 1990 р. створено Китайську асоціацію закордонного обміну, що займається встановленням контактів із закордонними китайцями, їх залученням до внутрішнього бізнесу й стимулюванням громадян КНР до співробітництва з компаніями закордонних співвітчизників у науково-технічній, економічній та культурно-освітній сферах. Окрім основних структур, існує велика кількість інших організацій і допоміжних структур із роботи з діаспорою. Між усіма структурами існує взаємодія. Однак це виключає недержавні об'єкти з розробки та прийняття рішень, що є проявом монополізму з боку партійно-державних органів у розробці та реалізації політики щодо закордонних китайців.

Із моменту створення держава Ізраїль системно реалізовує дипломатичну стратегію підтримки єврейських громад по всьому світу, захисту іудаїзму як національної релігії та ідеології. На світовому рівні найвідомішою організацією з підтримки євреїв стали World Jewish Restitution Organisation та United Jewish Appeal [3, с. 494]. У багатьох країнах світу за підтримки Ізраїлю функціонують впливові єврейські громади та організації, які слугують провідниками інтересів історичної батьківщини у своїх країнах. Так, у США діє American Israel Public Affairs Committee. Він активно співпрацює з американським Конгресом, Адміністрацією президента США, ЗМІ та громадськими організаціями.

Цікавим прикладом впливу діаспори на державну політику є Вірменська діаспора. У середині 1990-х рр. ця держава опинилась у складній ситуації (війна у Нагорному Карабасі, економічна криза, дефіцит іноземних інвестицій, розкол політичної еліти). Вірменська діаспора вплинула на ситуацію. Її представники вели переговори з урядом США, результатом чого стало збільшення фінансової допомоги Вірменії (до \$240 млн) [4, с. 412]. Водночас, завдяки зусиллям вірменської діаспори, заблоковано американські програми допомоги для Азербайджану.

Угорська діаспора має чималу кількість представництв у сусідніх країнах, що стало результатом трагічних наслідків світових війн для угорців. Так, згідно з Тріанонським мирним договором 1920 р., Угорщина, яка виникла на руїнах імперії Габсбургів, втратила значну частину історичних територій. Вступаючи в Другу світову війну на боці Німеччини, угорці прагнули відновити історичну справедливість, однак у підсумку втратили ще частину земель. Як результат,

наприкінці 2010-х рр. діаспори в сусідніх з Угорщиною країнах становлять у Румунії – близько 1,2 млн осіб, Словаччині – 460 тис., Сербії – 250 тис., Україні – 150 тис., Австрії – 55 тис., Хорватії – 14 тис. тощо. Ще понад 2,5 млн етнічних угорців протягом ХХ ст. покинули батьківщину в пошуках кращого життя. Так у США проживає 1,56 млн угорців, Канаді – 315 тис., Ізраїлі та Франції – по 200 тис., Німеччині – 120 тис., Бразилії – 80 тис., Росії – 76 тис. [5]

Велика чисельність діаспори дає змогу угорському керівництву ефективно використовувати її для реалізації своїх зовнішньополітичних амбіцій. У країнах Східної Європи Будапешт активно роздає угорські паспорти «співвітчизникам», просуває їх до місцевих органів влади, реалізовує національні інтереси. Часто такі дії супроводжуються вимогами до сусідів надати автономію районам, у яких компактно проживають угорські меншини.

У рамках цієї стратегії угорський уряд розробив низку правових механізмів. У їхніх рамках діє система спрощеного надання громадянства Угорщини членам угорської діаспори. Ця практика закріплена в конституції країни та профільних нормативно-правових актах. Також створено систему державних органів, які вирішують усі питання, пов'язані з видачею угорських паспортів. Прагнучи легітимізувати свої дії, у 2015 р. Будапешт ініціював у ЄС питання ухвалення пакета «незаперечних прав національних меншин у Європі», однак безуспішно.

Прикладом подібних дій уряду Угорщини є ситуація в Трансильванії. Діаспора в цьому румунському регіоні сьогодні становить близько 700 тис. осіб. Більшість із них належать до стародавнього угорського субетносу – секеї, які культурно відрізняються від угорців, але офіційний Будапешт наполегливо відносить їх до співвітчизників. У 1952–1968 рр. регіон мав автономію, але згодом її скасовано румунським диктатором Н. Чаушеску. Після розпаду соціалістичного табору й демократизації політичної системи в Румунії проблема знову нагадала про себе. Національна рада секеїв вимагала проголошення автономії, але Бухарест ці вимоги відкинув, але все ж таки був змушений надати максимально широкі права угорській діаспорі (право на подвійне громадянство, навчання рідною мовою, парламентське представництво, а також офіційний статус угорської мови в регіонах компактного проживання).

Схожу політику угорський уряд застосовує й щодо Сербії. Тривалий час після розпаду Югославії там існувала проблема правової нерегульованості громадянства, чим намагалася користуватись угорська влада. Щодо Словаччини та України, то тут стримувальним фактором для Будапешту є заборона подвійного громадянства згідно із законодавством цих країн. Натомість Угорщина практикує тут видачу «угорських посвідчень» (документів для закордонних співвітчизників), а також угорських паспортів на Закарпатті. Отже, політика Угорщини щодо діаспори в сусідніх країнах є складовою частиною стратегії національного розвитку та реалізується дуже агресивно на державному рівні. Фактично деякі дії угорської влади на території сусідів є формами стимуляції сепаратизму, що створює певні проблеми для країн і вимагає від них відстоювання власних інтересів.

У Республіці Болгарія протягом двох десятиліть формується механізм державного управління політикою щодо болгарських спільнот за кордоном. Інституційна система державних органів Болгарії включає вищі керівні органи, органи загальної компетенції й спеціалізовані органи. За різними даними, у світі проживає від 8 до 15 млн етнічних болгар, оскільки найбільша діаспора болгар за межами Болгарії наявна в Україні, що впливає на двосторонні відносини країн. Така її роль зумовила тісний зв'язок між діаспорою та батьківщиною протягом тривалого історичного часу. Досвід взаємодії став основою формування державної політики Болгарії стосовно співвітчизників за кордоном.

До 1989 р. Софія не проводила активної політики, яка б давала змогу країні підтримувати культурні й економічні зв'язки з власною діаспорою. Оформлення політики Республіки Болгарії щодо «закордонних болгар» починається з 1990-х рр., а на початку ХХІ ст. вона набула розвиненої інституційної структури. У цей період створено Всесвітню асоціацію та Всесвітній парламент болгар. Статут асоціації проголосив національну мету – «вільна, незалежна, демократична й процвітаюча Болгарія, член ЄС духовно об'єднує болгарську націю та підтримує болгар у всьому світі». Метою Всесвітньої асоціації болгар визначено «лобіювання на користь болгарської нації та національної держави» [6, с. 140]. Наступний крок – Всесвітня зустріч болгар у Європейському парламенті в листопаді 2012 р. На зустрічі обговорювали політику щодо болгар за кордоном, визначили головні пріоритети – поширення болгарської мови, культури, традицій, віри. Зазначалося, що Болгарія повинна гарантувати фінансування болгарських шкіл за кордоном, лобіювати включення болгарської мови в програми шкіл країн ЄС. Ще одним важливим пріоритетом стало формування постійного представницького органу – Національної ради болгар за кордоном.

У 2014 р. затверджено «Національну стратегію для болгарських громадян і болгарських історичних громад по всьому світу». Головним завданням нової стратегії став курс на інтеграцію всіх етнічних болгар за кордоном (3 млн осіб) у єдину болгарську націю. Для ефективного реалізації завдань національної стратегії створено низку державних структур. Так, при адміністрації Президента Болгарії з 22 травня 2012 р. діє Комісія з болгарського громадянства і болгар за кордоном. Дирекція «Міграція» в структурі Міністерства внутрішніх справ діє із 2004 р., регулює міграційну політику країни. Громадяни Болгарії та «особи болгарського походження» є цільовими групами міграційної політики Болгарії, відповідно до положень «Національної стратегії». Також існує Міжвідомча комісія з питань болгар за кордоном при Міністерстві освіти, що координує забезпечення діяльності болгарських шкіл за кордоном.

Також успішним прикладом установа партнерства національної держави та діаспори є Греція, у якій у рамках Міністерства закордонних справ працює Генеральний секретаріат у справах греків зарубіжжя – спеціальний урядовий орган. Він відповідальний за планування, координацію та реалізацію

політики щодо грецької діаспори. Декретом Президента Греції в 1995 р. створено Раду греків зарубіжжя задля координації роботи та більш активного співробітництва грецького уряду й діаспори [7]. Головним її завданням є просування інтересів Греції за кордоном, із чим вона справляється.

Світова українська спільнота є однією з найбільших у світі та різноманітною за своїм розвитком. Певні негативні події в історії українського народу, вплив зовнішніх чинників призвели до того, що сьогодні близько третини українців проживає за межами рідної держави. За даними Світового конгресу українців (СКУ), кількість закордонних українців сьогодні доходить до 20 млн осіб, а за даними МЗС України чисельність української діаспори у світі оцінюються від 12 до 20 млн осіб [8, с. 9], не враховуючи трудових мігрантів. Станом на початок 2019 р. українці проживають у 130 країнах світу. У деяких із них українська громада давно пустила корені, але є й такі держави, що приймають українців уперше. Компактні українські громади є в країнах Північної й Південної Америки, Близького та Далекого Сходу, Європи, в Австралії, у країнах пострадянського простору. Національно-культурні об'єднання українців функціонують у більш ніж 60 країнах.

Українська діаспора має великий вплив на міжнародне співтовариство, активно сприяє утвердженню позитивного іміджу історичної Батьківщини на міжнародній арені. За умов тісної співпраці закордонне українство може стати величезним ресурсом для України в реалізації зовнішньої політики, розвитку економічних і культурних відносин із зарубіжними країнами. Політичні зв'язки, досвід, капітали, людський потенціал діаспор можуть стати потужним ресурсом прискорення соціально-економічної модернізації України, завершення демократичної консолідації та побудови успішної нації.

Державна політика України щодо закордонних українців ґрунтується на визнанні закордонних українців частиною української світової спільноти. Заходи, пов'язані зі співпрацею з діаспорою, відбуваються на основі відповідних положень Конституції України, Національної концепції співпраці із закордонними українцями, Закону України «Про правовий статус закордонних українців», інших нормативно-правових актах. За необхідності, Україна може укладати угоди з іншими державами задля захисту діаспори. Найкращою моделлю співпраці з українською діаспорою є не лише максимальне задоволення потреб закордонних українців, а й використання їхнього потенціалу для потреб України. Тому заходи повинні бути спрямовані на підтримку українських громад у світі та підтримку в задоволенні різноманітних потреб діаспори (освітні, культурні, фінансові), роботу з молоддю тощо.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. сформувалося декілька потужних центрів об'єднання української діаспори. Найбільшою організацією міжнародного характеру є Світовий конгрес українців (СКУ), створений у Нью-Йорку в 1967 р. Представництва СКУ координують свою роботу в більше ніж 60-ти країнах світу [9, с. 49]. Основними цілями СКУ є представництво інтересів українського народу у світі, підтримка незалежності та цілісності України, зміцнення зв'язків українського народу з діаспорою, співпраця з урядами інших країн для досягнення миру, свободи й справедливості тощо.

Європейський конгрес українців – організація, що представляє інтереси українських громад у країнах Центральної та Східної Європи.

Українська всевітня координаційна рада – основний координаційний орган закордонних українців. Це міжнародна спілка об'єднаних громадян, діяльність якої поширюється на територію України та інших держав. Мета організації – сприяння зміцненню незалежності України, сприяння співпраці України з міжнародними організаціями та країнами поселення українців. Найвищим органом управління УВКР є Всесвітній форум українців, який скликається раз на чотири-п'ять років.

Відповідно до ст. 12 Конституції України, держава дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, котрі проживають за її межами [10, с. 19]. У 2004 р. ухвалено Закон України «Про закордонних українців». Згідно з ним, Українська держава має сприяти розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зміцненню їхніх зв'язків із батьківщиною, поверненню в Україну.

Уряд постановою від 10 травня 2018 р. № 344 затвердив «Державну програму співпраці із закордонними українцями на період до 2020 р.» [11], мета якої – забезпечення поглиблення співпраці із закордонними українцями шляхом підвищення ефективності роботи органів влади із закордонними українцями. Її реалізація сприятиме активізації співробітництва із закордонними українцями, задоволенню їхніх національно-культурних потреб, залученню потенціалу діаспори для утвердження позитивного іміджу України у світі, просування економічних інтересів держави. Основними завдання відповідно до програми є:

- реалізація державної політики у сфері інформації щодо посилення протидії антиукраїнській пропаганді та утвердження позитивного іміджу України;
- задоволення науково-освітніх потреб закордонних українців;
- сприяння збереженню й розвитку української мови;
- задоволення культурних потреб закордонних українців та збереження культурної спадщини;
- поглиблення співпраці із закордонними українцями у сфері національно-патріотичного виховання.

Незважаючи на те, що Верховна Рада України визначила пріоритети й працює над законодавчою базою у сфері трудових міграцій, показники трудової міграції в Україні зростають, усе більше українців виїжджають за кордон у пошуках кращої долі. Деякі з них повертаються, деякі залишаються на чужині. Залучення українців з-за кордону вимагає чітких дій української влади, створення належних умов праці та проживання.

На превеликий жаль, в Українській державі наразі немає такого органу, який би повністю контролював роботу з діаспорою. Натомість ці функції розпорочені серед декількох державних органів. Управління з питань закордонного українства, гуманітарного співробітництва МЗС фокусується на питаннях співпраці із закордонними українцями. У Міністерстві соціальної політики працює відділ ліцензування діяльності з посередництва в

працевлаштуванні за кордоном та з питань трудової міграції департаменту ринку праці та зайнятості [12, с. 35], у МОН – управління міжнародного співробітництва та європейської інтеграції. У структурі Верховної Ради діють декілька комітетів, робота яких опосередковано стосується діаспори.

Деякі закордонні українці, які покинули Україну, мають намір повернутися, працювати задля її блага, але повільне просування реформ розчаровує українців за кордоном. Влада має докладати зусиль, щоб українці мали можливість повертатися додому, налагоджувати контакти, розповідати їм про життя за кордоном та спільно реалізувати проекти. Але, повертаючись в Україну, вони повинні бути впевнені, що тут їх чекають гідні умови праці та життя, яких, на жаль, поки українська влада не може гарантувати.

Реінтеграція трудових мігрантів стає дуже важливою для України. Тому Державна служба зайнятості створює центри розвитку підприємництва та модернізує соціальну допомогу для організації підприємницької діяльності, однак ефективність таких заходів ще недостатньо вивчена. Міністерство освіти і науки України співпрацює із закордонними українцями. Наприклад, діти українців, які проживають за кордоном, навчаються там, мають можливість навчатись у Міжнародній українській школі. Заклад співпрацює із закордонними українськими організаціями, школами [13, с. 59]. Також МОН працює над розробкою навчальних матеріалів для вивчення української як іноземної мови за кордоном.

Багато українських студентів їдуть здобувати освіту за кордон і їх кількість невпинно зростає, що зумовлено деякими причинами, як-от: недостатній рівень здобуття освіти в українських навчальних закладах, активна агітація українських студентів деякими країнами ЄС щодо здобуття освіти тощо [14, с. 37]. Велика кількість студентів, здобувши освіту за кордоном, повертається на Батьківщину. Тому заходи державної політики мають бути спрямовані на ефективне використання досвіду, навичок і знань, які студенти отримали за кордоном, та надання цим особам робочих місць.

На сьогодні уряд України має певне уявлення щодо розвитку державної політики стосовно діаспори, котре закріплене в Державній програмі співпраці із закордонними українцями. У стосунках із закордонними українцями Україні потрібно брати до уваги досвід інших держав світу. Потрібно вдосконалювати роботу консульств, дипломатичних представництв, проводити інформаційну агітацію серед діаспори щодо залучення закордонного досвіду на території України.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Незважаючи на те, що взаємодія уряду із закордонними українцями має певне правове врегулювання (ЗУ «Про правовий статус закордонних українців», концепція співпраці з діаспорою, державна програма), державна політика в цьому напрямі поки що не приносить помітних результатів. Це відбувається через розпорошеність взаємодії з діаспорою між багатьма

державними відомствами, відсутність чіткої стратегії, чіткого плану заходів, які повинен реалізовувати уряд, недостатнє фінансування цих заходів, увага з боку держави.

Тому, на нашу думку, доцільно було б створити окремий державний орган або агентство, яке б було відповідальне за взаємодію з діаспорою. Також потрібно на регіональному рівні реалізовувати проекти, націлені на залучення капіталу та інвестицій від представників діаспори, обмінюватися досвідом. Державна політика щодо закордонних українців повинна бути націлена передусім на створення в них мотивації повертатися на Батьківщину, тому українська влада повинна прагнути забезпечити закордонних українців соціальними перспективами та гарантіями того, що саме в Україні вони матимуть гідний рівень життя, самореалізацію країни, публічну дипломатію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Трофименко, М. (2019). Діаспора як об'єкт та суб'єкт публічної дипломатії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, № 39, 92–101.
2. Сергеева, А. А. (2016). «Пять мостов», осуществляющих работу в КНР по взаимодействию с зарубежными соотечественниками. *Вестник РГГУ. Политология. История. Международные отношения*, № 3 (5), 94–101.
3. Adamson, F. B. (2007). «Remapping the boundaries of «state» and «national identity»: Incorporating diasporas into IR theorizing». *European Journal of International Relations*, № 13, 489–526.
4. Mullings, B. (2012). «Governmentality, diaspora assemblages and the ongoing challenge of „development»». *Antipode*, № 44 (2), 406–427.
5. Як «відроджуються» імперії. Навіщо Угорщина надає своє громадянство діаспорі. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/sichen10_31/
6. Коч, С. В. (2018). Республика Болгария и «болгары зарубежья»: формирование политики взаимодействия. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. Т. 23, вип. 2 (31), 128–148.
7. Лозовицький, О. С. Діаспори в сучасному світі: чинник зовнішньої політики чи важіль впливу держави. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Lozovitskiy.pdf>
8. Атаманенко, А. (2015). Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, Вип. 23, 7–13.
9. Гомотюк, О. (2014). Українська діаспора США у процесах українського державотворення: перспективи дослідження. *Мандрівець*, № 5, 48–53.
10. Лалак, О. (2013) Історико-ментальні засади формування української діаспори та інституційно-процедурні механізми взаємодії з Україною. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*, № 3–4, 18–23.
11. *Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2020 р.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2018-%D0%BF>
12. Гнатюк, Т. (2014). Політика України щодо закордонного українства: невикористаний потенціал для розвитку. *Наукові праці. Політологія*, Вип. 236, Т. 248, 34–38.
13. Бакальчук, В. (2019). Основні завдання державної політики щодо закордонних українців: можливості та перспективи (на прикладі української діаспори в Румунії). *Стратегічні пріоритети*, № 1 (49), 58–64.
14. Коляда, О. (2018). Українська діаспора як чинник поглиблення зовнішньоекономічних відносин країни. *Економіка і суспільство*, Вип. 15, 33–39.

THE STATE AND THE DIASPORA IN INTERNATIONAL RELATIONS OF THE XXI CENTURY: FOREIGN EXPERIENCE AND LESSONS FOR UKRAINE

The foreign experience of forming state policy on national diasporas at the present stage is analyzed. The examples of China, Hungary, Israel, Bulgaria and other countries reveal the basic institutional, legal, humanitarian and diplomatic instruments of interaction between the state and the diaspora, ensuring the promotion of national interests of the countries in the international arena, attracting resources, personnel and relations of the diasporas for the development of the historical Diaspora. . Emphasis is placed on the need to form an institutional system of such interaction and systemic state policy for more effective use of the Diaspora for national development.

It is revealed that in the geopolitical conditions of the XXI century. they are increasingly becoming subjects of public diplomacy, «agents of influence» who can not only strengthen countries' bilateral relations by forming cross-border communities, but also improve the country's international image.

Separately analyzed is the domestic experience in the implementation of the policy on foreign Ukrainians: the current regulatory framework for interaction with the Ukrainian diaspora (Constitution of Ukraine, profile law and the State program for cooperation with foreign Ukrainians for the period up to 2020), the state and directions of state policy in this field, and problems that prevent Ukraine from using the Diaspora as an effective foreign policy tool. The main deficiencies in the national state policy concerning the diaspora were revealed - the dispersed interaction with the diaspora among many state agencies, the lack of a clear strategy, first of all, a clear plan of measures to be implemented by the government, insufficient funding, and state attention.

Based on comparisons with foreign practices, conclusions and recommendations have been made to improve the situation, in particular it is proposed to create a separate state body or agency that would be responsible for interaction with the diaspora, as well as to implement projects aimed at attracting capital and investments from representatives of the diaspora at the regional level, to share experiences.

Key words: diaspora, foreign policy, national interests, bilateral relations, international image of the country, public diplomacy.

REFERENCES

1. Trofymenko, M. (2019). Diaspora yak ob'iekt ta sub'iekt publichnoi dyplomatii. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*, № 39, 92–101 (In Ukrainian).
2. Sergeeva, A. A. (2016). «Pjat' mostov», osushhestvljajushhih rabotu v KNR po vzaimodejstviju s zarubezhnymi sootchestvennikami. *Vestnik RGGU. Politologija. Istorija. Mezhdunarodnye otnoshenija*, № 3 (5), 94–101 (In Russian).
3. Adamson, F. B. (2007). «Remapping the boundaries of «state» and «national identity»: Incorporating diasporas into IR theorizing». *European Journal of International Relations*, № 13, 489–526 (in English).
4. Mullings, B. (2012). «Governmentality, diaspora assemblages and the ongoing challenge of „development». *Antipode*. № 44 (2), 406–427 (in English).
5. *Iak «vidrozhuiutsia» imperii. Navishcho Uhorshchyna nadaie svoje hromadianstvo diaspori*. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/sichen10_31/
6. Koch, S. V. (2018). Respublyka Bolharyia y «bolhary zarubezhia»: formirovanye polytyky vzaymodeistvyia. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Sotsiologhiia i politychni nauky*, T. 23. Vyp. 2 (31), 128–148 (in Russian).
7. Lozovytskyi, O. S. *Diaspory v suchasnomu sviti: chynnyk zovnishnoi polityky chy vazhil vplyvu derzhavy*. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Lozovitskiy.pdf> (in Ukrainian)

8. Atamanenko, A. (2015). Zakordonne ukrainstvo ta Ukraina: problemy ta perspektyvy. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Istorychni nauky»*, Vyp. 23, 7–13 (in Ukrainian).
9. Homotiuk, O. (2014). Ukrainska diaspora SShA u protsesakh ukrainskoho derzhavotvorennia: perspektyvy doslidzhennia. *Mandrivets*, № 5, 48–53 (in Ukrainian).
10. Lalak, O. (2013). Istoryko-mentalni zasady formuvannia ukrainskoi diaspory ta instytutsiino-protsedurni mekhanizmy vzaiemodii z Ukrainoiu. *Derzhava ta rehiony. Seriiia: Sotsialni komunikatsii*, 2013, № 3–4, 18–23 (in Ukrainian).
11. Derzhavna prohrama spivpratsi iz zakordonnyimi ukrainsiamy na period do 2020 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2018-%D0%BF> (in Ukrainian)
12. Hnatiuk, T. (2014). Polityka Ukrainy shchodo zakordonnoho ukrainstva: nevykorystanyi potentsial dlia rozvytku. *Naukovi pratsi. Politolohiia*, Vyp. 236, T. 248, 34–38 (in Ukrainian).
13. Bakalchuk, V. (2019). Osnovni zavdannia derzhavnoi polityky shchodo zakordonnykh ukrainsiv: mozhlyvosti ta perspektyvy (na prykladi ukrainskoi diaspory v Rumunii). *Stratehichni priorytety*, № 1 (49), 58–64 (in Ukrainian).
14. Koliada, O. (2018). Ukrainska diaspora yak chynnyk pohlyblennia zovnishno-ekonomichnykh vidnosyn krainy. *Ekonomika i suspilstvo*, Vyp. 15, 33–39 (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 04.02.2020 р.

УДК 314.151.3-054.7:504.7

Наталія Романюк,

кандидат географічних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та регіональних студій,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 43024, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб. 201

ronaiv1972@mail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0682-1793>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-52-61>

ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНОГО ПОТЕПЛІННЯ ТА ЗМІН КЛІМАТУ НА ПОЯВУ КЛІМАТИЧНИХ МІГРАНТІВ

Визначено основні причини та особливості прояву процесу глобального потепління й зміни клімату. Охарактеризовано природні та антропогенні фактори, які впливають на глобальне потепління й зміни клімату. Наведено приклади кліматичних змін у різних регіонах світу, охарактеризовано їх наслідки. Проаналізовано вплив глобального потепління та змін клімату на міграційні процеси у світі. Розглянуто різні підходи щодо того, як називати людей, котрі переміщуються через кліматичні зміни: кліматичні мігранти, екологічні мігранти, кліматичні біженці, біженці через зміни клімату. Акцентовано увагу на тому, що міграційні процеси, які відбуваються через глобальне потепління й зміни клімату, пов'язані, передусім, із внутрішніми переміщеннями людей. А щоб бути біженцем, потрібно перебувати за межами своєї країни проживання, тому кліматичними біженцями, або біженцями через зміни клімату, їх вважати не можна. Наведено приклади прогнозів експертів щодо кліматичних мігрантів як у випадку погіршення ситуації зі зміною клімату, так і у випадку її покращення.

© Романюк Н., 2020

Проаналізовано основні нормативно-правові документи щодо боротьби з глобальним потеплінням та змінами клімату. Охарактеризовано діяльність світового співтовариства щодо обмеження зростання глобальної температури й мінімізації наслідків зміни клімату. Наведено низку документів, які стосуються цієї проблеми. Базовим документом визначено Паризьку кліматичну угоду 2016 р., основна мета якої – утримати зростання середньої світової температури на значно нижчому рівні ніж +2°C і спрямувати зусилля на обмеження зростання температури до +1,5°C від доіндустріального рівня, а також розробити рекомендації щодо комплексних підходів для запобігання, мінімізації й усунення переміщень осіб, пов'язаних із несприятливими наслідками зміни клімату.

Показано потребу негайного реагування на зміни клімату та консолідацію зусиль усіх членів світового співтовариства у відверненні такої загрози. Наведено приклади країн, які вже відчувають негативні наслідки глобального потепління й для яких характерні кліматичні мігранти.

Ключові слова: *глобальне потепління, зміни клімату, міграція, кліматичні мігранти, кліматичні біженці, Паризька угода, наслідки, світове співтовариство.*

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Клімат Землі змінювався постійно, однак упродовж останніх кількох десятиліть ці зміни стали досить суттєвими, а їх вплив – значним. У світі виникають нові явища й процеси, що зумовлені зміною клімату. Зміни клімату, які відбуваються в результаті глобального потепління, посилюють конкуренцію за воду, продукти харчування та пасовища в регіонах, де люди жили протягом тисячоліть. Деякі території стають непридатними для проживання й змушують людей мігрувати в регіони з більш комфортними умовами для життя. Лише у 2018 р. 17,2 млн у 148 країнах змушені були залишити свої домівки через природні катастрофи [15]. Наслідки цих міграцій можуть бути причиною нових криз і конфліктів.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що вивчення основних причин змін клімату та їх впливу на міграційні процеси сприятиме виробленню основних підходів до розв'язання проблеми кліматичних мігрантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою впливу глобального потепління та змін клімату на появу кліматичних мігрантів займається низка міжнародних організацій і провідних університетів світу. Зокрема, Міжнародна організація з міграції досліджує цю проблему й результати досліджень подає у своїх звітах. Серед науковців треба відзначити Діну Іонеско (керівник відділу з питань міграції, довкілля та зміни клімату (MECC) в Агенції ООН із міграції (МОМ)), яка досліджує політику й програми МОМ, пов'язані зі зв'язком між міграцією, довкіллям і зміною клімату, та координує внесок МОМ у політичні процеси, наприклад переговори щодо зміни клімату [15]. На увагу заслуговують результати дослідження Кетрін Хайхое (вчена-кліматолог) і Кумі Найдю (Генеральний секретар Amnesty International), які аналізують причини появи кліматичних мігрантів та розглядають питання їх міжнародно-правового статусу. Серед вітчизняних дослідників питання кліматичних мігрантів не є актуальним.

Мета статті – розкрити вплив глобального потепління і змін клімату на появу кліматичних мігрантів, охарактеризувати основні причини та особливості міграційних процесів у зв'язку зі змінами клімату, дати оцінку діяльності світового співтовариства в розв'язанні цієї проблеми.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Зміни клімату – це великомасштабні, довгострокові зрушення в погодних умовах планети та середній температурі. Проявом зміни клімату є глобальне потепління, яке полягає не лише в зростанні температури, але й появі аномальних погодних явищ, таненні льодовиків і підвищенні рівня світового океану, зміні популяції та ареалів проживання тварин тощо.

Фактори, що спричиняють зміну клімату, можна умовно поділити на природні й антропогенні. До основних природних факторів можемо віднести геометрію та орбітальну варіабельність нашої сонячної системи, сонячні спалахи й шторми, сонячний вітер, ексцентриситет орбіти земної кулі [8]. Антропогенні фактори, що сприяють зміні клімату, пов'язані, насамперед, із забрудненням навколишнього середовища (збільшення вмісту вуглекислого газу (CO₂), закису азоту (N₂O), метану (CH₄), галогенопохідних вуглеводнів і тропосферного озону (O₃)) та глобальним потеплінням, що зумовлюється парниковими газами. У Звіті Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (2007 р.) стверджується, що саме збільшення викидів парникових газів унаслідок діяльності людини є найбільшою причиною зафіксованих кліматичних змін [2]. За даними дослідницького проекту Global Carbon Project, у 2019 р. людство викинуло в атмосферу 37 млрд тонн вуглекислого газу [16]. Викиди збільшуються три останні роки поспіль і досягли рекордного рівня.

Глобальне потепління, яке пов'язане, передусім, зі зростанням температури довкілля, загрожує масовому переміщенню мільйонів людей в усьому світі. У доповіді Генерального секретаря ООН ще у 2012 р. зазначалося, що до 2050 р. зміна клімату може змусити 250 млн людей до переміщення [5].

У 1992 р. 165 держав підписали Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату (UNFCCC). Із того часу вони проводять Конференції сторін Рамкової конвенції (COP), метою яких є розробка методів і цілей для обмеження зміни клімату й адаптації до вже наявних її ефектів. Станом на 2019 р. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату ратифікована 197 державами [2].

Необхідність негайного реагування на зміну клімату стала ще більш очевидною після оприлюднення в жовтні 2018 р. доповіді Міжурядової групи експертів із питань зміни клімату. Вони попереджають, що для уникнення катастрофічного глобального потепління ми не повинні досягти рівня підвищення глобальної температури на 1,5°C від показників доіндустріальної епохи або повинні хоча б не переступити цей рубіж [1].

Якщо середня температура підніметься до 2°C і більше, порівняно з доіндустріальною епохою, то через кілька десятків років ми матимемо досить негативні наслідки для людства: кількість людей, які страждатимуть від голоду, зросте на 100–400 млн осіб; доступу до питної води не буде у 1–2 млрд осіб; урожайність сільськогосподарських культур знизиться на 30 %, а погане харчування й спека підвищать смертність на 250 000 осіб у рік уже з 2030 р. (New Atlas). За таких умов протягом наступних 30 років внутрішніми мігрантами стануть 86 млн жителів Африки, 40 млн – із Південної Азії та 17 млн – із Латинської Америки [5].

Якщо світовому співтовариству вдасться обмежити зростання глобальної температури на 1,5 °C, то до 2050 р. кількість людей, вразливих до ризиків, пов'язаних зі змінами клімату та бідністю, може скоротитися на кілька сот мільйонів. Крім того, можна буде захистити 10 млн людей від ризиків, пов'язаних із підвищенням рівня світового океану та на 50 % скоротити кількість населення, котре страждає від нестачі води. Якщо вжити негайних заходів, які мінімізують наслідки глобального потепління, то можна скоротити кількість кліматичних мігрантів на 80 %, або ж 100 млн осіб [2].

Зміни клімату можуть призвести до міграції в таких випадках:

1) якщо глобальне потепління призведе до більшої інтенсивності погодних природних катастроф (повені, смерчі, циклони, зсуви ґрунту, тайфуни тощо), які змусять людей покинути свої домівки й переміститися в безпечні місця;

2) якщо несприятливі наслідки потепління, зміни клімату призведуть до зміни засобів для існування і, як наслідок, – до погіршення здоров'я, продовольчої катастрофи, браку води та змусять людей шукати безпечні місця для проживання. Особливо це стосуватиметься сільської місцевості, що може призвести до підвищення рівня урбанізації й соціальної напруженості в містах;

3) підвищення рівня води у Світовому океані може зробити прибережні райони та розміщені низько острови непридатними для проживання, оскільки частину з них буде затоплено;

4) конкуренція за природні ресурси (передусім воду) може посилити напруженість і потенційно спричинити конфлікт та, отже – переміщення.

ООН виокремлює шість основних факторів, які зумовлюють екологічну міграцію: природні руйнування (циклони, вулкани, землетруси й інші природні лиха); біологічні руйнування (комахи, шкідники, флора); техногенні руйнування, викликані взаємодією екологічних і людських дій протягом тривалого періоду (вирубка лісів, деградація землі, ерозія ґрунту, опустелювання тощо); випадкові руйнування як побічні продукти індустріальної революції (наприклад отруєння під час використання хімікатів тощо); руйнування, викликані розвитком й урбанізацією; руйнування, спричинені війною.

Сьогодні триває багато дискусій із приводу того, як називати людей, які переміщуються через зміни клімату та глобальне потепління: «кліматичні мігранти», «екологічні мігранти», «кліматичні біженці» чи «біженці через зміни

клімату». Міжнародна організація з міграції визначає міграцію як рух людини або групи людей через державний кордон або в межах держави, незалежно від причини. Мігрантом визначено будь-яку особу, яка переміщається через державний кордон або в межах держави на великі відстані від звичного місця проживання, незалежно від правового статусу особи, причини переміщення і його тривалості [13].

Люди, які мігрують з екологічних причин, у тому числі кліматичних змін, не підпадають прямо під будь-яку конкретну категорію, що передбачена наявною міжнародно-правовою базою. Усі особи, котрі переміщуються через екологічні причини, захищені лише міжнародним законодавством про права людини і їх, зазвичай, називають екологічними мігрантами.

Екологічні мігранти – це особи або групи осіб, які переважно через раптову чи прогресивну зміну навколишнього середовища, що негативно впливає на їхнє життя або умови проживання, змушені покинути своє місце проживання тимчасово чи на постійно, як у межах своєї країни, так і за кордон [14]. Екологічна міграція може набувати багато форм – бути внутрішньою та зовнішньою, примусовою й добровільною, тимчасовою, постійною.

Засоби масової інформації часто називають людей, які переміщуються через екстремальні природні явища (шторми, торнадо, посуху, повені тощо), кліматичними біженцями. Ми вважаємо, що термін «кліматичні біженці» тут уживати недоречно. Конвенція про біженців визначає конкретні причини, через які люди можуть отримати статус біженця: обґрунтований страх бути переслідуваним через расу, віросповідання, національність, належність до певної соціальної групи або політичної думки. Наслідки зміни клімату наразі не включено до цього переліку [18].

Міграційні процеси, які відбуваються через глобальне потепління й зміни клімату, зазвичай, пов'язані з внутрішніми переміщеннями. А щоб бути біженцем, потрібно перебувати за межами своєї країни проживання. Люди, які змушені переміщатися в межах своєї держави через екологічні причини, є внутрішньо переміщеними особами, тому «кліматичними біженцями» їх вважати не можна [12].

На нашу думку, доречно буде називати людей, котрі змушені покидати свої домівки й переміщатися в інші безпечні місця саме через причини, пов'язані зі змінами клімату та глобальним потеплінням, кліматичними мігрантами. Оскільки зміни клімату є однією з екологічних проблем, то поняття «кліматичні мігранти» є вужчим за термін «екологічні мігранти».

У жодному нормативно-правовому документі, який стосується міграції й змін клімату, не зафіксовано того, як називати осіб, котрі переміщуються через глобальне потепління та зміни клімату. Ні в Кіотському протоколі (Кіото-1, Кіото-2), ні в Паризькій кліматичній угоді (2016 р.) теж не використовується термін «екологічні мігранти», або «кліматичні мігранти», лише зазначається, що потрібно розробити рекомендації щодо комплексних підходів для запобігання, мінімізації та усунення переміщень осіб, пов'язаних із

несприятливими наслідками зміни клімату. Світове співтовариство намагається виробити конкретні кроки на шляху до мінімізації наслідків зміни клімату, а питанням захисту прав людей, які потерпають від цієї загрози, поки не приділяють особливої уваги.

Щорічно, починаючи з 1994 р., проводяться кліматичні конференції Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, у ході котрих обговорюються різні аспекти розв'язання цієї проблеми. У 2019 р. відбулася 25 така конференція в Мадриді. Результативною її назвати важко, оскільки учасники зустрічі визнали необхідність збільшення зусиль, спрямованих на захист клімату та обмеження обсягів шкідливих викидів, але конкретних рішень не прийняли [11].

У січні 2020 р. на економічному форумі в Давосі вперше за багато років визначено, що п'ять найбільших світових ризиків є екологічними. Один із них – кліматичні катастрофи, пов'язані зі зміною клімату. На Мюнхенській конференції безпеки в лютому 2020 р. теж обговорювали важливу проблему кліматичних змін і пов'язаних із ними ризиків для людства, однак проблему кліматичних мігрантів не обговорювали.

Для того щоб захистити кліматичних мігрантів, потрібно переглянути та внести зміни до Конвенції 1951 р. про статус біженців або обговорити нову конвенцію, яка б гарантувала конкретні права й захист кліматичних мігрантів. Створення нової конвенції може бути надзвичайно тривалим політичним процесом, оскільки не всі країни готові приймати такі рішення та брати на себе нові зобов'язання. Міжнародний консенсус щодо захисту переміщених осіб, постраждалих від зміни клімату, має ґрунтуватися на розумінні взаємозв'язку між конфліктами й стихійними лихами. Обидва ці чинники, що спричинені бідністю та слабким управлінням, впливають на рішення залишити регіон, що постраждав від лиха.

Прогнози експертів щодо кліматичних мігрантів досить невтішні. Наприклад, експерти Світового банку підраховали, що до 2050 р. 143 млн людей через зміни клімату будуть змушені мігрувати з Південної Азії, Латинської Америки та регіонів, розміщених на південь від пустелі Сахара. Наприклад, в Ефіопії, через брак питної води покинути країну можуть 1,5 млн осіб. Із Бангладешу поїде понад 8 % населення, тобто 13,3 млн осіб. Швидше за все мігранти попрямують до басейну річки Ганг, де й так територія вже перенаселена. Це може зумовити соціальну напруженість і призвести до конфлікту. Через посуху, часті затоплення й лісові пожежі доведеться покидати свої домівки жителям Мексики (щонайменше 1,7 млн осіб) [6].

Природні катастрофи, спричинені повсюдно кліматичними змінами, відбуватимуться все частіше та інтенсивніше. Якщо взяти до уваги, що близько 1 млрд людей зараз проживає в районах «дуже високого» або «високого» кліматичного впливу, то в недалекому майбутньому саме вони стануть кліматичними мігрантами. Учені з Колумбійського університету та Університету штату Арізона прогнозують, що це може викликати серйозну міграційну кризу [17].

Іншої думки дотримується головний директор зі зміни клімату в групі Світового банку Джон Рум. Він вважає, що міграція, спричинена змінами клімату, стане реальністю, проте не перетвориться в кризу за умови, якщо світове співтовариство зараз уживатиме потрібних заходів та не баритиметься. Джон Рум назвав три основні заходи, яких уряди повинні вжити: по-перше, прискорити скорочення викидів парникових газів; по-друге, національні уряди повинні включити міграцію, спричинену зміною клімату в планування їхнього національного розвитку; по-третє, інвестувати в подальший аналіз і дані для їх використання в плануванні розвитку [5].

У своєму дослідженні «2052» експерти, яких уповноважила міжнародна неурядова організація «Римський клуб» («Club of Rome»), попереджають про те, що негативні наслідки змін клімату через сорок років уже стануть явними для багатьох країн світу. На їхню думку, до 2080 р. температура зросте на 2,8 градуса й процеси, пов'язані зі змінами клімату, стануть незворотними [9].

Світовому співтовариству поки що не вдається прийняти конкретний план заходів для розв'язання проблеми, що стосується зміни клімату і її наслідків, особливо для людей. Підтвердження цього – результати останніх міжнародних конференцій ООН із питань змін клімату в Катовіце (COP24-2018 р.) [4] та Мадриді (COP25 -2019 р.) [11]. І бідні, і багаті країни досягли компромісу лише в тому, що потрібно не допустити підвищення температури на Землі на понад два градуси Цельсія, порівняно з доіндустріальним періодом. Ці наміри задекларовано ними ще в Паризькій кліматичній угоді 2016 р.

Певні ініціативи щодо протидії зміні клімату й мінімізації наслідків глобального потепління висувають сьогодні регіональні міжнародні організації та окремі країни. Наприклад, країни ЄС у грудні 2019 р. прийняли програму щодо захисту клімату. Планом заходів передбачено що, до 2030 р. ЄС має скороти обсяги викидів парникових газів на 50–55 %, порівняно з показником 1990 р, а до 2050 р. регіон має перетворитися на «кліматично нейтральну зону», тобто з нульовими показниками викидів шкідливих для клімату газів [10].

Маємо приклади співробітництва країн і щодо захисту кліматичних мігрантів, але вони поодинокі. Наприклад, ще у 2011 р. Норвегією та Швейцарією започатковано «Ініціативи Нансена». Основною метою діяльності об'єднання є захист переміщених (внутрішньо та через кордони) осіб, які змушені полишити свої домівки внаслідок природних лих, стихійних катастроф і зміни клімату [3]. Ця ініціатива існує й сьогодні, однак немає прийнятих ніяких договорів та угод, які б захищали права кліматичних мігрантів. Після проведення тематичних і регіональних консультацій прийнято документ, який пропонує «набір інструментів» для реалізації міграційної політики, але не рекомендує встановлення нового статусу для цих людей.

На саміті в Марракеші у 2018 р. делегати 164 країн затвердили Глобальний пакт ООН про міграцію, спрямований на забезпечення безпечного, упорядкованого й гуманного пересування людей по всьому світу [7]. Документ стосується таких питань, як захист мігруючих людей, їх інтеграція в нові країни та повернення в рідні країни. І хоча документ не є обов'язковим для виконання, але це перша спроба досягти компромісу щодо долі кліматичних мігрантів

Україна, яка поки не відчуває на собі серйозних негативних наслідків глобального потепління й зміни клімату, але розуміє незворотність цього процесу, намагається брати участь у міжнародних конференціях і робити свій внесок у боротьбу зі змінами клімату. Україною ратифіковано Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату (Закон України від 25.10.1996 № 436/96-ВР), Кіотський протокол до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату (Закон України від 04.02.2004 № 1430-IV) та Паризьку угоду (Закон України від 14.06.2016 № 1469-VIII).

Кабінетом Міністрів України схвалено Концепцію реалізації державної політики щодо зміни клімату на період до 2030 р. (№ 932-р від 7.12.2016 р.) Для реалізації цієї Концепції затверджено План заходів (6 грудня 2017 р., № 878-р), у якому поставлено за мету протягом 2019–2020 рр. розробити та затвердити План заходів щодо адаптації населення до зміни клімату. За прогнозами науковців, глобальне потепління зробить непридатними для життя частину сьогодні заселених територій земної кулі, що спровокує збільшення міграційних потоків, спрямованих також і в Україну [1].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Глобальне потепління та зміни клімату, які полягають не лише в зростанні температури, але й у появі аномальних погодних явищ, таненні льодовиків і підвищенні рівня Світового океану, зміні популяції та ареалів проживання тварин тощо, є однією з причин переміщення людей у всьому світі. Сьогодні немає єдиного підходу щодо того, як називати таких осіб. На нашу думку, їх можна назвати кліматичними мігрантами, оскільки причиною їх переміщення є саме зміни клімату. Світове співтовариство проводить багато міжнародних конференцій, переговорів, дискусій, зустрічей, у ході яких обговорює цю проблему і її вплив на міграційні процеси, але поки не прийнято жодного нормативно-правового документа, який би регулював кліматичну міграцію й захищав права кліматичних мігрантів.

Перспективою подальших досліджень, на нашу думку, є питання визначення правового статусу кліматичних мігрантів і політики окремих держав (у тому числі України) щодо адаптації населення до змін клімату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Глобальне потепління – проблема, що не має кордонів*. URL: <https://phc.org.ua/news/globalne-poteplinnya-problema-scho-ne-mae-kordoniv>
2. *Зміна клімату. Загальний огляд*. URL: <https://www.amnesty.org.ua/zmina-klimatu/>.
3. *Зустріч щодо допомоги внутрішньо переміщеним особам в МЗС Королівства Норвегія* огляд. URL: orway.mfa.gov.ua/news/33372-zustrich-shhodo-dopomogi-vnutrishnyo-peremishhenim-osobam-v-mzs-korolivstva-norvegija.
4. *Кліматична конференція ООН у Катівіце: міжнародне рішення проти популізму*. URL: <https://www.dw.com/uk/>.
5. *Кліматичні зміни призведуть до масових міграцій*. Світовий банк. URL: <https://zik.ua/news/2018/03/20>.

6. *Науковці передрікають масову міграцію населення планети.* URL: https://zik.ua/news/2019/04/27/naukovtsi_peredrikayut_masovu_migratsiyu_naselennya_planety_1562021/
7. *ООН затвердила глобальний пакт про міграцію.* URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2597789-oon-zatverdila-globalnij-pakt-pro-migraciu.html>.
8. Посудін, Ю. (2010). Україна і світ через призму глобальних змін клімату. *Україна і світ: прагнення змін.* Київ: [б. в.], С. 422–435.
9. *Сумний 2052-й рік: кліматичні зміни стануть незворотними?* URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9-2052-%D0%B9>.
10. *У Євросоюзі представили всеосяжну програму захисту клімату.* URL: <https://www.dw.com/uk/>
11. *Учасники кліматичної конференції ООН у Мадриді погодили мінімальні компроміси.* URL: <https://www.dw.com/uk/>
12. *5 facts on climate migrants.* URL: <https://ehs.unu.edu/news/news/5-facts-on-climate-migrants.html/>.
13. *Climate change and disaster displacement.* URL: <https://www.unhcr.org/climate-change-and-disasters.html/>
14. *Iom outlook on migration, environment and climate change.* URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/mecc_outlook.pdf
15. Ionesco, D. (2019). *Let's Talk About Climate Migrants, Not Climate Refugees.* URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/06/lets-talk-about-climate-migrants-not-climate-refugees/>.
16. Newburger, E. (2019). *Any growth is more than we can afford': Carbon dioxide pollution hits record high as planet warms.* URL: <https://www.cnbc.com/2019/12/15/natural-gas-surges-climate-change-after-carbon-emissions-record-in-2019.html>
17. Podesta, J. (2018). *The climate crisis, migration, and refugees.* URL: <https://www.brookings.edu/research/the-climate-crisis-migration-and-refugees/>
18. Preparing for Internal Climate Migration. *The World Bank.* Pg. 2 (2018). URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461/>.

THE GLOBAL WARMING AND CLIMATE CHANGE IMPACT ON THE EMERGENCE OF CLIMATE MIGRANTS

The main causes and features of global warming and climate change are identified. The natural and anthropogenic factors that influence global warming and climate change are characterized. Examples of climate change in different regions of the world are given and their consequences are described. The impact of global warming and climate change on migration processes in the world is analyzed. Various approaches have been considered to name people who move through climate change: climate migrants, environmental migrants, climate refugees, climate change refugees. Attention is drawn to the fact that migration processes that occur through global warming and climate change are primarily related to the internal displacement of people. To be a refugee you need to be outside your country of residence, so climate refugees or refugees due climate change cannot be considered refugees due to climate change. Examples of climate change experts' projections are presented both in the event of a worsening climate change situation and its improvement.

The main regulatory documents on the fight against global warming and climate change are analyzed. The world community activities to limit global temperature rise and minimize the effects of climate change are characterized. A number of documents related to the analyzed problem are provided. The 2016 Paris Climate Agreement is defined as a baseline document aimed at keeping the average world temperature rise well below + 2 °C and striving to limit the temperature rise to + 1,5 °C from pre-industrial levels, and to develop recommendations

on integrated approaches to prevent, minimize and eliminate the displacement of people with adverse effects of climate change.

The need for immediate response to climate change and the consolidation of efforts by all members of the world community to avert this threat have been demonstrated. Examples of countries that have already experienced the negative effects of global warming and characterized by climate migrants are given.

Key words: global warming, climate change, migration, climate migrants, climate refugees, Paris agreement, consequences, world community.

REFERENCES

1. *Hlobalne poteplinnia – problema, shcho ne maie kordoniv*. URL: <https://phc.org.ua/news/globalne-poteplinnia-problema-scho-ne-mae-kordoniv> (in Ukrainian).
2. *Zmina klimatu. Zahalnyi ohliad*. URL: <https://www.amnesty.org.ua/zmina-klimatu/> (in Ukrainian).
3. *Zustrich shchodo dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam v MZS Korolivstva Norvehiiia ohliad*. URL: orway.mfa.gov.ua/news/33372-zustrich-shhodo-dopomogi-vnutrishnyo-peremishhenim-osobam-v-mzs-korolivstva-norvegija (in Ukrainian).
4. *Klimatychna konferentsiia OON u Katovitse: mizhnarodne rishennia proty populizmu*. URL: <https://www.dw.com/uk/> (in Ukrainian).
5. *Klimatychni zminy pryzvedut do masovykh mihratsii. Svitoyi bank*. URL: <https://zik.ua/news/2018/03/20> (in Ukrainian).
6. *Naukovtsi peredrikaiut masovu mihratsiiu naseleattia planety*. URL: https://zik.ua/news/2019/04/27/naukovtsi_peredrikayut_masovu_migratsiyu_naselennya_planety_1562021/ (in Ukrainian).
7. *OON zatverdyla hlobalnyi pakt pro mihratsiiu*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2597789-oon-zatverdila-globalnij-pakt-pro-migraciu.html> (in Ukrainian).
8. Posudin, Yu. (2010). *Ukraina i svit cherez pryzmu hlobalnykh zmin klimatu. Ukraina i svit: prahnennia zmin*. Kyiv, P. 422–435 (in Ukrainian).
9. *Sumnyi 2052-y rik: klimatychni zminy stanut nezvorotnymi?* URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9-2052-%D0%B9> (in Ukrainian).
10. *U Yevrosoiuzi predstavly vseosiazhnu prohramu zakhystu klimatu*. URL: <https://www.dw.com/uk/> (in Ukrainian).
11. *Uchasnyky klimatychnoi konferentsii OON u Madrydi pohodyly minimalni kompromisy*. URL: <https://www.dw.com/uk/> (in Ukrainian).
12. *5 facts on climate migrants*. URL: <https://ehs.unu.edu/news/news/5-facts-on-climate-migrants.html/> (in English).
13. *Climate change and disaster displacement*. URL: <https://www.unhcr.org/climate-change-and-disasters.html/> (in English).
14. *Iom outlook on migration, environment and climate change*. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/mecc_outlook.pdf/ (in English).
15. Ionesco, D. (2019). *Let's Talk About Climate Migrants, Not Climate Refugees*. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/06/lets-talk-about-climate-migrants-not-climate-refugees/> (in English).
16. Newburger, E. (2019). *Any growth is more than we can afford': Carbon dioxide pollution hits record high as planet warms*. URL: <https://www.cnbc.com/2019/12/15/natural-gas-surges-climate-change-after-carbon-emissions-record-in-2019.html> (in English).
17. Podesta, J. (2018). *The climate crisis, migration, and refugees*. URL: <https://www.brookings.edu/research/the-climate-crisis-migration-and-refugees/> (in English).
18. *Preparing for Internal Climate Migration. The World Bank*. Pg. 2 (2018). URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461/> (in English).

Матеріал надійшов до редакції 20.12.2019 р.

РОЗДІЛ II

Суспільні комунікації

УДК 351.858

Alla Girman,

PhD in Political Science,

Associate Professor of the Department

of International Economic Relations,

Regional Studies and Tourism,

University of Customs and Finance, Ukraine, Dnipro

<https://orcid.org/0000-0003-0165-3700>

e-mail: nika.message@gmail.com

Natalia Kodatska,

PhD in Sociology,

Associate Professor of the Department

of International Economic Relations,

Regional Studies and Tourism,

University of Customs and Finance, Ukraine, Dnipro

<https://orcid.org/0000-0003-0516-5333>

e-mail: dom1237@gmail.com

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-62-68>

DEVELOPMENT OF PUBLIC POLICY NETWORK COMMUNICATIONS IN MODERN POLITICAL SYSTEMS

The article presents the dynamics of transformation of network characteristics of modern society, related to changes in the quality and structure of communications, which are expanding and differentiating in the public space integrated with the Internet. The ways of development of information and communication technologies in all spheres – social, political, economic, cultural, which are conditioned by the network logic of development of social subjects are analyzed. The analysis of the actual researches concerning problems of formation of the new model of organization of socio-political space in which horizontal network communications dominates and many different actors involved in the transformation of public policy, as well as the role and importance of network structures possessing high potential for self-organization and mobilization. The peculiarities of functioning of the Ukrainian political system, which, on the one hand, reflect the global trends of network public policy formation, are considered; on the other hand, existing social networking practices are not always linked to increasing public resources and developing democratic foundations of politics. The author draws attention to the dominance of informal political communication

© Girman A., Kodatska N., 2020

practices, the imitation of publicity, the formation of clan politics and the patrimonial political system that characterize the destructive potential of social networks. The article provides a theoretical substantiation of the concept of "Internet in public regional policy", which allows to expand the paradigmatic field of political science, as well as to apply the network method to the analysis of Ukrainian public policy, which makes it possible not only to explain new socio-political phenomena, but also to define new vectors development of the modern political system of Ukraine based on the principles of democratic participation and cooperation of the state and civil society. The effects of the Internet of communications through the penetration of network society into public policy and its actions, which is multidimensional in nature and manifested as changes at different levels, causes the emergence of innovative mechanisms that reproduce its new type, namely network public policy.

Key words: *information and communication technologies, internetization, social life, state development, network society, public space.*

1. INTRODUCTION

The intensive development of information and communication technologies causes profound shifts in all spheres of life – social, political, economic, cultural, which is caused by the network logic of development of social subjects. Likewise, «public regional policy» at the present stage of social development as an essential category acquires new properties and characteristics related to the changing nature of social interactions. This is due to the penetration and intensification of the use in all spheres of life of information and communication technologies and the formation of a new type of sociality – a network society. At present, the network characteristics of modern society are being transformed, related to the change in the quality and structure of communications, which are expanding and differentiating in the public space integrated with the Internet. This, in turn, promotes the formation of non-institutionalized forms of political subjectivity (new social movements, civic journalists, non-profit organizations), as well as various hybrid forms of political institutions (network political parties) and multilevel forms of networked public administration (European Union partner, open government).

Concepts of information society, the role of network structures and network communications in the transformation of various spheres of social life, including political, are reflected in the social and philosophical theories of D. Bell, M. Castells, E. Toffler [1]. Reflective aspects of the network logic of transformation of public policy space, which determine the processes of constructing new identities and the formation of new social movements, are considered in the works of a number of researchers: D. Della Porta, M. Diani, D. Makadam, M. Zald [2]. Most authors point out that information becomes the most important resource of power and management, and the information sphere – a matter that permeates the entire socio-political space.

The Purpose of the Article. The purpose of the article is to determine the main factors for the development of modern information and communication technologies and to reveal the determining directions of functioning of network public policy.

Research Methodology. The purpose of this study determines a comprehensive approach to the use of theoretical, empirical, empirical-theoretical, analytical research

methods and sectoral methods of social communications, the network method as well as the concepts of the information society to public policy analysis.

2. RESULTS OF THE RESEARCH

In the modern political systems of the countries of Western Europe, the Middle East, the CIS, which have significant differences in socio-economic, political, cultural, public-state development, there are points of growth and influence of network communication activity on the process of public policy reproduction. Social networks based on horizontal interactions not only change the traditional organizational structures of civil society, but also form the basis of a new institutional design for public policy. This development of information and communication technologies promotes public policy beyond the traditional space for the political process and broadens the possibilities for building, including in the online space, a new architecture for the participation of actors in the system of state and municipal government [3]. The application of networked public policy principles, mechanisms and technologies in practical policy and public administration creates conditions for innovations not only in the political sphere but also in all spheres of social life.

The Ukrainian political system, on the one hand, reflects global trends in network public policy formation; on the other, there are social networking practices that are not always related to increasing public resources and developing democratic political foundations. The dominance of informal political practices, the imitation of publicity, the formation of clan politics and the patrimonial political system characterize the destructive potential of social networks and Internet communications. At the same time, the constructive activity of network communities in Ukrainian public policy contributes to the expansion of the «corridor of opportunities» for the formation of a full-fledged system of public policy in Ukraine. The network approach was actively introduced into political science, sociology, economic science, cognitive science, and communication theory in the late 1990s. A number of empirical studies of different social networks operating in the regions of modern Ukraine have shown that the study of political institutionalization of social networks is impossible without studying the process of social networking in public policy and the formation of network communities as a political actor [4]. Scientists consider that the formation of political subjectivity of social networks goes through three stages, two of which involve group forms of inclusion in the political life of society. In the first stage – latent – there is an immersion of social networks in political reality through the individualization of networks by actors and unreflexive assimilation by the personality of a set of situational social roles and behavioral standards in the sphere of politics. The second stage of social networking involvement in politics, defined as subcultural positioning of network communities, is closely linked to such social mechanisms as identity / identification, socialization, and internalization. At this stage, the formation of political and cultural patterns, typical for the environment of certain network communities, regulate the political behavior of individual actors. The third stage of inclusion of social networks in politics is related to the political institutionalization of network communities, which

is provided by the mechanism of conversion of resources of open and closed network communities into political capital. At the third stage of development of the network approach – 2000's – the concept of network management (governance) has accumulated new tendencies of the internetization of communications, which was reflected in the new content of public administration, its organizational and technological component related to public influence and participation community in making public decisions [5]. At the present stage, the network approach is in the fourth stage of its development, within which network policy theory is formed. Integrating the theories and concepts that have arisen in previous periods, network policy theory views the network as a variable in policy production, using the categorical apparatus of a network approach to research and evaluate the structural, functional, procedural, resultant and managerial components of public policy.

A network society is the resultant vector of the development of the information ecosystem, where knowledge and information flows play a decisive role. The effects of the internetization as a result of the penetration of network society in public policy and actions on it are multidimensional in nature and manifest as changes at different levels, causing the emergence of innovative mechanisms that recreate its new type - network public policy. These processes, primarily influencing the transformation of the information-discursive space, change the format of structures and processes in the activity-activist, institutional and administrative dimension of public policy. To date, a global information and communication environment has been formed, enclosed in a technological framework of a model based on the system integration of digital processes of information processing and transmission, which, through continuous introduction and improvement of network communication technologies, produces new forms of individual and collective information mechanisms, dissemination of new knowledge. With the help of the internetization, public space is expanding, as the Internet includes not only information and communication services, but also the social environment, independently engages in the consumption, production and distribution of content. The integration of the Internet (online space) into the public realm is driven by the digital nature (willingness and openness to change) and the network ethos of political communications [6].

Network communication becomes a systematic source of reproduction of the political sphere, determining the format of political relations. At the same time, the effect of network expansion of public space creates certain conditions for the exclusion of certain categories of citizens from the new system of network political communications, limiting their arsenal of inclusion in publicity by traditional methods. The global information and communication space of a network society is open to conceptualization by individual and collective actors who need their own virtualized public spaces. The conceptualisation of the individual by his or her own social world with projection into the political sphere is considered in the context of his reflective involvement in the public space.

In modern societies, social energy and political influence accumulates primarily at horizontal levels of communication in the public sphere, connecting different local communities, which in turn include other communities and networks. It should be noted that public space is reformed not only from below by active actors, but also

from above through purposeful design. Reflective involvement of the individual and his autonomy in the construction of public space caused the effect of network transformation of civil society, which results in the binary opposition «state – civil society», united by the phenomenon of power, expressed in political and non-political forms [7]. So now civil society is a relationship of power rooted in social networks. Civil society becomes an environment for self-support relationships, in which various informal networks of solidarity are interwoven with various forms of mutual support and mutually beneficial associations.

Civil society becomes a product of the integration of symbolic-semantic and structural forms of social organization on the basis of horizontal-network connections existing within the given national community, which guarantees the historical continuity of the state's development. In other words, the Internetization of civil society causes a crisis of the traditional system of political representation, which does not reflect the interests of those social groups and communities that have emerged as a result of network transformations in the social and economic spheres of society. In modern public policy there is a change in «the very patterns of political representation and public participation», related to the effect of network reversing adaptation of traditional political institutions and structures of networked civil society [8]. On the one hand, the traditional hierarchical structures of political institutions are beginning to mutate as they experience difficulties with the emergence of many power centers and the dispersal of information; they begin to adapt to the network forms of organization of power, acting in accordance with the logic of network communications.

3. CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

As modern political practice demonstrates, the actualization of the political subjectivity of network communities occurs spontaneously in the context of the crisis (turbulence) of the political system and contributes to the expansion of access of network communities to public policy resources, while widening the boundaries of the scope of national public policy as a whole. Modern researchers characterize global trends as being empirically captured by the effects of non-linear, diverse political development, and which over time become highly turbulent, intense [9]. The nonlinear logic of network society development determines the processes of diversification of political practices and institutional forms, including the system of public administration. The effect of the internetization of public communication is directly linked to the multidimensional network changes in the space of public policy, where the tools of political power, influence and control are scattered among various actors, including individuals and collectives. Under the influence of the internetization, public administration becomes multilayered and multilateral. Network management, assuming the presence of a global level is carried out on a fundamentally new basis. The involvement of many public policy actors in the common achievement of political goals and public governance is linked to networking and its coordination aimed at creating conditions for cooperation.

The state in network management becomes a coordinator, creating conditions for public involvement through regulatory, financial and communication tools,

aiming to influence subjects" motivation to join efforts to solve common problems [8]. Involvement of citizens in the implementation of public decisions is directly related to the technologies of cross-sectoral interaction (transparent budget, social order, funds of territorial development, various technologies of social investment) and invariant technologies of public participation (public negotiations, public expertise, public control, public discs). The involvement of citizens in publicity links the communicative power of civil society with the political and managerial cycle, thereby significantly limiting the autonomy of the state. An important characteristic of network public administration is its design, which creates the conditions for the constructive participation of various public policy actors in the practice of public administration. The state, initiating the diagnosis of public policy, initiates and moderates project and expert networks, shaping the institutionalization of public impulses of networked civil society in public administration practice.

However, it should be said that the formation of networked public regional policy in modern political systems is still an unfinished project of non-linear development, in which the institutional, procedural and technological components of policy acquire network, synergistic characteristics, supplanting the practices of traditional public policy. In the institutional environment, new organizational forms and practices of various network structures emerge, which should be further explored by public communications.

REFERENCES

1. Della Porta, D., Diani, M. (1999). *Social Movements: an Introduction*. Oxford: Blackwell (in English).
2. *Information and Communications for Development 2009: Extending Reach and Increasing Impact* (2009). Washington: World Bank (in English).
3. McAdam, D., McCarty, J. D., Zald, M. N. (2004). *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing*. Cambridge: Cambridge Univ. Press (in English).
4. Graber, D. (1981). Political Languages. *Handbook of Political Communication*. Beverly Hills, L.: Sage Publications (in English).
5. Grieswelle, D. (1998). *Rhetorik und Politik: Kulturwissenschaftliche Studien*. München: Minerva (in German).
6. Meadow, R. G. (1990). *Politics as Communication*. Norwood (New Jersey): Ablex Publ. Co. (in English).
7. Mashchenko, I. H. (2006). *Entsyklopediya elektronnykh mas-media*. [Encyclopedia of electronic media], Vol. 1. Zaporizhzhya: Dyke Pole (in Ukrainian).
8. Poltrack, D. F. (2012). *The Outlook for the Broadcast Networks*. Retrieved from: https://www.cbcorporation.com/wp-content/uploads/legacy_corp/mce_files/UBSFinal-WithNotes-dp-12-6-10.pdf (in English).
9. Yatchuk O. (2018). *Interaktyvne telebachennya: sotsial'no-komunikatsiyni modeli ta tekhnolohiyi*. [Interactive Television: Social Communication Models and Technologies]. Dnipro, UMCF (in Ukrainian).

РОЗВИТОК КОМУНІКАЦІЙ МЕРЕЖЕВОЇ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ

У статті представлено динаміку трансформації мережових характеристик сучасного суспільства, пов'язаних зі зміною якості й структури комунікацій, які розширюються та диференціюються в інтегрованому з інтернет-середовищем публічному просторі.

Проаналізовано шляхи розвитку інформаційно-комунікативних технологій у всіх сферах: соціальній, політичній, економічній, культурній, – що зумовлено мережевою логікою розвитку соціальних суб'єктів. Проведено аналіз актуальних досліджень, що стосуються проблем формування нової моделі організації соціально-політичного простору, у якому домінують горизонтальні мережеві комунікації та з'являється безліч різноманітних акторів, котрі беруть участь у перетворенні публічної політики, а також зростають роль і значення мережевих структур, які володіють високим потенціалом самоорганізації й мобілізації. Розглянуто особливості функціонування української політичної системи, що, з одного боку, відображають глобальні тренди формування мережевої публічної політики; з іншого – наявні практики соціальних мереж, не завжди пов'язані з нарощуванням ресурсів публічності й розвитком демократичних основ політики. Зауважено щодо домінування неформальних політичних комунікаційних практик, імітації публічності, формування кланової політики та патримоніальної політичної системи, що характеризують деструктивний потенціал соціальних мереж. У статті теоретично обґрунтовано концепт «інтернетизація в публічній регіональній політиці», що дає змогу розширити парадигмальне поле політичної науки, а також застосувати мережевий метод до аналізу української публічної політики, що дає можливість не лише пояснити нові соціально-політичні явища, але й визначити нові вектори розвитку сучасної політичної системи України, заснованої на принципах демократичної участі й співпраці держави та громадянського суспільства. Визначено ефекти інтернетизації комунікацій через проникнення мережевого суспільства в публічну політику й дії на неї, що має багатоаспектний характер та проявляються у вигляді змін на різних її рівнях, зумовлює появу інноваційних механізмів, котрі відтворюють її новий тип, а саме мережеву публічну політику.

Ключові слова: інформаційні та комунікаційні технології, інтернетизація, соціальне життя, розвиток держави, мережеве суспільство, громадський простір.

Матеріал надійшов до редакції 08.11.2019 р.

УДК 327(510):351.746:007

Марія Копійка,

аспірантка кафедри міжнародних

медіа-комунікацій і комунікативних технологій,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин,

04119, Україна, м. Київ, вул. Юрія Іллєнка, 36/1, к. 262

kopiikams@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0306-1362>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-68-80>

«ГОСТРА СИЛА» В СТРАТЕГІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ КИТАЮ

У статті досліджено концептуальні й прикладні аспекти «гострої сили» Китаю як нової технології впливу в міжнародній політиці, що спрямована на досягнення конкурентних переваг за допомогою інформаційних операцій, кіберзагроз і маніпулювання новинним контентом мас-медіа й соціальних мереж, проаналізовано

зміни в стратегії інформаційної безпеки Китаю з огляду на використання такого інструментарію, як сучасна форма політичної діяльності держави в міжнародних відносинах. Інструментарій «гострої сили» може включати спроби окремих міжнародних акторів управляти інформацією про себе в мас-медіа, освітніх і культурологічних системах іншої країни, аби ввести в оману або розділити громадську думку в обраній країні чи відвернути увагу від негативної інформації про себе. Зокрема, китайські урядові інституції здійснюють підтримку своєї політики та інформаційної безпеки шляхом нейтралізації критики Китаю за межами країни, намагаються впливати на міжнародну взаємодію через «гостру» дипломатію, яка зумовлюється ідеологією, що підтримує привілеї державної влади над особистою свободою і є принципово ворожою для відкритих дискусій та незалежної думки. З'ясовано, що Китай має різні позиції щодо політики «гострої сили» як складової частини інформаційної безпеки на міжнародному й національному рівнях, що зумовлюється технологічними інноваціями в телекомунікаціях та соціальних медіа, які вважаються викликом для глобальної демократії, проведення відповідної правової міжнародної політики та ефективного співробітництва. Уключення контенту «гострої сили» до стратегії інформаційної безпеки Китаю свідчить про спрямоване позиціонування політики країни у світі, оперативне реагування щодо забезпечення національних інтересів і формування прийнятної для Китаю громадської думки щодо ролі держави в процесах глобального управління.

Ключові слова: міжнародні відносини, «гостра сила», інформаційна безпека, кібербезпека, соціальні мережі, інститут Конфуція, Китай.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Сучасний розвиток міжнародної системи викликав якісні зміни принципів міждержавних відносин і практичних механізмів та технологій реалізації стратегій інформаційної безпеки, зважаючи на те, що потенціал таких впливів передбачає відповідні ресурси, котрі визначають переваги держав на світовій арені. Використання високих технологій як інструментарію політичного тиску для забезпечення національних інтересів у міжнародній взаємодії, розробка й упровадження інноваційних стратегій національної безпеки вплинули на класичне розуміння «балансу сил», зумовили еволюцію концепту сили від «жорсткої», а згодом «м'якої/розумної» до «гострої», яка наразі впливає на глобальне інформаційне протистояння. Як зазначає Дж. Най-молодший, «гостра сила» передбачає «спроби однієї країни маніпулювати та управляти інформацією у мас-медіа й освітній сфері іншої держави, щоб ввести в оману, розділити/збурити громадську думку в обраній країні або відвернути увагу політикуму та суспільства від негативної інформації про себе» [1]. Поширення стратегії «гострої сили» в зовнішній і безпековій політиці держав, на думку експертів, полягає в тому, що певні «авторитарні держави намагаються впливати через політику «гострої сили» на ідеологію державної влади й масову свідомість спільноти інших міжнародних акторів для забезпечення власних геополітичних переваг у глобальній конкуренції. Потрібно зазначити, що практика «гострої сили» відрізняється від одного політичного режиму до іншого, але, зазвичай, передбачає цензуру та поширення спрямованої інформації, призначених не для репутаційного

завоювання громадськості, а для руйнування цілісності незалежних інституцій». Тобто в експертному середовищі вважається, що дослідження щодо стратегій і практики «гострої сили» в міжнародних відносинах стають усе більш важливими, оскільки «певні авторитарні країни намагаються розширити свій вплив по всьому світу, використовуючи непрозорі та сумнівні засоби для обговорення «чутливих і вразливих» питань у глобальному масштабі» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному політичному дискурсі щодо еволюції концепцій сили в міжнародних відносинах і використання «гострої сили» в стратегіях інформаційної безпеки представлені як дослідження загального характеру, зокрема праці відомих фахівців із теорії сили в міжнародних відносинах Р. Армітіджа, З. Бжезинського, Р. Кеохейна, Г. Кіссінджера, Г. Лассвелла, Р. Литтла, Г. Моргентау, Дж. Ная-мол., Дж. Розенау, К. Уолца, М. Шихана та ін., так і наукові праці Т. Беннера, К. Волкера, К. Ші-Купфер, С. Лю, М. Сімона, К. Техвана, А. Фульди, М. Шнайдера щодо стратегії «гострої сили» Китаю, у яких стверджується, що «посилення авторитаризму як домінуючої політичної форми в усьому світі зумовило суттєве використання «гострої сили» як стратегічної зброї, що порушує норми внутрішньої поведінки демократичних держав за допомогою способу, котрий є сприятливим для авторитарних режимів». Зокрема, еволюція концепцій сили, за Р. Армітіджем, Т. Беннером, П. Б'юкененом, Ш. Калатхил, Дж. Людвіг, Е. Міллером, Г. Реунслі, Дж. Чепменом, пов'язана зі швидкоплинним постіндустріальним розвитком, формуванням нової архітектури світового порядку, розробкою нових правил міжнародної взаємодії з урахуванням реалій цифрової революції, домінуванням інтелектуальних ресурсів у міжнародних відносинах та модернізацією технологій у безпековій сфері [3–9].

У вітчизняній політології наукові дослідження В. Бебика, Д. Дубова, О. Кучмій, Є. Макаренко, М. Ожевана, Н. Піпченко, Г. Почепцова, М. Рижкова, О. Фролової та ін. із проблематики міжнародної інформаційної безпеки й інформаційної безпеки Китаю, зокрема, стосуються визначення природи та сутності «сили» в зовнішній політиці держав, подолання конфліктності стратегій міжнародної інформаційної безпеки, з'ясування практики інформаційних та гібридних війн, технологій і методів протидії ворожій інформаційній агресії й нейтралізації деструктивних інформаційних впливів. Фахівці вважають, що стратегії інформаційної безпеки мають ґрунтуватися на врахуванні динамічних змін сучасної політичної реальності, проведенні прикладних досліджень щодо еволюції сили в міжнародних відносинах і впровадженні ефективних механізмів забезпечення інформаційної безпеки [10–16]. Дослідження наукової проблеми використання «гострої сили» у сфері інформаційної безпеки зумовлює необхідність цілісного аналізу сучасного інструментарію інформаційного протидорства, з'ясування наслідків впливу політики «гострої сили» на міжнародну взаємодію, а також на формування механізмів протидії деструктивним впливам в умовах гібридних конфліктів.

Формулювання цілей статті. Мета роботи – з'ясування концепту «гострої сили» в стратегії та практиці інформаційної безпеки Китаю.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.

Значний внесок у тлумачення поняття «сила» зробили відомі дослідники Р. Кеохейн та Дж. Най, які в праці «Power and Interdependence: World Politics in Transition» (1977 р.) сформулювали теорію «комплексної взаємозалежності», надавши поняттю «сила» нового значення. Теорія спростовує твердження про визначальну роль військової потужності держави в здійсненні зовнішньої політики та наголошує на необхідності модернізації сили згідно зі становленням нових форм міжнародних відносин. Р. Кеохейн і Дж. Най визначили «силу» як «здатність суб'єкта змусити інших зробити щось, чого вони раніше не робили, й при цьому – за прийнятною «ціною». Для кращого розуміння цієї здатності за взаємозалежності держав уведено два додаткові поняття «чутливість» і «вразливість», якими дослідники визначили неолібералістичне розуміння поняття «сила». Під «чутливістю» фахівці розуміли те, як швидко зміни в одній державі призводять до відчутних змін в іншій і наскільки значними є ці наслідки». Що ж стосується «вразливості», то вона, на думку науковців, залежить від відносної доступності та ціни альтернатив, перед якими постають різні актори» [17].

У вітчизняних дослідженнях значущість політики сили Китаю пов'язується зі стрімким економічним, технологічним і військовим розвитком держави, що сприяло відновленню її регіонального лідерства й конкуренції в глобальному управлінні. Такий прогрес і видимі перспективи, як зазначають фахівці, можуть мати небезпечні наслідки для всієї міжнародної системи, оскільки свідчать про подальше домінування Китаю в регіоні, а також про зміцнення військової присутності держави щодо стримування геостратегічних інтересів інших країн, передусім США, у сфері безпеки й міжнародної торгівлі, що створюють цілісний комплекс можливостей для просування китайської політики лідерства» [12; 13].

Водночас Дж. Най-мол. у статті «How Sharp Power Threatens Soft Power» (2018 р.) зазначав, що стратегія «гострої сили» за своїм концептом значно відрізняється від стратегії «м'якої/розумної сили», яка означає здатність ефективно об'єднувати «жорстку» та «м'яку» силу, щоб створити позитивне враження про зовнішньополітичну діяльність і впливати на позицію іншої країни через переконання політикуму й спільноти в правильності урядових керівних рішень. Стратегія «гострої сили» також відрізняється від «жорсткої сили», яка визначається як примушення через військову, економічну та фінансову силу змінити політику іншої країни у своїх інтересах [18].

Американські дослідники К. Волкер, Д. Людвіг і Ш. Калатхіл використали нове поняття «гостра сила» для роз'яснення сучасної політики Китаю як типового прикладу «авторитарної м'якої сили», яка «проникає або пронизує політичне та інформаційне середовище в цільових країнах» через використання «зовнішньої цензури, маніпулювання й відволікання уваги від гострих проблем міжнародної взаємодії». Фахівці наголошували, що авторитарні держави

намагаються впливати через «гостру силу» для нейтралізації критики за кордоном і водночас представити демократію менш привабливою ідеологією шляхом інформаційних атак на цілісність демократій та ідеї, що покладені в основу демократичних систем. У коментарях експертів чітко простежуємо думку, що Китай та інші авторитарні режими через використання «гострої сили» проєктують збільшення політичного впливу у своїх регіонах і у світі загалом, а посилення «гострої сили» за останні десятиліття, зумовленої інноваційними телекомунікаціями, пояснюється певною кризою глобальної демократії, а також є викликом для неї [5; 6].

У цьому ж контексті китайські вчені наголошують, що авторитарні держави декларують ідеї та цінності, які конструюються як дискурси й «стратегічні наративи» для формування спільного контенту минулого, сьогодення та майбутнього міжнародних відносин і для відповідної поведінки політичних акторів. Так, у праці С. Лю «What Sharp Power? It's Nothing But «Unsmart» Power» зазначено, що наразі стратегічні наративи Китаю мають дві складові частини: бачення китайської перспективи й підтримка традиційних китайських цінностей, орієнтованих на конфуціанство задля забезпечення конкурентного світового лідерства держави. У наративі пропагується ідея, що до 2050 р. відбудеться становлення «помірковано процвітаючого суспільства» (2021 р.); відзначення століття Комуністичної партії Китаю й набуття державою статусу світового лідера під гаслом «великого омолодження китайської нації»; формування «цілком розвиненої держави» (2049 р.). Водночас залучення до наративу цінностей конфуціанства, як стверджується в політичних заявах лідерів Китаю, убезпечить китайську націю «від зараження корумпованою західною ліберальною ідеологією». Отже, Китай сподівається поширювати свої дискурсивні стратегічні наративи, які містять елементи неліберальних цінностей і світогляду, у різних сферах міжнародних відносин за допомогою ресурсу «гострої сили», що охоплює дипломатію, безпеку, освітню й культурну діяльність, а також сучасні медійні та інтернет-комунікації [8; 10].

Політика «гострої сили» у сфері дипломатії й інформаційної безпеки, як наголошується в розвідках міжнародних аналітиків, свідчить про геополітичні амбіції та прагнення Китаю й характеризується як «операції зовнішнього політичного впливу» через зв'язки з діаспорою, Інститути Конфуція, програми освітніх обмінів і наукових досліджень. Останнім часом спостерігаємо активні ініціативи урядових інститутів Китаю щодо залучення зарубіжної діаспори чисельністю понад шістьдесят мільйонів громадян китайського походження до поширення наративів «гострої влади» в країнах перебування. При цьому зарубіжні китайці розглядаються не лише як провідники пропаганди й реалізації політики КНР, але і як активісти з протидії антикитайській діяльності політичних захисників прав людини й демократії в Китаї, тибетських «сепаратистів» та прихильників незалежності Тайваню. Ідеться про організацію Асоціацією китайської діаспори контрдемонстрацій проти антикитайських мітингів Фалуньгун і протитибетських груп. До таких демонстрацій під гаслом «патріотичного виховання» й формування багатомісних мереж між

материковим Китаєм, китайськими іноземними студентами та зарубіжними місіями, зокрема в США, включають «близько 150 китайських студентських і наукових асоціацій», які виступають проти лекцій, форумів та інших заходів, що є критичними для Китаю, на території й поза межами освітніх закладів [19].

Чинником «гострої сили» інформаційної безпеки Китаю наразі вважається також діяльність Інститутів Конфуція, які відносять до компетенції Міжнародного бюро Ради Китаю з поширення культури, мови та наукових й освітніх грантів у зарубіжжі, чисельність котрих поза материковим Китаєм у 2019 р. досягла 530 відділень і понад 1000 класів, які не лише представляють «офіційну версію Китаю», як це передбачено урядовими освітніми й культурними інститутами, а й навчальними програмами, що містять проблематику таких «чутливих» тем, як політика щодо Тибету, Сінцзяню, Тайваню, Далай-лами, Тяньаньменю, Фалуньгуню і прав людини в Китаї. Через повноваження Міністерства освіти щодо затвердження щорічних бюджетних проектів для інститутів Конфуція партнерські установи та експерти, з огляду на можливість припинення фінансових потоків із Пекіна й можливих негативних впливів на особисту професійну кар'єру, перебувають під наявним примусом самоцензури. Практично таким чином Пекін здійснює прямий і непрямий політичний тиск на роботу організацій та освітніх закладів, які є кризисно важливими для Китаю і які можуть сприяти перспективній підтримці позицій держави щодо критичних політичних питань. Крім того, задля співпраці з лідерами думок й академічними установами через політичні та фінансові інвестиції благодійного характеру використовуються можливості китайських підприємців із неявними та явними зв'язками з державними органами КНР. Ураховуючи, що численні Інститути Конфуція діють безпосередньо в університетських містечках зарубіжних країн, виникають певні проблеми, пов'язані з академічною свободою, програмами академічних обмінів, грантами й стипендіями для іноземних науковців і китайських студентів. Так, політику «гострої сили» застосовано для тиску на університети в країнах усталеної демократії, коли Китайська рада стипендій як філіал міністерства освіти Китаю (2017 р.) перестала приймати заявки на отримання стипендій від китайських аспірантів і науковців, котрі бажали навчатися в Каліфорнійському університеті в Сан-Дієго після того, як Далай-лама під час візиту до США повідомив адресу коледжу для тибетських й іноземних студентів у тантричному монастирі Г'юдмед. Крім того, Інститути Конфуція розглядаються Пекіном як структури потужного інформаційного впливу на освітні заклади, у котрих відсутні ресурси для запровадження власних спеціальностей із китайської мови та забезпечення їх відповідними навчальними програмами. Водночас китайська влада заперечує порушення академічної свободи в межах діяльності інститутів Конфуція, оскільки, на думку Ван Гоцина, представника Китайської народної політичної консультативної конференції, підтримка уряду не означає, що установи, безперечно, є провідниками політики «гострої сили» Китаю, крім окремих випадків, що призвели до розформування деяких інститутів Конфуція у впливових країнах світу. А звинувачення політиків у тому, що Китай

просуває свою ідеологію й цінності в політичному та інформаційному середовищі інших країн, за Ван Гоцином, свідчить про упереджене ставлення, дискримінацію та вороже сприйняття позиції держави в міжнародних відносинах [20; 21; 22].

Науковці, аналізуючи Стратегію національної безпеки Китаю попередніх років, звертають увагу на тезу про «непередбачувані» та «безпрецедентні» загрози, із якими стикається держава на національному й міжнародному рівнях діяльності. Загальний контент проблем, які вважалися важливими для Пекіна, стосувалися змін міжнародного середовища; глибоких економічних і соціальних трансформацій на національному рівні; критичності періоду для здійснення реформ; наявності численних «соціальних суперечностей». При цьому ключовою частиною стратегії національної безпеки Китаю визнавалися інформаційні загрози – від кібератак до тероризму. Відповідно, стратегія інформаційної безпеки передбачала формування ефективного механізму оборонної стратегії щодо протидії інформаційним загрозам як для внутрішньополітичної стабільності китайського суспільства й функціонування національної інформаційної інфраструктури, так і для розробки наступальної стратегії щодо потенційних супротивників і нейтралізації можливої інформаційної інтервенції ззовні. Внутрішньополітична ситуація в Китаї розглядалася як чинник стратегічного значення, оскільки її нестабільність могла стати спонукальним мотивом втручання у внутрішні справи держави й навіть гібридної агресії, викликом для національної єдності країни [14; 23].

Особливості реалізації китайської політики інформаційної безпеки того часу неоднаково оцінювалися експертами. Зокрема, представники західних кіл характеризували систему жорсткого контролю за інформацією й інформаційною діяльністю китайських громадян як тотальну, що стримує демократизацію країни та формування відкритого інформаційного суспільства. Натомість уряд Китаю вважав, що подібний контроль є необхідною умовою формування національного інформаційного простору й гарантією безпеки політичної, економічної та професійної діяльності. Відтак за «Правилами регулювання, що забезпечують безпеку комп'ютерних та інформаційних систем» (1994 р.), «заборонялося розміщення в мережі Інтернет-закликів до невиконання або ж порушення державних законів, нормативних актів чи ж Конституції; закликів до зміни комуністичної ідеології або державної системи; закликів до порушення цілісності країни; інформації націоналістичного характеру; поширення неправдивої інформації, чуток; пропаганди феодалного ладу; поширення матеріалів порнографічного характеру; пропаганди азартних ігор; пропаганди насильства; закликів до терористичної діяльності; дискредитації державних органів» [14; 23]. Наразі в Китаї, – підкреслюється в експертній аналітиці, – «функціонує складна система файрволлів, яка обмежує доступ до проблемних зовнішніх ресурсів і застосовується провайдерами не лише для захисту від вірусів і хакерів, але й для блокування доступу до певних сайтів, що містять небажану для політичного режиму інформацію». Фільтрації, піддаються ресурси західних мас-медіа, такі як сайти BBC, CNN, ABC і CBS

News, журнал «Time», сайти більшості американських університетів, пошукова система Alta Vista. Також у китайському Інтернеті обмежені можливості розміщення новин, крім повідомлень, які вже опубліковані на офіційних сайтах, або передруковані з офіційних друкованих медіа. Фактично йдеться про інформаційне залякування політичної опозиції, конкуренцію інформаційних потенціалів та інформаційних стратегій, використання інформаційних озброєнь, інформаційну агресію економічного і культурного змісту, інформаційні війни в контексті «гострої сили» [14; 23].

Безпекового аспекту «гострої сили» Китаю стосується аналітичне дослідження представника Інституту Гувера з питань війни, революції та миру К. Паркера «China Exerting „Sharp Power“ Influence On American Institutions», у якому стверджується, що «прагнення до глобальної гегемонії й маніпулювання політичними опонентами є рушійною силою Китаю». Підставою для такого висновку фахівець вважає, що Китай наразі є «справжньою супердержавою із погляду глобального охоплення, впливу й амбіцій», випереджаючи багато в чому інших міжнародних акторів; Китай стрімко набуває переваг у передових галузях технологічного, економічного та потенційно військового характеру, зокрема через привласнення західної (особливо американської) інтелектуальної власності; Китай для досягнення своїх глобальних амбіцій використовує нову форму влади – «гостру силу», яка «прагне проникнути до інститутів демократії, щоб зруйнувати ліберальний міжнародний порядок і трансформувати його у власний авторитарний і глибоко корумпований режим»; Китай шукає домінування, він діє на світовій арені за своїми правилами». У дослідженні наголошено, що до таких висновків науковця спонукали висловлювання китайських студентів, котрі позитивно сприйняли атмосферу інтелектуальної свободи в США, китайських підприємців, які емігрували до США через відсутність безпеки для своїх прав власності й поширеного рівня корупції в країні, а також китайські американці, які занепокоєні негативним китайським впливом на основні права й свободи людини [24]. Ці аргументи підтримує й американський політик й публіцист П. Б'юкенен, який характеризує політику «гострої сили» як спецоперації за участю хакерів та кампанії з дезінформації в соціальних мережах, якими підривається довіра до державних інституцій та управлінських рішень. До них він відносить розміщення так званих «підроблених новин» у відомих соціальних мережах, зловмисне руйнування банківських систем і державних урядових структур, відповідальних за базове забезпечення громадської життєдіяльності, автоматичні порушення інфраструктури й прихований контроль над цільовими мас-медіа. Використання методів «гострої сили», – стверджує П. Б'юкенен, – уможливорює приховування місць походження кібератак чи фейків, оскільки вони поширюються через системи третіх сторін або розміщуються на відкритих платформах партій, що вдаються до маскування таких інтервенцій. Крім того, зазначені зловмисні заходи здійснюються спільно з традиційним шпигунством та операціями впливу в багатогранній стратегії, спрямованій на підлив ідеологічних й інституційних основ демократичних суспільств. Практично

«втрата віри і довіри до ліберальної демократії» розглядається дослідником як перемога «гострих владних сил» [4; 25; 26].

На сучасному етапі стратегія інформаційної безпеки Китаю охоплює експортування політичних цінностей, норм і моделі управління державою як складової частини зовнішньої політики й міжнародної взаємодії, щоб протидіяти будь-яким сценаріям лібералізації політичної влади в країні. Водночас використання непрозорих інструментів «гострої сили» для забезпечення геополітичних прагнень, зокрема маніпулювання, дезінформації та інформаційної інтервенції, негативно впливає на ставлення політикуму й спільноти зарубіжних країн до дій Китаю як у регіональному, так і в глобальному форматі відносин. Водночас експерти в зарубіжних країнах розходяться в оцінках ризиків інтеграції Китаю в економічне, політичне та культурне життя західних країн, вразливих до тиску «гострої сили», оскільки влада Китаю намагається протистояти демократизації країни за західною моделлю й заборонити вільний доступ до інформаційних ресурсів для всього китайського суспільства. Крім того, практика вкладання китайських інвестицій у багаті країни, уключаючи ресурси, стратегічну інфраструктуру, інноваційні технології та сільськогосподарський сектор, свідчить про використання Китаєм різних складових частин «гострої сили» щодо формування порядку глобального управління, створеного переважно Америкою й Західною Європою. Водночас експерти підкреслюють, що, незважаючи на значні зусилля, авторитарні режими відчувають гострий дефіцит самоствердження, про що свідчать від'ємні показники в глобальних опитуваннях громадської думки, а також у рейтингах «м'якої сили», що підтверджує ідею про несумісність авторитаризму з привабливістю та силою переконання. Але, незважаючи на такі результати, ступінь міжнародного впливу Китаю й інших амбітних режимів, забезпечених ресурсами, наразі вищий, ніж в інші періоди новітньої історії, і цей вплив виявляється саме за допомогою «гострої сили» [27; 28].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, трансформація концепцій сили в міжнародних відносинах зумовлюється турбулентними процесами конкурування за світове лідерство між провідними міжнародними акторами, викликає загострення міждержавних контактів і використання відповідних технологій впливу на політичні еліти та громадську думку, зокрема у сфері інформаційної безпеки. «Гостра сила» як чинник стратегії інформаційної безпеки Китаю реалізується через механізми дипломатичного, культурного та освітнього характеру, а також через мас-медіа й соціальні мережі, що надає можливість урядовим структурам китайської держави правомірно чи неправомірно протидіяти викликам для національних інтересів Китаю в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Nye, J. S., Jr. (2018, January 24). *How Sharp Power Threatens Soft Power*. Retrieved from. URL: [https:// www.f oreignaffairs. com/ articles/ china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power](https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power)

2. Walker, Ch. (2018). *The point of sharp power*. URL: [https:// www. japantimes. co.jp/opinion/2018/02/12/commentary/world-commentary/point-sharp-power/#.XFAUkixS_cs](https://www.japantimes.co.jp/opinion/2018/02/12/commentary/world-commentary/point-sharp-power/#.XFAUkixS_cs)
3. Nye, J. S. *A smarter, more secure America*. Report of the CSIS Commission on Smart Power/Craig Cohen, Joseph S. Nye, Richard Armitage: URL: <http://csis.org/publication/smarter-more-secure-america>
4. Buchanan, P. (2018). *Confronting Sharp Power*. URL: <https://36th-parallel.com/2018/10/24/confronting-sharp-power/magical-weapons>
5. Walker, Ch., Kalathil, Sh., Ludwig, J. (2018). *Soft power is out; sharp power is in. Here's how to win the new influence wars*. URL: [https:// foreignpolicy. com/ 2018/09/14/forget-hearts-and-minds-sharp-power/](https://foreignpolicy.com/2018/09/14/forget-hearts-and-minds-sharp-power/)
6. Chapman, J. *Democracies Should Fight Sharp Power with Soft Power*. URL: <https://www.pacificcouncil.org/newsroom/democracies-should-fight-sharp-power-soft-power>
7. Rawnsley, G. (2017). *On so-called «Sharp Power»*. URL: [http:// www.pdic .blogspot. com/ 2017/12/on-so-called-smart-power.html](http://www.pdic.blogspot.com/2017/12/on-so-called-smart-power.html)
8. Xin, Liu. *What Sharp Power? It's Nothing But «Unsmart» Power*. URL: <https://www.uspublicdiplomacy.org/blog/what-sharp-power-it%E2%80%99s-nothing%E2%80%9Cunsmart%E2%80%9D-power>
9. Miller, A. (2017). *Can Soft Power Work in a Sharp Power World?* URL: [https:// www.usip.org/publications/2018/11/can-soft-power-work-sharp-power-world](https://www.usip.org/publications/2018/11/can-soft-power-work-sharp-power-world)
10. Бебик, В. М. (2017). Інформаційне суспільство Китаю: мас-медіа, мережі, безпека. *Міжнародні відносини. Політичні науки*, № 17. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3317
11. Дубов, Д. В. (2014). *Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва*: монографія. Київ: НІСД, 328 с.
12. Кучмій, О. П. *Стратегія інформаційної безпеки в структурі внутрішньої й зовнішньої політики КНР*. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/armv/article/view/2138>
13. Хуан, Цинь (2007). *Информационная политика Китая в современных международных отношениях* (Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.03)/Киевский национальный ун-т им. Тараса Шевченко. Киев, 236 с.
14. *Міжнародна інформаційна безпека: теорія і практика*: підручник/Макаренко Є. А., Рижков М. М., Ожеван М. М., Кучмій О. П., Фролова О. М. Київ: «Центр вільної преси», 2016. 418 с.
15. Піпченко, Н. О. (2014). Інтернет-технології у структурі зовнішньої політики Китаю. *Соціальні медіа у структурі зовнішньої політики провідних міжнародних акторів*: монографія. Київ: Центр вільної преси, С.195–210.
16. Почепцов, Г. Г. (2019). *Фейк: технологія спотворення реальності*. Київ: Вид. дім КМА, 175 с.
17. Keohane, R., Nye, J. (1977). *Power and Interdependence World Politics in Transition*. Publisher: Little, Brown and Company; Underlining edition. 287 p.
18. Nye, J. (2018). *How Sharp Power Threatens Soft Power*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power>
19. Taehwan, Kim (2018). *Authoritarian Sharp Power: Comparing China and Russia*. URL: <http://www.theasanforum.org/authoritarian-sharp-power-comparing-china-and-russia/>
20. Isackson, P. *The Role of Sharp Power in Diplomacy*. URL: https://www.fairobserver.com/region/north_america/soft-power-hard-power-joseph-nye-diplomacy-world-politics-news-today-56123/
21. *The sharp power of development diplomacy and China's edge*. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/sharp-power-development-diplomacy-china-edge>
22. Nye, J. S. *China's soft and sharp power*. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/chinas-soft-sharp-power/>
23. Tiezzi, Sh. *China's National Security Strategy*. URL: <https://thediplomat.com/2015/01/chinas-national-security-strategy>

24. Parker Clifton, B. *China Exerting 'Sharp Power' Influence On American Institutions*. URL: <https://www.hoover.org/news/china-exerting-sharp-power-influence-american-institutions>
25. Benner, T. Ewert, I., Shi-Kupfer, K., Siemons, M., Fulda, A. *How To Fight China's Sharp Power*. URL: <http://www.chinafile.com/conversation/how-fight-chinas-sharp-power>
26. *China now using 'sharp power' to defend its interests: US think-tank*. URL: <https://www.straitstimes.com/world/united-states/china-now-using-sharp-power-to-defend-its-interests-us-think-tank>
27. Diamond, L., Carson, B. (2019). *Jaw-Jaw: How Chinese Sharp Power Takes Aim at American Democracy*. URL: <https://warontherocks.com/2019/02/jaw-jaw-how-chinese-sharp-power-takes-aim-at-american-democracy>
28. Custer, S., Russell, B., DiLorenzo, M., Cheng, M., Ghose, S., Desai, H., Sims, J., Turner, J. (2019). *Ties That Bind: Quantifying China's public diplomacy and its «good neighbor» effect*. URL: http://docs.aiddata.org/ad4/pdfs/Ties_That_Bind--Full_Report.pdf

«SHARP POWER» IN THE INFORMATION SECURITY STRATEGY OF CHINA

The article explores the conceptual and applied aspects of China's "sharp power" as a new technology of influence on international policy aimed at achieving competitive advantages through information operations, cyber threats and manipulation of news content in media and social networks. Also, the changes in China's information security strategy have been analyzed considering the use of such tools as a modern form of political activity in international relations. The "sharp power" tools may include attempts by some international actors to manage information on themselves in another country's media, education and cultural systems for misleading or dividing public opinion in the chosen country or for distracting from negative information on themselves. In particular, Chinese government institutions support the policy and information security for counteracting China's criticism outside and impacting on international interactions through "sharp" diplomacy. "Sharp" diplomacy is an ideology that supports the privilege of state power above personal freedom and is fundamentally hostile for open discussions and independent thought. It is found that China has different positions on "sharp power" policy as a component of information security at the international and national levels that depends on technological innovations in telecommunications and social media which are a challenge for global democracy, legal international policy and effective cooperation. Incorporating "sharp power" into China's information security strategy enables more active promotion of the country's policy abroad, respond promptly to national interests and understand public opinion on China's role in global governance.

Key words: international relations; "sharp power"; information security, cybersecurity, social networks, the Confucius Institute; China.

REFERENCES

1. Nye, J. S., Jr. (2018, January 24). *How Sharp Power Threatens Soft Power*. Retrieved from. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power>
2. Walker, Ch. (2018). *The point of sharp power*. URL: https://www.japantimes.co.jp/opinion/2018/02/12/commentary/world-commentary/point-sharp-power/#.XFAUkixS_cs
3. Nye, J. S. *A smarter, more secure America. Report of the CSIS Commission on Smart Power* / Craig Cohen, Joseph S. Nye, Richard Armitage: URL: <http://csis.org/publication/smarter-more-secure-america>
4. Buchanan, P. (2018). *Confronting Sharp Power*. URL: <https://36th-parallel.com/2018/10/24/confronting-sharp-power/magical-weapons>

5. Walker, Ch., Kalathil, Sh., Ludwig, J. (2018). *Soft power is out; sharp power is in. Here's how to win the new influence wars*. URL: <https://foreignpolicy.com/2018/09/14/forget-hearts-and-minds-sharp-power/>
6. Chapman, J. *Democracies Should Fight Sharp Power with Soft Power*. URL: <https://www.pacificcouncil.org/newsroom/democracies-should-fight-sharp-power-soft-power>
7. Rawnsley, G. (2017). *On so-called «Sharp Power»*. URL: <http://www.pdic.blogspot.com/2017/12/on-so-called-smart-power.html>
8. Xin, Liu. *What Sharp Power? It's Nothing But «Unsmart» Power*. URL: <https://www.uspublicdiplomacy.org/blog/what-sharp-power-it%E2%80%99s-nothing-%E2%80%9Cunsmart%E2%80%9D-power>
9. Miller, A. (2018). *Can Soft Power Work in a Sharp Power World?* URL: <https://www.usip.org/publications/2018/11/can-soft-power-work-sharp-power-world>
10. Bebyk, V. M. (2017). *Informatsiyne suspil'stvo Kytayu: mas-media, merezhi, bezpeka. Mizhnarodni vidnosyny. Politychni nauky*, № 17. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3317
11. Dubov, D. V. (2014). *Kiberprostir yak novyy vymir heopolitychnoho supernytstva: monohrafiya*. Kyiv: NISD, 2014. 328 p.
12. Kuchmiy, O. P. *Stratehiya informatsiyanoi bezpeky v strukturi vnutrishn'oyi y zovnishn'oyi polityky KNR*. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/view/2138>
13. Khuan, Tsin'. (2007). *Informatsionnaya politika Kitaya v sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniyakh*: dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.03 / Kiyevskiy natsional'nyy un-t im. Tarasa Shevchenko. Kyiv, 236 p.
14. *Mizhnarodna informatsiyana bezpeka: teoriya i praktyka*. Pidruchnyk/Makarenko YE. A., Ryzhkov M. M., Ozhevan M. M., Kuchmiy O. P., Frolova O. M. Kyiv: «Tsentr vil'noyi presy», 2016. 418 p.
15. Pipchenko, N. O. (2014). *Internet-tekhnoholihiy u strukturi zovnishn'oyi polityky Kytayu. Sotsial'ni media u strukturi zovnishn'oyi polityky providnykh mizhnarodnykh aktoriv: monohrafiya*. Kyiv: Tsentr vil'noyi presy, P. 195–210.
16. Pocheptsov, H. H. (2019). *Feyk: tekhnolohiya spotvorenniya real'nosti*. Kyiv: Vyd. dim KMA, 175 p.
17. Keohane, R., Nye, J. (1977). *Power and Interdependence World Politics in Transition*. Publisher: Little, Brown and Company; Underlining edition, 287 p.
18. Nye, J. (2018). *How Sharp Power Threatens Soft Power*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power>
19. Taehwan, Kim. *Authoritarian Sharp Power: Comparing China and Russia*. URL: <http://www.theasanforum.org/authoritarian-sharp-power-comparing-china-and-russia/>
20. Isackson, P. *The Role of Sharp Power in Diplomacy*. URL: https://www.fairo-bserver.com/region/north_america/soft-power-hard-power-joseph-nye-diplomacy-world-politics-news-today-56123/
21. *The sharp power of development diplomacy and China's edge*. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/sharp-power-development-diplomacy-china-edge>
22. Nye, J. S. *China's soft and sharp power*. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/chinas-soft-sharp-power/>
23. Tiezzi, Sh. *China's National Security Strategy*. URL: <https://thediplomat.com/2015/01/chinas-national-security-strategy>
24. Parker Clifton, B. *China Exerting 'Sharp Power' Influence On American Institutions*. URL: <https://www.hoover.org/news/china-exerting-sharp-power-influence-american-institutions>
25. Benner, T. Ewert, I., Shi-Kupfer, K., Siemons, M., Fulda, A. *How To Fight China's Sharp Power*. URL: <http://www.chinafile.com/conversation/how-fight-chinas-sharp-power>
26. *China now using 'sharp power' to defend its interests: US think-tank*. URL: <https://www.straitstimes.com/world/united-states/china-now-using-sharp-power-to-defend-its-interests-us-think-tank>

27. Diamond, L., Carson, B. *Jaw-Jaw: How Chinese Sharp Power Takes Aim at American Democracy*. URL: <https://warontherocks.com/2019/02/jaw-jaw-how-chinese-sharp-power-takes-aim-at-american-democracy>

28. Custer, S., Russell, B., DiLorenzo, M., Cheng, M., Ghose, S., Desai, H., Sims, J., Turner, J. *Ties That Bind: Quantifying China's public diplomacy and its «good neighbor» effect*. URL: http://docs.aiddata.org/ad4/pdfs/Ties_That_Bind--Full_Report.pdf

Матеріал надійшов до редакції 10.12.2019 р.

УДК 327.5:004]:28+316.485.26:316.776.23

Пшемислав Мазур,

доктор політологічних наук,

доцент, Інститут наук про безпеку Педагогічного університету

імені Комісії народної освіти в Кракові (Польща)

<https://orcid.org/0000-0003-0025-9410>

Анна Нетреба,

випускниця спеціальності «Національна безпека»,

студентка 1 курсу магістратури спеціальності «Державна безпека»,

Інститут наук про безпеку Педагогічного університету

імені Комісії народної освіти в Кракові (Польща)

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-80-93>

Е-ДЖИХАД. ІНФОРМАЦІЙНА БОРОТЬБА АЛЬ-КАЇДИ Й ІСЛАМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА «СТЕЖЦІ БОГА»: ВИБРАНІ ПРИКЛАДИ

У статті розглянуто питання е-джихад (кіберджихад) як ведення джихаду з використанням інформаційних засобів. Зазначено, що мовна обсерваторія Варшавського університету зареєструвала слово «кіберджихад» у 2016 р. У «Словнику польської мови» зазначено, що це «дії проти невірних і послідовників інших релігій, котрі проводяться ісламськими фундаменталістами в Інтернеті». Однак таке визначення дуже неточне й навіть частково хибне. Джихад є поняттям дуже розмитим і складним. Історію використання джихадистами Інтернету розділено на три основні періоди. Перший спостерігали до атаки на World Trade Center (11 вересня 2001 р.). По-перше, Інтернет не був тоді ще поширеним інструментом, по-друге, ісламісти лише ставали сильніші. Початок конфлікту Аль-Каїди і талібів зі США започаткував другий етап. Третім етапом є нинішня ситуація, яка змінилася в результаті виникнення Ісламської держави (ISIS). Доведено, що е-джихад – це концепція, що прийнята й використовується в науці протягом деякого часу. Мета статті – перевірити, чи відповідає діяльність Ісламської держави та Аль-Каїди в Інтернеті концепції джихаду. Завдяки цьому поняття джихаду прояснено та зіткнулося з обраними прикладами діяльності. Науковці стверджують, що «Ісламська держава» й «Каїда» використовують нові технології для широкого розуміння джихаду, включаючи бойові дії (kital).

Ключові слова: Е-джихад, джихад, кіберджихад, ISIS, Аль-Каїда.

1. ВСТУП

Інформаційна боротьба (*warfare*) – це інформаційні злочини, розвідувальні дії й загрози зі сторони терористів і держав. До цього поняття можна віднести також моніторинг споживачів, маніпулятивні стратегії ЗМІ, прогнозування на основі аналізу Big Data, повторне використання даних для стратегічних цілей та ін.

У невоєнній сфері інформаційну боротьбу для досягнення цілей застосовують такі суб'єкти, як держави, організації, фірми, транснаціональні корпорації, терористичні групи, організовані злочинні групи, поодинокі злочинці, хакери, вандали, активісти [35]. Особливо цікавим явищем є використання новітніх досягнень техніки для священної війни або джихаду проти невірних (*kuffar*) та особливо «гнилому» заходу.

Мета статті – показати, як удалося об'єднати, здавалося б, протилежні один одному «два світи», традиціоналістів (*salafija*) й інформаційних технологій. Наскільки вони корисні у «священній війні» (*dżihad*) і як це ідеологічно (релігійно) виправдано?

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Від релігії до ідеології

Е-джихад (*cyberdżihad*) – це ведення джихаду з використанням інформаційних засобів. Джихад є поняттям дуже розмитим і складним. Започатковане воно в Корані й має щонайменше два значення. Саме слово походить від арабського словесного іменника (*masdar*), від дієслова *gahada* та спочатку означало «докладати старань, зусиль», для досягнення поставленої мети [16]. Цим зусиллям могло бути як озброєне діяння (*kital*), так і боротьба зі своїми слабкостями. Так з'явився основний поділ на джихад дальній/великий (*al-akbar*) і близький/малий (*al-asghar*).

Перший означає *de facto* внутрішній джихад, тобто шлях до звільнення від своїх слабкостей, другий – це збройна боротьба (*kital*) [17]. Докорінно, збройний джихад мав обмежуватися збройною боротьбою в сурі II (*Al-Bakara*). Коран наказує боротися з тими, хто є агресором, самі послідовники не повинні бути ворогами (II:190). Проте вже в Сунні (традиції) джихад сприймається як агресивна війна, проти тих, хто живе за межами ісламу (*dar al-islam*) на землі війни (*dar al-harb*). Особливо важливим є *hadis*: Посланник Бога сказав: «Мені наказано боротися з людьми, допоки вони не визнають».

Що нікому не мають права поклонятися так, як Богу єдиному, і що Мухаммад є посланником Аллаха [...]» [5]. Так відбувся поділ на войовничий джихад ближній (тобто оборонний – *al-daf*) і войовничий джихад дальній (атакуючий – *al talab*). Однак важливо, що джихад – це обов'язок кожного мусульманина. Звичайно, не кожен схильний до збройної боротьби, у такому випадку повинен надавати допомогу войовникам, оскільки тільки може (*tajheez al-ghazi*) [31]. Таким способом може бути фінансова підтримка (*al-jihad bil mal*).

Отже, використовуючи цей простий поділ, можемо розділити е-джихад на дві основні категорії. Джихад далекий і, отже, своєрідна апостольська місія, покликана шукати Бога. У цьому випадку Інтернет – це просто проповідник, місце духовної підтримки, публікації релігійного характеру (*bil qalam*) чи також форма обміну релігійним досвідом. Джихад потрібно розділити на дві групи – войовничий джихад (*kital*) і підтримувальний (*tajheez al-ghazi*). Перший полягає у веденні шкідливої діяльності за допомогою інформаційних засобів, тобто в основному це хакерські атаки (активна тактика) або надання корисних інструментів для джихадистів (пасивна тактика). В останньому випадку проявляється щонайменше декілька форм активності. Перша – пропаганда, ідеологічна легітимність боротьби, а й також заклик до активної участі – вербування. Це можна назвати джихадом мов (*jihad bil lisan*). Друга форма – надання інструментів, необхідних для збройних дій, починаючи від навчальних матеріалів білої розвідки щодо забезпечення безпечного спілкування з джихадистами, закінчивши «джихадом пера» (*bil ilm*). Ще одним важливим елементом є залучення фінансових ресурсів у діяльність і логістичне забезпечення (*bil mal*).

Частина дослідників ісламу пропонує такий поділ:

1. Джихад серця (*jihad bil qalb/nafs*) – боротьба з дияволом, утеча від гріха (тобто *al-jihad al-akbar*);
2. Джихад мови (*jihad bil lisan*) – говоріння правди – пропаганда;
3. Джихад руки (*jihad bil yad*) – вчинок, боротьба з несправедливістю, але також мандрівка по святих місцях або для захисту ісламу (*hidzra*);
4. Джихад пера (*jihad bil qalam*) – знання, інформація;
5. Джихад меча (*jihad bil saif*) – це не що інше, як збройна боротьба (*kital*) [14].

Для нашого аналізу особливо важливі останні чотири підходи.

Цікавим питанням є поєднання двох, здавалося б, протилежних течій. Ісламісти (ісламські фундаменталісти: салафіти, ваххабіти) критикують захід і його досягнення, у тому числі свободу слова. Незважаючи на це, використовують його для власних цілей.

Sajjid Kutb [37], головний ідеолог руху салафітів, уключаючи братів-мусульман (його брат був учителем Осаму бін Ладена), у своїх *Каменях відліку миль* писав: «щоб взяти на себе керівництво людством, нам потрібно запропонувати щось більше, ніж просто матеріальне розвиток, і цією іншою якістю можуть бути тільки віра й спосіб життя, які, з одного боку, зберігають переваги сучасної науки та техніки, а з іншого – задовольняють основні людські потреби на тому самому рівні, на якому техніка задовольняє їх у сфері матеріального комфорту життя» [37].

Звичайно, проблемою була ідеологічна легітимність використання новітньої технології, вигаданої на Заході, для боротьби з ним і відновлення істинної віри предків. Але визнано, що це дар від Бога, котрий треба використовувати. А пропаганда є нічим іншим, як поезією, що вихваляє Аллаха: «Пророк (нехай спочиває в спокої) був стурбований цим видом

джихаду (ЗМІ) – командував мусульманами-поетами, такими як і Hassan Abdullah bin Rawaha і Kaab bin Malik (нехай Аллах буде з ним) котрі висміювали своїх невіруючих супротивників» [41].

У квітні 2016 р. офіційний канал пропаганди Ісламської Держави (ISIS) у соціальних мережах поширив документ під назвою *Media Operative, You Are a Mujahid*, Тоо, який фахівці визначили як стратегію джихадистичних дій.

Основною метою *Media Operative* було створення «бренду» Ісламської Держави, пропагандистської стратегії як еволюційного прогресу в глобальному масштабі й залучення потенційних прихильників ISIS. Автори цитували саудівського священнослужителя Hamouda al-Aqla al-Shuebi, котрий стверджував, що «засоби масової інформації пропонують відмінний спосіб поширення новин про мусульманські перемоги над ворогом, підтримуйте моджахедів, проявляйте мужність і вихваляйте їх переваги... ми боремося, і більше половини цієї битви відбувається на полі битви ЗМІ» [41].

Історія використання Інтернету для джихаду

Історію використання джихадистами Інтернету можна розділити на три основні періоди. Перший етап – до атаки на World Trade Center 11 вересня 2001 р.). По-перше, Інтернет не був тоді ще поширеним інструментом; по-друге, ісламісти лише ставали сильнішими. Утім, були деякі спроби використовувати цей інструмент, проривом стало створення сайту azzam.com – назва походить від імені Абдулли Аззама, члена Братів-мусульман [43], головного ідеолога світового джихаду, що закликає до боротьби з СРСР в Афганістані. Сайт засновано у Великобританії й стосується переважно боїв у Чечні. У 1998 р. створено сторінку alneda.com, ведену арабською, а її засновником став член Аль-Каїди Yusuf al-Uyairi (Yusuf bin Salih bin Fahd al-Ayeri) [21].

Початок конфлікту Аль-Каїди й талібів зі США започаткував другий етап. У результаті збройної інтервенції в Афганістані (в Іраку в початковому періоді це не мало великого значення, оскільки всупереч версії, запровадженій США за правління Saddama Husajna, ісламісти мали значні проблеми в діяльності), почато фізичне знищення супротивників, тому їм довелося покинути зону небезпеки й вирушити в Ємен або хоча б на Близький Схід. Мережа Аль-Каїди відмінно поєдналася з мережею й тиражуванням Інтернету. Характерною для цього періоду є також поява відеозаписів або перехід від веб-сайтів, які легко блокувати, до соціальних медіа-просторів. Це значно ускладнило контроль і боротьбу за допомогою традиційних засобів. У цей час створено організацію «Ісламський глобальний Медіа-Фронт» (GIMF). Саме вона почала систематично працювати над пропагандою в Інтернеті. Ще більш важливим був портал As-Sahab, тобто «хмара». Виник, найімовірніше, уже у 2001 р. Його творці відповідали за продаж фільмів, у тому числі з Osama bin Ladenem. У рамках цього проекту випущено не менше кількох десятків фільмів, програм для мобільних телефонів, наявна навіть технологія, наближена до так званого «greenscreen», що давала можливість будь-якої зміни фону. У 2008 р. відбулася

безпрецедентна подія – Ауман al-Zawahiri, фактичний лідер Аль-Каїди взяв участь у чаті, який відстежує майже 1900 осіб з усього світу [40].

Третім етапом є нинішня ситуація, яка змінилася в результаті виникнення Ісламської держави (ISIS). ISIS підтримали багаті спонсори, хоча б з Аравійського півострова (Катар, Саудівська Аравія), але вони мали також власні доходи (торгівля нафтою, творами мистецтва, людьми, наркотиками або податки).

Крім того, ISIS володіло територією, котру джихадисти втратили після 2001 р. Також використовуються навички, отримані на другому етапі розвитку «е-джихаду», тобто розсіяння, організаційна мережа, використання діаспори з її знанням мов, культури й технологічних досягнень. Поєднання цих факторів дало можливість створити потужну пропагандистську машину. Крім того, розвиток технологій і значне зниження витрат, мобільний Інтернет, сучасні смартфони й відеокамери у високій роздільній здатності значно полегшили діяльність [21].

Е-джихад мови (*bil lisan*)

Одним із цікавіших проєктів був Ісламський глобальний Медіа-Фронт (GIMF) – пропагандистська організація ісламістського руху, пов'язана переважно з «Аль-Каїдою». Організацію створено у 2004 р. Специфікою організації було зосередження на мусульманській діаспорі. Спочатку публікації велися лише арабською мовою, проте незабаром з'явилися і англомовні. Із 2005 р. працювала німецька секція під назвою Globale Islamische Medienfront, яка виявилася лідером джихадистських ЗМІ в Європі [30].

Організація ґрунтувалася переважно на праці волонтерів. Певною перевагою над іншими організаціями ЗМІ, такими як as-Sahab, було розсіювання та функціонування в безпечному світі заходу. Недолік – відсутність контролю над творцями, що часто призводило до втрати довіри з боку аудиторії.

GIMF створений як продовжувач двох інших платформ пропаганди – Global Islamic Media Group (GIMG) і Global Islamic Media Centre (GIMC). Перша з них – список розсилки, створений 29 червня 2001 р. на платформі Yahoo. Для доступу до матеріалів потрібен пароль. Шість місяців після створення GIMG нараховував понад 600 абонентів, ця цифра постійно зростала, поки не досягла 7400, перш ніж група зникла навесні 2004 р. Список був адміністрований із Канади людиною під псевдонімом Abu Banan (Ayed Hamid Mejid). За допомогою GIMG розповсюджувалися підручники, ідеологічні й пропагандистські тексти.

У травні 2004 р. після публікації відео обезголовлення американського журналіста в Іраку, Nicka Berga (його вбив Abu Musaba Al Zarqawi – лідер Аль-Каїди в Іраку), платформу після хакерської атаки зліквідовано. Друга група, GIMC, мала бути створена Ahmad al-Wathiqa Billaha, анонімним автором численних онлайн-текстів про глобальну стратегію джихаду [33].

У 2003 р. на сторінках GIMC з'явився фільм, що закликав до нападу на Іспанію, аби змусити її відкликати своїх військових з Іраку. Його не знайшли, на комп'ютерах організаторів терактів 11 березня 2004, проте вони були в списку розсилки [25].

У серпні 2004 р. Ballach і його Global Islamic Media Center відкрито закликали до створення єдиної Ісламської мережі ЗМІ на міжнародному рівні з керівним органом, призначеним для використання Інтернету на користь ісламської *умми* (громади). Так виник GIMF. Новий «фронт» заснував свій власний веб-сайт у 2007 р., створено своєрідний телевізійний канал під назвою «Voice of the Caliphate». Формат був ідентичний із західними інформаційними програмами, але із замаскованим доповідачем, який вихваляв тероризм. Члени GIMF також запустили «Al Qaeda University of Jihad Studies» (університет джихадистських досліджень Аль-Каїди), де їх вчили як «підбурювати, вести, і зміцнювати свідомість моджахедів» [24].

Ця організація вмiла використовувати потенціал діаспори й почала вести свої публікації декількома мовами, організовувала форуми й навіть, опубліковувала відеозаписи «Аль-Каїди», а також блокувала сторінки або поширювала погрози, спрямовані проти державної влади.

GIMF став важливим джерелом ісламістської пропаганди, давав можливість ототожнення себе з цим рухом й особливої «активності наступництва» для численних волонтерів. Також проводив доставку засобів й інструментів, починаючи від інструкції зі створення бомб до програмного забезпечення, що полегшує терористичну діяльність.

Інформаційне агентство Amaq (*Wikālat A'māq li-l-Anbā'*) – це неофіційний прес-орган Ісламської держави, який видає себе за професійне агентство новин. Імовірно, засновником був Rayan Machaal, також відомий як Bara Kadek [18], Сирійський журналіст з Алеппо⁷. Початок цього агентства – у кінці 2013 р., але першою підтвердженою інформацією, отриману лише у 2014 р., коли вони обговорювали хід перебіг битви за Kobani (місто курдів на кордоні Сирії з Туреччиною) [6]. Агентство використовує новітні технології для підтримки конспірації. Повідомлення передаються за допомогою спеціальних додатків шифрування, наприклад Signal, Wickr, а особливо Telegram. Користувачі смартфонів завантажують з одного з рекомендованих каналів Telegram спеціальний файл у форматі APK. Потім встановлюють його на своєму телефоні, після вказання контрольної суми отримують доступ до каналів Amaq. У червні 2016 р. повинен був з'явитися фальшивий додаток Amaq, відслідковуваний користувачами. Про його завантаження застерігала Ісламська держава [27]. Інформація подається за зразком інших інформаційних агентств. Часто використовуються підкреслення (highlight) для особливо важливих подій (типу: Breaking news або Exclusive). Розповідь ведеться з дотриманням видимої об'єктивності й точності. Не застосовується також мова пропаганди, звідси, наприклад, «воїни» (fighters) Ісламської Держави, а не «солдати халіфату» [6]. Публікації, передусім, здійснюються арабською мовою, але також і англійською, німецькою, французькою й ін. Дуже часто з'являлися матеріали відео та фотографії. Повідомлення потім дублюються іншими користувачами й розміщуються на інших каналах, щоб уникнути загрози блокування інформації. Першим успіхом Amaq була трансляція з теракту в Сан-Бернардіно (США), організований Syed Rizwan Farook і Tashfeen Malik 2 грудня 2015 р. [42]. Вони

першими повідомили, що за вбивством стоїть ISIS. Агентство спеціалізується на підтвердженні авторства терактів, скоєних прихильниками ISIS. Крім того, його репортери були на основних подіях під час боїв в Іраку й Сирії, часто першими опублікували фотографії або відео. Така «ексклюзивна» трансляція велася від штурму Пальміри (травень 2015 р.), західні ЗМІ тоді використовували фільми, які їм поширила Amaq. Характерно, однак, що агентство позиціонує себе як буття, незалежне від влади ISIS, на відміну від радіо Al Bayan чи журналу «Dabiq», які є пресорганами в ISIS. Агентство почало втрачати довіру прихильників після того, як кілька разів оголошувала авторами терактів ISIS, після чого виявлялося, що це неправдива інформація. Найбільш відомим прикладом є замах із Лас-Вегаса у 2017 р. Засновника агентства Bara Kadek вбито в результаті рейду, проведеного міжнародною коаліцією під керівництвом США 31 травня 2017 р. [18].

As-Sahab (*as-Sahāb*, з арабської – «хмара») – це офіційний орган ЗМІ керівництва Аль-Каїди зі штаб-квартирою в Пакистані й Афганістані. Репортажі, які були створені As-Sahab, містять у собі оригінальні виступи очільників Аль-Каїди, наприклад промови Osama bin Ladena і Ayman al-Zawahiri, фото талібів і збройні дії Аль-Каїди в Пакистані та Афганістані, а також із закордонних терористичних операцій, які проводила Аль-Каїда.

Засновником вважається громадянин США (єврейського походження) Adam Gadahn, *vel* Azzam al-Amriki. Працював у Голлівуді – під час зйомок одного з фільмів, що висміюють Аль-Каїду, він повинен був зацікавитись ісламом, щоб, у кінцевому результаті, стати його послідовником. Спочатку працював сам, потім був завербований та швидко став своєрідним прес-аташе bin Ladena, а потім вступив до лав ISIS, де він очолював спеціальну секцію пропаганди. Al-Amriki вніс своєрідне *know-how*. Перші його фільми були досить прості, проте пізніше він запровадив greenscreen і подбав про такі речі, як логотипи, декорації тощо. Пропаганда заснована на своєрідному відверненні ролей, наприклад у фільмі Legitimate Demands характеристики, приписувані «Аль-Каїді», він приписує Заходу, а конкретно президенту Дж. Бушу [11]. Він називає його «екстремістом», «котрий прагне крові», лідером «імперії зла» й т. ін. Його фільми дуже сильно впливають на молодих екстремістів. As-Sahab заснована у 2001 р., спочатку кіноматеріали поставлялися за допомогою кур'єрів. Виготовлялися, передусім, в Афганістані та Пакистані. Після серії замахів, скоєних армією США і її союзників, подальша діяльність організації опинилася під питанням. Із 2005 р. As-Sahab змінила стратегію й матеріали вже створювалися у багатьох місцях і передавалися за допомогою мережі Інтернет, також використовувалося телебачення Al-Jazeera. As-Sahab у результаті проблем із присутністю на території Афганістану почала співпрацювати з Jundullah Media, прес-органом Ісламського руху Узбекистану (ІРУ). Матеріали були спеціально підготовлені так, щоб поширювати інформацію. Для цієї мети використовувалися, наприклад, програма PGP (Pretty Good Privacy), що слугувала для шифрування, передачі та видалення цифрових підписів, яка, утім, також використовується спецслужбами по всьому світу [40].

У жовтні 2005 р. британська поліція заарештувала Younisa Tsouli, веб-майстра Марокко, який зіграв ключову роль у створенні інформаційної мережі Аль-Каїди. Приблизно в той самий час прихильники «Аль-Каїди» розробили нову пропагандистську мережу під назвою Al-Fajr Media Center. Al-Fajr, що означає «світанок» арабською мовою (можливо, «ранкова зірка», що стосується 89 сури Корану), зв'язала десятки анонімних веб-майстрів з усього світу. Це дало можливість залучити багато людей. Навіть у разі деконспірації ця розподілена структура відтворювалася й продовжувала виробляти та продавати пропаганду. Оцінюється, що до цього моменту, три з чотирьох нових відео або аудіо, котрі були опубліковані онлайн через as-Sahab представляли керівників Аль-Каїди. У 2007 р. as-Sahab видало 97 оригінальних фільмів, що склало шестиразовий зріст відносно 2005 р. [40]. Однак незабаром організація втратила свою актуальність. У 2014 р. as-Sahab закрила свій аккаунт (@_s7ab_m) у Твіттері.

Крім as-Sahab, функціонувало або й надалі функціонує багато інших організацій, ЗМІ, які працюють для Аль-Каїди: Jundullah Media, Ummat Studios, Islamic Emirate of Afghanistan Media, Labayk Media Productions, Islam Awazi Information Center, Manba al-Jihad Media, Badr at-Tawheed Media, Ummat Studios [15]. У зв'язку із захопленням ІДІЛом частини активістів, разом із підтримуваними організаціями, перейшла під правління Халіфату, котрий також має свої власні медіа-структури. Найбільш важливими є журнал «Dabiq», радіо «Al Bayan», агентство «Amaq» і заснована тією самою людиною, що й as-Sahab фабрика Alhayat Media Center, Інститут Медіа-виробництва Al-Furqan, фонд Al-I'tisam Media [1], і Фонд Ajnad Media [12].

Е-джихад руки (*jihad bil yad*)

Кіберджихадисти також створюють бойове програмне забезпечення. Прикладом може бути «Електронний Джихад – версія 2.0», що використовувалася для проведення атак типу «DoS» [38]. Ісламський глобальний Медіа-Фронт (GIMF) підготував програму шифрування кореспонденції під назвою «Секрети моджахедів». Програма створювалася з ціллю шифрування даних із використанням п'яти алгоритмів шифрування із симетричними ключами розміром 256 біт й асиметричними розміром 2 048 біт [4].

Цікавим аспектом є використання Інтернету й особливо соціальних мереж для виїзду та боротьби в рядах ІДІЛ (на т.з. *Szaam*). Автори рапорту ISIS in America: *From Retweets to Raqqa* [36] подають низку прикладів використання Twitter і Facebook вербування в ряди ІДІЛ. Щоб проілюструвати специфіку такої процедури, наведемо кілька прикладів.

Три дівчини з Денвера, дві сестри сомалійського походження 15- і 17-ти років і 16-річна подруга з Судану, користуючись матеріалами з Інтернету, вирішили виїхати в Сирію. Допомогала їм у цьому Umm Waqqas – жінка, котра займалася вербунком за допомогою Твіттеру. Вона передала дітям довідник, як дістатися до Сирії. Підручник має назву *Hijrah to the Islamic State*. Без проблем він доступний у мережі Інтернет [10]. Це опис дороги з Великобританії в

Сирію, що цікаво, довідник постійно оновлюється, упроваджуються зміни, що відбуваються в цьому районі. Підручник є своєрідною інструкцією, що потрібно взяти із собою і як організувати поїздку. Радить, щоб краще не подорожувати безпосередньо до Туреччини, тільки з пересадкою в туристичній країні, такій як Греція або Іспанія. Після перетину кордону в Туреччині налагоджується через Twitter контакт зі своїм «опікуном», який приїздить у готель і допомагає потрапити на території, підконтрольні ІДІЛ. Так і зробили дівчата з Денвера. Подорож, однак, закінчилася, завдяки втручання німецьких служб, які спіймали їх в аеропорту Франкфурта, де останні робили пересадку.

Іншим цікавим випадком є Hoda Muthana молода дівчина єменського походження з Гувера, штат Алабама. У 17 років вона зацікавилася ісламським фундаменталізмом, використовуючи інтернет-матеріали. Створила профіль у Твіттері, який дуже швидко завоював тисячі прихильників. Таким чином завербувала Aqsa Mahmood, першу жінку із Шотландії, яка поїхала до Сирії (19 років). Hoda Muthana теж поїхала до Сирії – поїхала з дому ніби на навчання, а насправді через Туреччину потрапила в Ракку, там вийшла заміж за австралійського джихадиста Suhana al Rahmana (vel Abu Jihad al Australi) – той незабаром загинув під час замаху в аеропорту.

Muthana продовжила вербування й пропагандистські дії в Twitter. Так завербували 24-річного жителя Нью-Йорка Sammy і 42-річного Ahmeda Mohammeda El Gammal'a z Arizonu з Аризони. У Твіттері опублікували фотографію чотирьох західних паспортів із відміткою: «Спалити їх швидко, скоро не будуть потрібні», або запис від 19 березня 2015: «Ветерани, Патріоти, і т. д. день параду... з усім на площу пролити їх кров або позичити велику вантажівку і переїхати їх усіх. Вбити їх!» [36].

Hoda після розпаду Ісламської держави хотіла повернутися в США, але влада не висловила на це згоди [8].

Е-джихад пера (*jihad bil qalam*)

Гарним прикладом використання Інтернету для навчання є матеріали, які публікуються в мережі. Таку роль відіграє GIMF, а на його сторінках можна було знайти підручники з військової тактики або навіть інструкції з підготовки вибухівки. Цікавим прикладом є також матеріали, які можна знайти on-line. Ісламська держава використовує підготовлену раніше Аль-Каїдою програму для залучення прихильників [9]. Автором курсу є Abu Amru Al Qa'idi. Курс містив навіть формуляри для оцінки ступеня маніпулювання аспіранта [36].

Видаються також підручники й навчальні матеріали. Із загальнодоступних можна назвати журнал «технічний Моджахидин», який з'являється кожні два місяці [8].

Однак особливо важливим є вже згаданий додаток Telegram. Велика частина англомовних підручників, поширюваних прихильниками Ісламської Держави в Телеграмі – це копії інструкцій, розроблених Аль-Каїдою чи іншими групами джихадистів. Однак більшість книг – тільки арабською мовою.

Одним із популярних джерел є «Jihad Recollections» (чотири інтернет-журнали, видані американським джихадистом Samirem Khana із квітня по

вересень 2009 р.), Аль-Каїда Аравійського півострова (AQAP), «Inspire» (2010–2016, під редакцією Khan до його смерті у 2011 р.), і Gaidi M^uTaani al-Shabaab (2012–2015) [7]. Для джихадистів в англomовних країнах – перші два.

У цих виданнях найбільш відомою серією підручників є «Open Source Jihad», серія статей, виданих в «Inspire» [19]. Збірник уключає оперативні інструкції з різних методів атаки, уключаючи автомобільні теракти, політичні вбивства. Також представлені основні протоколи кібербезпеки, у тому числі використання зашифрованих комунікаційних платформ Asrar al-Mujahideen.

Про серію Open Source Jihad стало відомо після статті «Зроби бомбу на кухні своєї мамі», що містила інструкцію зі створення малобюджетного зімпровізованого вибухового пристрою [29]. Майже через десятиліття після першої публікації у 2010 р. посібник і надалі зберігає свою актуальність серед західних джихадистів. Вибухи під час Бостонського марафону у 2013 р. є серед найвідоміших, у яких використовувалися знання із серії Open Source Jihad.

Е-джихад меча (*jihad bil saif*)

До найбільш відомих атак кіберджихадистів можна віднести взяття під контроль облікового запису Twitter CENTCOM (одне з управлінь США). Тоді опубліковано повідомлення: «В ім'я Аллаха, самого милосердного, Кіберкаліфат продовжує свій Кіберджихад» [34]. Ця група, підозрюється також у нападі на сторінку TV 5 Monde [20]. Іншою відомою групою є The Desert Falcons, вона проводила атаки в основному з території Йорданії, Палестини, Ізраїлю і Єгипту. Використовувалися шкідливі програми, які заражували комп'ютери з Windows і пристрої, що використовують ОС Android. Вони також використовували підроблені веб-сайти й облікові записи в соціальних мережах ітр. (*phising*) [32].

Із 2014 року відзначалися атаки групи «Rocket Kitten», до її складу входили переважно іранці. Вони були відповідальні за серію атак на ІТ-інфраструктуру в Німеччині або Ізраїлі. При цьому наявні підозри, що напади здійснювалися на замовлення іранського уряду [26]. У Польщі також зареєстровано таку діяльність. Наприклад, розсилалися листи (англійською та арабською мовами) зі змістом: «Аллах Акбар! Бог Великий! Моліться, Чорна п'ятниця в Орші йде. Брудні собаки, американські та польські згорять у Святому вогні. Смерть американським і польським солдатам. Перемогу Ісламській Державі». Це пов'язано з військовими навчаннями, проведеними в Ожишу. Листи були адресовані місцевій владі й ЗМІ [13].

Кіберджихадисти також створюють бойове програмне забезпечення. Прикладом може бути: «Електронний Джихад – версія 2.0» використовувалася для проведення атак типу «DoS».

Боротьба з е-джихадом

Звичайно, така діяльність отримує відсіч. У 2007 р. інтернет-користувачі в результаті своїх дій заблокували низку інтернет-сайтів моджахедів. 10 вересня

2007 р. вдалося заблокувати малайзійські сервери, які повинні були служити «Аль-Каїді» для кібератак у річницю терактів у США. Нарешті спецслужби почали цінувати міць цього інформаційного середовища. Однією з тактик було викриття так званих *honey pots* спеціально підготовлених сторінок або постів, завдяки яким удавалося заманювати радикалів. Такий інструмент використовувався Центральним розвідувальним управлінням США.

Такий інструмент використовувався Центральною розвідкою США (ЦРУ) та розвідкою із Саудівської Аравії. Одним з основних способів було створення фіктивних облікових записів у соціальних мережах (особливо у Твіттері) і потім відстеження публікованих матеріалів. Пізніше створено спеціальний інтернет-форум, на якому можна було опублікувати інформацію, у тому числі й фотографії. Це давало змогу відстежувати джихадистів (переважно із Саудівської Аравії). Незважаючи на те, що форум приносив відчутний ефект, його закрили, на прохання армії США.

Генерал Raymond Odierno, колишній головнокомандувач військ США в Іраку, зажадав закриття сайту. Він вважав, що це загроза для його солдатів, оскільки він допомагає у вербовці й, крім того, із його допомогою публікуються оперативні дані, використовувані проти військових США. Проти цього виступив генерал Keith V. Alexander, який очолює Національне агентство безпеки США, вважав, що це знизить розвідувальні здібності. У кінцевому рахунку, без дозволу Саудівської Аравії сайт був ліквідований Component Command-Network Warfare в рамках акції Countering Adversary Use of the Internet. Що цікаво, операція порушила роботу близько 300 серверів, від США до Близького Сходу. Незважаючи на це, утрачені матеріалами досить швидко були відновлені й одночасно це ускладнило подальшу діяльність спецслужб. Джихадисти почали створювати власні, більш забезпечені інструменти [23].

Відбувалися також блокування серверів й акаунтів у соціальних мережах. У перший раз Twitter ліквідував близько 1000 акаунтів у 2014 р. У 2016 р. провели акцію вже в більшому масштабі. Заблоковано близько 125 000 облікових записів. З'явилися проекти, що моніторять е-джихад і допомагають у боротьбі з використанні інтернету для тероризму, наприклад Clean IT Project. У травні 2016 р. Twitter, Facebook, Google, YouTube і Microsoft підписали з Європейською комісією процесовий кодекс, у якому сторони зобов'язуються видаляти повідомлення, які можуть закликати до ненависті. Аналогічне співробітництво запроваджено водночас у США [37].

REFERENCES

1. *Al-I'tisam Media Foundation*, <https://khilafatimes.wordpress.com/i3tisam/>; *I'tisaamMediaFoundation*, https://ent.siteintelgroup.com/index.php?option=com_customproperties&view=search&task=tag&tagid=607&itemid=820. [dostę: 01.05.2019].
2. *Al-I'tisam Media Foundation*, <https://khilafatimes.wordpress.com/i3tisam/>; *I'tisaam Media Foundation*, https://ent.siteintelgroup.com/index.php?option=com_customproperties&view=search&task=tag&tagid=607&itemid=820, *Al-I'tiṣām Media*, <http://jihadology.net/category/al-iti%e1%b9%a3am-media/> [01.05.2019].

3. *Al-I'tiṣām Media*, <http://jihadology.net/category/al-iti%e1%b9%a3am-media/> [01.05.2019].
4. Bigo, Ł. (2019). *Al-Kaida i mudżahedini będą szyfrować dane*, <http://www.pcworld.pl/news/Al.Kaida.i.mudzahedini.beda.szyfrowac.dane,105270.html> [dostęp: 01.05.2019].
5. *Buhari*, 1:2:24, Kair 2004.
6. Callimachi, R. (2019). *A News Agency With Scoops Directly From ISIS, and a Veneer of Objectivity*. <https://www.nytimes.com/2016/01/15/world/middleeast/a-news-agency-with-scoops-directly-from-isis-and-a-veneer-of-objectivity.html> [01.05.2019].
7. Conway, M., Parker, J., Looney, S., *Online Jihadi Instructional Content: The Role of Magazines*, [in:] M. Conway, L. Jarvis, O. Lehane, S. Macdonald, L. Nouri (ed.) *Terrorists' Use of the Internet: Assessment and Response* 136 (Amsterdam: IOS Press, 2017).
8. Faour, N. Al, Hjelmgaard, K., Hughes, T., Shesgreen, D., *The making of an American terrorist: Hoda Muthana joined ISIS. Now she can't come back*, <https://eu.usatoday.com/story/news/world/2019/04/06/hoda-muthana-married-isis-fighters-so-trump-wont-let-her-back-usa/3350233002/>, [01.05.2019].
9. https://archive.org/stream/GuideBookHijrah2015-ToTheIslamicState/7-Hijrah_2015-ToTheIslamicState_djvu.txt [01.05.2019].
10. https://archive.orgstream/GuideBookHijrah2015-totheIslamicState/7-Hijrah_2015-ToTheIslamicState_djvu.txt [01.05.2019].
11. https://www.youtube.com/watch?v=_A4ah-OI5pI [01.05.2019].
12. *ISIS: Portrait of a Jihadi Terrorist Organization*, November 2014, p. 203, http://www.crethiplethi.com/files/cp_0115.pdf, [01.05.2019].
13. *Islamiści grożą zamachami w Polsce. Ich celem są żołnierze uczestniczący w manewrach Dragon-15*, <https://wpolityce.pl/spoleczenstwo/269312-islamisci-groza-zamachami-w-polsce-ich-celem-sa-zolnierze-uczestniczacy-w-manewrach-dragon-15>, [01.05.2019].
14. Khadduri, M. (2010). *War and Peace in the Law of Islam*, The Lawbook Exchange, Ltd.; Clark.
15. Kohlman, E. F. (2019). *Prominent Jihad Media Organization in Central Asia*, <https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/F3/F3C107E83E79035F7728F26322A1B25nafihamedia0309.pdf>, [01.05.2019].
16. Kościelniak, K. (2002). *Dżihad święta wojna w islamie*, Wydawnictwo «M», Kraków.
17. Kościelniak, K. (2016). *Rozumienie wojny w źródłowych tekstach islamu* [w:] *Kościół i dar pokoju* (red.) M. Chojnacki, J. Morawa, A. A. Napiórkowski, Wydawnictwo Salwator, Kraków.
18. Le Monde, AFP, *Un fondateur d'Amaq, l'agence de propagande de l'EI, tué en Syrie*, https://www.lemonde.fr/syrie/article/2017/05/31/un-fondateur-d-amaq-l-agence-de-propagande-de-l-ei-tue-en-syrie_5136836_1618247.html [dostęp: 01.05.2019].
19. Lemieux, F., Brachman, J. M., Levitt, J., Wood, J. (2014). *Inspire Magazine: A Critical Analysis of Its Significance and Potential Impact Through the Lens of the Information, Motivation, and Behavioral Skills Model*, «Terrorism and Political Violence» 2014, no. 26(2).
20. Lichfield, J. (2019). *TV5Monde hack: 'Jihadist' cyber attack on French TV station could have Russian link*, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/tv5-monde-hack-jihadist-cyber-attack-on-french-tv-station-could-have-russian-link-10311213.html> [01.05.2019].
21. Mazur, P. (2017). *E-dżihad, soft power radykalizmu islamskiego* [w:] *Walka informacyjna: uwarunkowania, incydenty, wyzwania: monografia poświęcona Profesorowi Zbigniewowi Kwiasowskiemu z okazji Jubileuszu 50-lecia pracy zawodowej H. Batorowska* (red.), Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej. Instytut Bezpieczeństwa i Edukacji Obywatelskiej. Katedra Kultury Informacyjnej i Zarządzania Informacją, Kraków, 2017.
22. Morag, N. (2019). *The Global Jihadi Threat*, Center for Homeland Defense and Security Dept. of National Security Affairs Naval Postgraduate School, <https://www.chds.us/coursefiles/comp/>

- lectures/comp_global_jihadi_threat_mod02_v2/The_Global_Jihadi_Threat_Module_2.pdf [01.05.2019].
23. Nakashima, E. (2010). Dismantling of Saudi-CIA Web site illustrates need for clearer cyberwar policies, *Washington Post*. Friday, March 19, 2010.
 24. Paz, R. (2006). *The Credibility of Jihadi Web Sites*, «Wilberforce Quarterly», 2006, no. 1.
 25. Reinares, F. (2010). *The Madrid Bombings and Global Jihadism*, «Survival 52», no. 2
 26. *Rocket Kit Ten: a campaign with 9 lives*, Check Point Software Technologies, <https://blog.checkpoint.com/wp-content/uploads/2015/11/rocket-kitten-report.pdf> [01.05.2019].
 27. Russon, M.-A. (2019). *Islamic State: Fake version of Isis Amaq news app is spying on its supporters*, <https://www.ibtimes.co.uk/islamic-state-fake-version-isis-news-app-amaq-android-spying-its-supporters-1563313> [dostęp: 01.05.2019].
 28. Sageman, M. (2008). *Sieci terroru*, (przeł.) M. Król, Wydawnictwo UJ, Kraków, 2008.
 29. Sarat, H., St. Peter (2017). *Make a Bomb in the Kitchen of Your Mom. Jihadist Tactical Technical Communication and the Everyday Practice of Cooking*, «Technical Communication Quarterly», January 2017, 26(1).
 30. Steinberg, G. (2017). *Die Globale Islamische Medienfront (GIMF) und ihre Nachfolger*, [in:] *Jihadismus und Internet: Eine deutsche Perspektive*, (red.) G. Steinberg, SWP, Berlin 2012.
 31. *Term of the week: Tajheez al-Ghazi*, <https://moneyjihad.wordpress.com/tag/al-jihad-bi-al-mal/> [01.05.2019].
 32. *The Desert Falcons*, <https://www.kaspersky.com/resource-center/threats/desert-falcons-malware> [01.05.2019].
 33. Torres-Soriano, M. R. (2012). *Between the Pen and the Sword: The Global Islamic Media Front in the West*, November 2012, «Terrorism and Political Violence» 24(5).
 34. *US Central Command Twitter account hacked to read 'I love you Isis'*, <https://www.theguardian.com/us-news/2015/jan/12/us-central-command-twitter-account-hacked-isis-cyber-attack> [01.05.2019].
 35. *Vademecum bezpieczeństwa*/R. Klepka, R. Kopeć, O. Wasiuta (red.), Libron, Kraków 2019.
 36. Vidino, L., Hughes, S. (2019). *ISIS in America: From Retweets to Raqqa*, https://cchs.gwu.edu/sites/cchs.gwu.edu/files/downloads/ISIS%20in%20America%20-%20Full%20Report_0.pdf, [01.05.2019].
 37. Wasiuta, O., Wasiuta, S., Mazur, P. (2018). *Państwo Islamskie ISIS: nowa twarz ekstremizmu*, Difin, Warszawa 2018.
 38. Wejkszner, A. (2019) *E-dżihad. Wirtualne pole aktywności dżihadystów*, <http://sudiatrategie.amu.edu.pl/category/blog-strategiczny/blog-artur-wejkszner/?Ca t=9> [dostęp: 01.05.2019].
 39. Wejkszner, A. (2016). *Globalna sieć Al-Kaidy. Nowe państwo islamskie?*, Difin, Warszawa.
 40. Whitlock, C. (2019). *Al-Qaeda's Growing Online Offensive*, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/06/23/AR2008062302135.html> [01.05.2019].
 41. Winter, C. (2017). *Media Jihad. The Islamic State's Doctrine for Information Warfare*, ICSR King's, College London, London, 2017.
 42. *Zamach w San Bernardino*, <https://www.tvn24.pl/raporty/zamach-w-san-bernardino,1033> [01.05.2019].
 43. Zdanowski, J. (1986). *Bracia Muzułmanie i inni*, Wydawnictwo «Glob», Szczecin, 1986.

E-JIHAD. INFORMATION FIGHT AL-QAEDA AND THE ISLAMIC STATE ON THE «PATH OF GOD»: SELECTED EXAMPLES

The article deals with the issue of e-jihad (cyber-jihad) as conducting jihad using information tools. It is noted that the Warsaw University Observatory registered the word «cyber-jihad» in 2016; The Polish dictionary says that it is «actions against non-believers and followers of other religions by Islamic fundamentalists on the Internet», however, this definition is very

inaccurate and even partially incorrect. Jihad is a very blurred and complex concept. The history of Jihadists' use of the Internet by authors is divided into three main periods. The first stage took place before the attack on the World Trade Center on September 11, 2001). First, the Internet was not yet a widespread tool, and secondly, Islamists were only growing in strength. The beginning of the al-Qaeda and Taliban conflict with the United States began the second phase. The third stage is the current situation that has changed since the emergence of the Islamic State (ISIS). E-jihad is a concept that has been accepted and in use in science for some time. The purpose of the article is to check whether the activities of the Islamic State (ISIS, Daesh) and Al-Qaida on the internet are in accordance with the concept of jihad. Due to this, the concept of jihad was clarified and confronted with selected examples of activity. The authors argue that the Islamic State and A-Qaida uses new technologies for broadly understood jihad, including fighting (*kital*).

Key words: E-jihad, jihad, cyberjihad, ISIS, Al-Qaida.

Матеріал надійшов до редакції 21.11.2019 р.

УДК 32.019.51:659.1

Наталія Ніколаєнко,

доктор політичних наук, професор кафедри політології,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
<https://orcid.org/0000-0002-2558-4749>
nikvlad96@ukr.net

Юлія Василевич,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
<https://orcid.org/0000-0003-3454-1019>
vasilevich.80@gmail.com

Олександр Комарчук,

здобувач кафедри політології,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
<https://orcid.org/0000-003-10-45-96-35>
<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-93-104>

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ХАРАКТЕР РОСІЙСЬКИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Підтверджено, що ЗМІ – найпотужніший інструмент маніпулювання свідомістю й діями як окремої особи, так і мас у цілому. Вони відіграли ключову роль у процесі анексії Російською Федерацією Криму та окупації Сходу України. Ці процеси супроводжувалися застосуванням маніпулятивних гібридних технологій, коли російська сторона

використала інформаційну зброю із залученням масиву технік і прийомів інформаційної агресії. ЗМІ систематично й постійно використовувалися державою-агресором для підризу життєво важливих інтересів нашої держави та соціально-психологічної стійкості українського суспільства й проведення окупаційної політики. У процесі підготовки до проведення агресивних дій російською стороною важливого значення набули саме інформаційні атаки на інформаційний простір України.

Мета дослідження полягає в аналізі маніпулятивних технологій російських ЗМК в умовах гібридної війни на теренах України. Завдання російських медіа полягають у маніпулюванні громадською думкою, дестабілізації ключових сфер життєдіяльності, дискредитуванні української влади. Через ЗМІ формується жорсткий інформаційний контент, відбувається навмисне поширення дезінформації.

Аналіз маніпулятивних комунікаційних технологій російських ЗМІ в умовах сучасної гібридної війни показав, що з боку РФ задіяні дієві прийоми й методи, зокрема технологія інформаційної блокади, використання медіаторів, техніка переписування історії, метод зворотного зв'язку, техніки психологічного шоку та сенсаційності, прийом відволікання уваги, техніки зміщення акцентів, створення проблем, загрози тощо.

Охарактеризовано конструювальні та деструктивні форми інформаційних впливів російських ЗМІ. Сутність першої форми полягає у створенні смислів, міфодизайну історичної спадщини, тобто формуванні простору знаків, символів, слів, вербальних конструкцій, просуванні меседжів та загального наративу. Друга форма інформаційного впливу реалізує деструктивну стратегію інформаційної складової частини гібридної війни через інформаційну агресію, інформаційний тероризм, мета котрих – знищення базових суспільних смислів, традицій, вірувань і навіть правових норм держави-супротивника, а також продукування хаосу, насилля та беззаконня.

Дієва стратегія українського суспільства й владних структур повинна містити адекватну програму дій у відповідь на інформаційні дії агресора та поєднання військового й інформаційного контекстів.

Ключові слова: гібридна війна, ЗМІ, маніпулятивні комунікативні технології, дезінформація, інформаційний тероризм.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Маніпуляція свідомістю та маніпуляції мають давню історію застосування. Але з розвитком інформаційних технологій можливості впливу на свідомість мас чи окремих осіб помітно розширили свої кордони, а прийоми й техніки, застосовані потенційними маніпуляторами, кількісно збільшилися. Розвиток засобів масової інформації (далі – ЗМІ) та їх роль у житті сучасного суспільства помітно спрощують процеси управління людьми.

Для України в умовах російсько-української гібридної війни й загроз національній безпеці, актуальною залишається проблема протистояння пропагандистським російським медіа. Тому дослідження наявних методів і технологій маніпулятивного впливу російських засобів масової комунікації (далі – ЗМК) є конче необхідним, аби зменшити, а в ідеалі – запобігти їх негативному впливу на свідомість населення України.

Аналіз останніх джерел і публікацій довів важливість розгляду проблеми маніпулятивного характеру російських мас-медіа на українське суспільство. Психологи, журналісти, політики, науковці розглядають механізми впливу на

свідомість українців країни-агресора через ЗМІ, оцінюють характер маніпулятивних повідомлень, аналізують поведінку, що формується під впливом антиукраїнської риторики.

Мета статті. Сьогодні ЗМІ – найпотужніший інструмент маніпулювання, що систематично й постійно використовується Російською Федерацією з метою підризу життєво важливих інтересів нашої держави та проведення окупаційної політики. Автори ставлять за мету проаналізувати маніпулятивні технології російських ЗМК в умовах гібридної війни на теренах України.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналізуючи маніпулятивні технології російських засобів масової комунікації, можемо відразу відзначити характерну особливість їх побудови – усі вони частково або повністю запозичені з пропагандистських кліше та прийомів часів Російської імперії або Радянського Союзу.

Початок анексії Криму й відкрита окупація Сходу України супроводжувалися застосуванням маніпулятивних гібридних технологій, коли російська сторона використала інформаційну зброю із залученням масиву технік та прийомів інформаційної агресії.

На думку Т. Ісакової, ми стали свідками того, як задовго до прибуття «зелених чоловічків» розпочато сплановану інформаційну війну й обробку населення. Друковані, теле- й радіо-медіа здійснювали системне та інтенсивне насичення інформаційного простору дезінформацією. Значне місце в цьому процесі відведено Інтернет ресурсам. Створено квазіреальність, у якій активну роль зіграли як політичні діячі, так і представники культури й техніки, які користувалися заслуженим авторитетом. Впливаючи своїми поглядами на пересічних громадян, вони спонукали населення провести та взяти активну участь у так званому референдумі та включенні Криму й Севастополя до складу Російської Федерації [1, с. 75].

Окремі прояви потенційних проблем почали з'являтися в результаті парламентських виборів 2006 р., коли представники Партії регіонів та «Русского блока» робили перші спроби перешкоджати діяльності місцевих засобів масової інформації (далі – ЗМІ). Справа полягала в тому, що ЗМІ, засновані місцевими мешканцями, видавали медіа-продукт, котрий пропагував антиєвропейські ідеї, виступав проти зближення з НАТО, кримських татар із їхніми преференціями та на підтримку російського статусу Криму [2, с. 6].

На медійному просторі в Автономній Республіці Крим (далі – АРК) почали розгортатись ідеологічні війни, здійснювалися спроби замінити власників ЗМІ, тобто ще до початку анексії започатковано процес інформаційної складової гібридної війни. Тому інформаційний етап гібридної війни на Півдні та Сході України чітко простежуємо через новинний ряд, виступи й заяви політиків початку 2000-х років. Наприклад, саме в цей час із трибуни Держдуми лунають виступи депутатів К. Затуліна, В. Жириновського з неприкритими закликами здійснити відділення Криму від України за проєвропейську орієнтацію

київської влади й неможливості координувати українську зовнішню політику [80, с. 13]. Яскравим прикладом тривалої ідеологічної обробки населення став виступ у Севастополі з нагоди 225-річчя Чорноморського флоту РФ мера м. Москви Ю. Лужкова з пропозицією порушити питання про повернення м. Севастополя Росії. За такі сепаратистські заклики Ю. Лужкова оголошено персоною нон-грата в Україні [3].

У громадську свідомість імплантовано ідею, підтверджену історичними фактами й сюжетами, що Крим – це територія з «російськими коренями».

Зазначимо, що територія Криму традиційно була полікультурним регіоном, де мешкало близько 125 націй і народностей. Це був єдиний регіон, де ЗМІ вели трансляцію сімома мовами. На час захоплення на території регіону працювало 79 телерадіоорганізацій, у тому числі 13 телекомпаній ефірного мовлення; чотири приватні провідні радіоредакції, 14 FM радіостанцій; п'ять комунальних радіоредакцій; 39 приватних кабельних телерадіокомпаній і багато інших національних медіа [4]. Головну роль відігравали Держтелерадіокомпанія «Крим» і Чорноморська ТРК. Особливо цікавим було те, що на телеканалі «Крим» виходили в ефір передачі російською, українською, кримськотатарською, грецькою, болгарською, німецькою й вірменською мовами. На переконання Т. Ісакової, домінування російськомовного медіа-продукту зумовлено історичними чинниками, родинними зв'язками, а також недостатньою кількістю якісних, конкурентоспроможних кримських ЗМІ. За даними статистики, друковані ЗМІ поділялися таким чином: 72 % – російські, 17 % українські, 8 % кримськотатарські й по 1 % припадало на англійські, німецькі, грецькі [1, с. 76].

Звісно, для досягнення максимального результату потрібно не лише виділяти кошти та відкривати телеканали, а й також додержуватися певної тактики ведення такого типу атаки на свідомість населення. Аналітик В. Гастинщиков пояснює, що інформаційно-психологічні операції не можуть тривати зі сталою інтенсивністю, а для досягнення результату потрібно змінювати темп, а саме десь підсилити ефект маніпулювання, десь зробити його більш слабким. Подібна тактика успішно застосовувалася напередодні та в процесі анексії АРК [5]. Напередодні окупації російське телебачення проводило трансляції за участі вигаданих бандерівців, катування російськомовного населення тощо. Ця дезінформація вдало маніпулювала свідомістю людей, тому не дивно, що проросійські мітинги в Сімферополі натрапила на підтримку з боку населення. Із початком бойових дій на Донбасі, кримчан запевнили в тому, що у всьому винна Україна, а окупація півострова саме завдяки В. Путіну відбулася не таким кривавим способом [5].

Як зазначає О. Бондаренко, на Донбасі воєнні ідеологи РФ приділяють величезну увагу морально-психологічному фактору. Завдяки науковим розробкам запроваджено цілісну систему ідеологічного обґрунтування й супроводу військових дій. Фактично проти України поряд із воєнним фронтом розгорнуто інформаційний. Це зумовлено, насамперед, особливістю гібридної війни в неможливості її проведення без величезного внеску ЗМІ. Тому для

проведення інформаційно-психологічної операції проти сил АТО та цивільного населення до складу армійських корпусів «ДНР» і «ЛНР» уведено підрозділи психологічного впливу на військових та населення [6]. Вони активно використовують маніпулятивні комунікаційні технології російських ЗМІ, інтернет-ресурси й друковані видання псевдореспублік і проросійські соціальні мережі.

Для підтвердження вищевказаного твердження можна навести найбільш резонансні новини російського телебачення, зокрема повідомлення каналу НТВ про смертельно поранену дівчинку в Петровському районі Донецька, яка загинула саме через обстріл «київської хунти»; поширюючи тему, що нібито в Україні для школярів влаштовують «п'ятихвилинки ненависті» російський «Перший канал» показав маленьку дівчинку, яка піднімає руку в нацистському вітанні; новина проросійських ЗМІ, що бійці 72-ї бригади Збройних сил України нібито самовільно залишили місце дислокації з метою здійснення державного перевороту в столиці; сюжет на телеканалі НТВ про хлопчика Стаса, якого «катували» солдати Нацгвардії [5].

Аналізуючи інструментарій маніпулятивних комунікаційних технологій російських ЗМІ в рамках сучасної гібридної війни, у нагоді стали матеріали аналітичної доповіді «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії» [7], у якій виокремлено основні, дієві механізми зазначених методів, а саме:

– *технологію інформаційної блокади*, спрямовану на формування фактичного інформаційного вакууму в українських ЗМІ в Криму задля безальтернативного подання фактів, їх інтерпретацію, оцінки, формування ставлення в споживачів, фільтрації змісту донесених фактів про події в Україні та Криму;

– *технологію контекстуального блокування*, тобто блокувальний контроль інформаційного простору ЗМІ, жорсткий контроль вербальних позначень. Зокрема, замість «приєднання» чи «анексія» Криму, єдине можливе застосування словосполучення «повернення Криму»;

– *технологію використання медіаторів*, де в ролі медіаторів використовували різні авторитети, неформальних лідерів, політичних діячів, представників різних релігійних конфесій, діячів науки, культури, мистецтва, військових, спортсменів та ін.;

– *технологію «ефект ореолу»*. Відповідно, Крим відвідували російські авторитетні діячі спорту, культури, політики задля підвищення статусу зусиль РФ у напрямі повернення Криму й «легалізації» «референдуму» кримчан;

– *технологію анонімного авторитету*, що передбачала цитування документів, експертних оцінок, свідків звітів та інших матеріалів без указівки на джерела повідомлення;

– *технологію упереджувального удару*, завдяки якій потрібна інформація першою доходила до споживача та формувала бажане уявлення про події;

– *техніку переписування історії*, де в нагоді ставали твердження: «Після розвала СРСР росіяне не переставали считати Крим своїм», «Развал СССР

превратил фарс в трагедию: сотни тысяч русских жителей полуострова оказались оторваны от своей исторической родины» тощо;

– *метод зворотного зв'язку*, мета якого полягала у створенні відповідної реакції реципієнтів інформації на певні події. Наприклад, спілкування народу з президентом В. Путіним у режимі он-лайн, що було насправді театральною виставою;

– *технологію псевдосоціологічних опитувань та рейтингування*, мета втілення яких – формування відповідної громадської думки шляхом спотворення реальності;

– *метод констатації факту*;

– *техніку навіювання* («свідки подій», «ефект присутності», «емоційний резонанс»), що поєднує відеореконструкцію змісту та емоційного ряду;

– *техніку психологічного шоку*. Російські ЗМІ систематично демонстрували «насильницькі» дії кримських татар проти проросійських громадян у Криму, дискредитували Меджліс, намагалися дестабілізувати ситуацію нагнітанням антиісламських настроїв;

– *техніку сенсаційності*, тобто підвищення рівня нервозності й підрип психологічного захисту громадян. Практично всі новинні блоги в російськомовних ЗМІ щодо України мали саме сенсаційне забарвлення («Ситуация в Крыму продолжает накаляться», «Последняя экономическая надежда Крыма рухнула», «Крым оставили без правительства», «А ведь кризис только нарастает»), що впливало на адекватне сприйняття населенням Криму реальності;

– *технологію коментування подій*. Окремі репортажі супроводжувалися власною інтерпретацією матеріалу коментатором, тим самим створювався необхідний контекст для сприйняття інформації в цілому;

– *техніку перспективи*, що втілювалась у тому, що ЗМІ подавали коментарі лише однієї сторони конфлікту, таким чином створювалась однобічна перспектива;

– *прийом відволікання уваги*, що реалізовувався комбінуванням різнопланової інформації. Зокрема, у радіопрограмах для таксистів поруч із періодичною рекламою вплітались інформаційні повідомлення в стислій і доступній формі;

– *техніки зміщення акцентів, створення проблем, створення загрози*. Їх мета – створити високий рівень значущості вигаданих проблем для населення, оскільки, зазвичай, найбільш актуальними люди вважають саме ті проблеми, які найдокладніше висвітлюються в ЗМІ;

– *принцип контрасту* дав змогу журналістам продемонструвати «несхожість» Криму з «іншою» Україною;

– *техніку класифікації*, що описує об'єкти чи події таким чином, що реципієнт, отримуючи повідомлення, несвідомо сприймає нав'язане йому визначення ситуації.

Якщо звернутися до історичних фактів і способів ведення війн, можна побачити, що практично всі збройні конфлікти супроводжувалися безпосередньою

дією пропаганди. Особливо яскравим прикладом є міністерство народної освіти та пропаганди в нацистській Німеччині на чолі з Й. Геббельсом, якого, до речі, В. Путін називає «талановитою людиною». Але за сучасних умов технічного прогресу, інформація переходить від звичайного пропагування до маніпуляції свідомістю завдяки технологіям ЗМК та відіграє якщо не вирішальну, то одну з ключових ролей у ході ведення гібридної війни [8].

С. Шпан доходить висновку, що концепція успіху російських ЗМІ полягає в тому, щоб представити офіційну лінію Росії в її зовнішній політиці як «альтернативну думку», а російські державні медіа – як начебто незалежні джерела. Представники російських державних ЗМІ, як-от редактор RT Deutsch І. Родіонов і колишній керівник «Россия сегодня» Д. Тульчинский, виступають у ток-шоу на німецькому телебаченні, позиціонуючи себе вільними журналістами, якими вони не є, як і російські ЗМІ не є незалежними, оскільки вони фінансуються російською державою й тісно співпрацюють [9].

Проаналізувавши інструментарій комунікаційних маніпулятивних технологій російських ЗМІ в рамках сучасної гібридної війни, зазначимо, що в сучасному гібридному світоустрої значне місце займають конструювальні та деструктивні форми інформаційних впливів.

Конструювальна форма включає систему стартового впливу й систему «м'якої сили». Сутність зазначеної стратегії полягає у створенні смислів, міфодизайну історичної спадщини, тобто формуванні простору знаків, символів, слів, вербальних конструкцій, просуванні меседжів і загального нарративу. Вищеназвані методики дають змогу створювати в медіа-просторі національні, політичні псевдосуб'єкти, наприклад так звані «держави» Нагірний Карабах, Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія, «ЛНР», «ДНР» тощо.

На думку політичного експерта О. Мінакова, із 2014 по 2016 рр. РФ активно займалася в Україні конструктивним впливом (міфодизайном), метою якого були інсталяція та поширення концептів «Русского мира» й «Новороссии» [10]. Однак ця стратегія зазнала краху, оскільки була слабо підтримана російськомовним населенням України. Відтоді концепти «Русского мира» й «Новороссии» заархівовані та очікують більш удакої нагоди для реалізації [11].

Рівень конструювання та міфодизайну є таким, що історія України й Росії як незалежних утворень набирає характеру міфологізованих конструктів. Зазначена конструкція не лише суперечить світовому історичному та політичному нарративу, але й суттєво ускладнює або навіть і руйнує архітектуру інформаційного простору України.

Отже, сучасна гібридна війна – це створення штучної віртуальної реальності шляхом конструювання певних образів, штампів і творення міфів. Це стосується, насамперед, міфодизайну про походження й історію країн, на які спрямовано агресію. Історичні події та факти розглядаються під кутом пропаганди країни-агресора, підлягають ревізії усталені історичні конструкти, тобто фактично активно переписується історична спадщина.

Із метою протидії конструювальній стратегії гібридної війни потрібно ефективно та професійно спростовувати міфи за допомогою чітких фактів й активно створювати поле реальної української історії. Оскільки гібридна війна – це не лише військовий конфлікт, а й війна світоглядних конструктів, потрібно відзначити, що в Україні сформовано такі світоглядні напрями: «радянське світле минуле», «європейське майбутнє», «руській мір» та «український вибір».

Деструктивна форма інформаційного впливу складається з жорсткої й тотальної системи. Починаючи з 2017 р., Росія системно реалізовує деструктивну стратегію інформаційної складової частини гібридної війни через інформаційну агресію, інформаційний тероризм, метою котрих є знищення базових суспільних смислів, традицій, вірувань і навіть правових норм держави-супротивника, а також продукування хаосу, насилля й беззаконня.

Наразі щодо України активно не продукуються конструювальні смисли, пов'язані з Росією, а відомий мем-вислів «ми же браття» – уже в минулому. РФ сфокусувалася винятково на деструктивній стратегії інформаційної складової гібридної війни проти України [11].

Під впливом медіа-тероризму індивід не здатен самостійно орієнтуватися в необмеженому інформаційному просторі доступних даних, тому що сьогодні мас-медіа представлені у вигляді інструментів для конструювання недостовірної реальності. Завдання цієї реальності – не відобразити істину, а приховувати її. Отже, сьогодні не можна говорити про перехід кількості інформації в її якість. Особливо це стосується ЗМІ, у тому числі й мережі Інтернет, оскільки вони виступають майданчиком для політичних ігор, мета яких викривити реальний стан речей [12].

Сучасний інформаційний тероризм охоплює множину інформаційних атак і спецоперацій, пов'язаних із національними або транснаціональними кримінальними структурами та спецслужбами. Доступність інформаційних технологій значно підвищує ризики інформаційного тероризму, а розвиненість інформаційної інфраструктури суспільства сприяє зростанню їх кількості [13, с. 59].

У цілому інформаційний тероризм розділяють на, по-перше, інформаційно-психологічний тероризм (контроль над ЗМІ з метою поширення дезінформації, чуток, демонстрації могутності терористичних організацій), що включає медіа-тероризм або «медіа-кілерство», «зловживання інформаційними системами, мережами і їхніми компонентами для виконання терористичних дій та акцій; по-друге, інформаційно-технічний тероризм (завдання збитків окремим елементам і всьому інформаційному середовищу супротивника в цілому: руйнування елементної бази, активне придушення ліній зв'язку, штучне перезавантаження вузлів комунікації тощо), а саме кібертероризм, тобто сукупність дій, що включають інформаційну атаку на комп'ютерну інформацію, обчислювальні системи, апаратуру передачі даних, інші складові частини інформаційної інфраструктури, яка здійснюється злочинними угрупованнями або окремими особами [14, с. 231].

У такій ситуації дієва стратегія українського суспільства й владних структур щодо протидії інформаційної агресії повинна містити два базові напрями:

1. Створення власного формату конструктивного міфодизайну всередині України, що передбачає створення власних конструктів, наративів, світоглядних і ціннісних установок, пов'язаних із західною цивілізацією та роллю України в політичному й історичному дизайні Європи, формуванню нових національних ідентичностей у формах української історії, української музики, українського кіно тощо.

2. Ігнорування інформаційно-терористичних атак російських ЗМІ, натомість продукування власних атак на інформаційний простір ворога та створення історичних конструктів, які б спричинили деміфологізацію історичної спадщини агресора й не дали змогу монополізувати інформаційний простір України.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, ведення гібридної війни неможливе без належного застосування маніпулятивних технологій ЗМК із метою впливу на поведінку населення. Інструментарій комунікаційних маніпулятивних технологій російських ЗМІ сьогодні вийшов за межі сучасної гібридної війни й постає як окрема її складова частина, як самостійний феномен. Зазначимо, що застосований інструментарій із залученням російських спецслужб, широкий спектр дезінформаційних заходів спричинили потужний деструктивний вплив на свідомість громадян України, місцеве населення Криму й суміжних територій, що сприяло формуванню їхнього позитивного або нейтрального ставлення до процедури анексії півострова та окупації частини Донецької й Луганської областей та перетворилося на чинник загрози національній безпеці держави.

У таких умовах надзвичайно актуальним є питання про створення спеціальної програми для протидії інформаційним джерелам противника. Причому слід не лише спростовувати сфальсифіковані події, новини, а також розробляти методи протидії та формувати свідомісний інформаційний простір агресора. Потрібно усвідомлювати, що РФ безпосередньо чи через контрольовані нею інформаційні канали й надалі використовуватиме маніпулятивні інформаційні компоненти політичних технологій.

Ураховуючи, що сьогодні в результаті ведення російсько-української гібридної війни населення України, у тому числі на окупованих територіях, перебуває під постійним тиском інформаційних атак супротивника, Росія успішно використовує технології ЗМК, значну частину яких займають маніпулятивні. Відповідно, це значним чином відображається на суспільній свідомості та свідомості окремого індивіда й має важкі наслідки для країни в цілому. Переконані, що сьогодні армія та військова стратегія держави потребують доповнення й розробки оборонної системи як на полі бою, так і в інформаційному просторі. Для подолання поразок, прорахунків і недоліків

потрібно створити адекватну програму дій у відповідь на інформаційні дії агресора й намагатися протидіяти не лише у військовому контексті, а й інформаційному, поєднуючи їхній інструментарій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ісакова, Т. О. (2015). Маніпулятивні технології Російської Федерації під час анексії Криму: особливості застосування. *Стратегічні пріоритети*, Вип. (37), 74–82.
2. Яковлева, Н. І. (2010). *Пропаганда як складова політичної комунікації* (Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02). Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 18 с.
3. Гулай, В. В. (2017). Концептуалізація немілітарних ризиків національній безпеці України в реаліях реалізації Російською Федерацією стратегії гібридної війни. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*, № 13. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2997
4. *Опрос: 80 % жителей Крыма – за воссоздание единого государства с Россией*. URL: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/opros-80-zhiteley-kryma-za-voosozdanie-edinogo-gosudarstva-s-rossiey.html>
5. Жолтікова, Г. (2015). Інформаційна експансія Росії. *Військо України*, № 09 (179), 35–37. URL: <http://viysko.com.ua/journal/informatsijna-ekspansiya-rosiyi/>
6. Бондаренко, О. *Навчилися протистояти пропаганді противника*. URL: <http://viysko.com.ua/weunitedukraine/navchy-ty-sya-proty-stoyaty-propagandi-proty-vny-ka>
7. Баровська, А. (Ред.). (2016). *Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії*: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2016. 109 с. URL: http://old2.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk_anal_rozrob/inform_vukluku.pdf
8. Жолтікова, Г. (2016). *Пропаганда РФ – театр двох янусів*. URL: <http://viysko.com.ua/dumka-narodu/propaganda-rf-teatr-dvoly-ky-h-yanusiv/>
9. *Гібридне сміття і як його прибрати*. URL: www.radiosvoboda.org/a/germany-discussion-fake-news/29490201.ht
10. Мінаков, О. (2018). *Як змінилася стратегія гібридної війни РФ проти України*. URL: <http://politconsultant.org/yak-zminilasya-strategiya-gibridnoyi-vijni-rf-proti-ukrayini/>
11. *Інформаційний тероризм Кремля і відповідь Україні*. URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Informacijnij-terorizm-Kremlya-i-vidpovid-Ukrani.html>
12. Матула, М. М. (2014). *Феномен інформаційного тероризму як загрози національній та міжнародній безпеці*. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2014/fenomen-informatsijnoho-terorizmu-yakzahrozy-natsionalnij-ta-mizhnarodnij-bezpetsi/>
13. Яцик, Т. П. (2014). Особливості інформаційного тероризму як одного із способів інформаційної війни. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*, № 2 (65), 55–60.
14. Бойченко, О. В. (2009). Медіа-тероризм: особливості сучасних ознак інформаційній безпеці. *Інтегровані інтелектуальні робототехнічні комплекси: матеріали другої міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 25–28 трав. 2009 р., 230–232.

MANIPULATIVE CHARACTER OF RUSSIAN MEDIA IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN HYBRID WARFARE

It is confirmed that the media is the most powerful tool for manipulating the consciousness and actions of both the individual and the masses as a whole. They played a key role in the annexation of Crimea and the occupation of Eastern Ukraine by the Russian Federation. These processes were accompanied by manipulative hybrid technologies, when Russia used information weapons in combination with an array of techniques and methods of information aggression. The media has been systematically and constantly used by the aggressor state to

undermine the vital interests of this state and social and psychological stability of Ukrainian society, also to conduct occupation policies. Information attacks on Ukraine's information space became very important during preparation for aggressive actions on the part of Russia. The purpose of the research is to analyze the manipulative technologies of Russian media within the hybrid warfare held on the Ukrainian territory. The tasks of Russian media are to manipulate public opinion, destabilize key spheres of life, and discredit the Ukrainian authorities. Hard information content is formed through the media, and deliberate spreading of misinformation is taking place.

Analysis of manipulative communication technologies of Russian media within modern hybrid warfare showed that there are such effective manipulative techniques and methods as: technology of information blockade, use of mediators, technique of history rewrite, method of feedback, psychological shock and sensation, focus, emphasis shift techniques, problem creation, threat creation, and more.

The constructive and destructive forms of information influences of Russian media are characterized. The essence of the first form is to create meanings, mythological design of the historical heritage, that is, the formation of signs, symbols, words, verbal constructions, promotion of messages and general narrative. The second form of information influence implements the destructive strategy of the information component within the hybrid war through information aggression, information terrorism, which aims to destroy the basic social meanings, traditions, beliefs, and even legal norms of the adversary, as well as the production of chaos, violence and lawlessness.

An effective strategy of Ukrainian society and authorities must include an adequate program of action in response to the aggressor's information actions and the combination of military and information contexts.

Key words: hybrid warfare, media, manipulative communicative technologies, misinformation, information terrorism.

REFERENCES

1. Isakova, T. O. (2015). Manipulative technologies of the Russian Federation during annexation of Crimea: features of application. *Stratehichni priorytety*, Vyp.(37), 74–82.
2. Yakovlieva, N. I. (2010). *Propaganda as a component of political communication*. (Avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02). Kyiv: KNU im. T. Shevchenka, 18 p.
3. Hulai, V. V. (2017). Conceptualization of non-military risks to Ukraine's national security in the realities of the Russian Federation's implementation of the hybrid warfare strategy. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriya «Politychni nauky»*, № 13. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2997
4. *Survey: 80 % of Crimean residents – for the reconstruction of a single state with Russia*. URL: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/opros-80-zhiteley-kryma-za-vossozhdanie-edinogo-gosudarstva-s-rossiey.html>
5. Zholtikova, H. (2015). Informational expansion of Russia. *Viisko Ukrainy*, № 09 (179), 35–37. URL: <http://viysko.com.ua/journal/informatsijna-ekspansiya-rosiyi/>
6. Bondarenko, O. *They learned to resist the propaganda of the enemy*. URL: <http://viysko.com.ua/weunitedukraine/navchy-ty-sya-proty-stoyaty-propagandi-proty-vny-ka>
7. Barovska, A. (Red.). (2016). *Information challenges of the hybrid warfare: content, channels, counteraction mechanisms: an analytical report*. Kyiv: NISD, 2016. 109 p. URL: http://old2.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk_anal_rozrob/inform_vukluku.pdf
8. Zholtikova, H. (2016). *Propaganda of the Russian Federation – the theater of double Januses*. URL: <http://viysko.com.ua/dumka-narodu/propaganda-rf-teatr-dvoly-ky-h-yanusiv/>
9. *Hybrid junk and how to clean it*. URL: www.radiosvoboda.org/a/germany-discussion-fake-news/29490201.ht

10. Minakov, O. (2018). *How the strategy of Russia's hybrid warfare against Ukraine has changed*. URL: <http://politconsultant.org/yak-zminilasya-strategiya-gibridnoyi-vijni-rf-proti-ukrayini/>
11. *Kremlin information terrorism and Ukraine's response*. URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Informacijnij-terorizm-Kremlya-i-vidpovid-Ukrani.html>
12. Matula, M. M. (2014). *The phenomenon of information terrorism as a threat to national and international security*. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2014/fenomen-informatsijnoho-teroryzmu-yakzahrozy-natsionalnij-ta-mizhnarodnij-bezpetsi/>
13. Yatsyk, T. P. (2014). Features of information terrorism as one of the way of information warfare. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*, № 2 (65), 55–60.
14. Boichenko, O. V. (2009). Media Terrorism: Features of Modern Signs of Information Security. *Intehrovani intelektualni robototekhnichni kompleksi: materialy druhoi mizhnar. Nauk.-prakt. konf. Kyiv, 25–28 travnia 2009 r.*, 230–232.

Матеріал надійшов до редакції 16.01.2020 р.

УДК 35.07:004.73]:336.74-028.27

Олеся Никитюк,

студентка 6 курсу факультету міжнародних відносин,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-104-111>

ЗАСТОСУВАННЯ БЛОКЧЕЙН-ТЕХНОЛОГІЙ В ЕЛЕКТРОННОМУ УРЯДУВАННІ

У статті досліджено особливості впровадження технологій розподіленого реєстру в електронному урядуванні. Великі обсяги інформації потребують нових рішень і засобів її обробки. Технологія блокчейн дає змогу реалізовувати ці завдання, забезпечуючи високий рівень захисту даних і надійності проведення транзакцій. З'ясовано, що децентралізація, яка реалізується за допомогою блокчейн-технології, якісно впливає на зниження рівня бюрократії, підвищення рівня автоматизації процесів та зростання довіри громадян до уряду.

Установлено, що блокчейн-технологію все частіше використовують провідні держави світу для оптимізації надання послуг і скорочення економічних витрат на транзакції у сфері адміністрації та регулювання міжурядових відносин. Розглянуто приклади реалізації блокчейн-технології в різних країнах світу й механізми функціонування спільно з урядами цих держав. Визначено перспективи ведення концепції цифрового самоврядування у сфері державного управління.

Виявлено основні переваги та призначення нової технології в трансформації електронного урядування. Упровадження системи розподіленого реєстру для уряду впливає на скорочення економічних витрат, часу та зниження ризиків хибної обробки інформації. У статті розкрито нові можливості, які пропонує технологія блокчейн для державних установ, зокрема швидко отримувати доступ до потрібних даних й одночасно обробляти великі обсяги інформації.

Також технології блокчейн потенційно можуть використовуватися як інформаційна інфраструктура для обміну інформацією між державними адміністраціями. Однією з проблем упровадження блокчейну в урядові процеси є метод реалізації технології. Засоби її застосування не є цілком досконалими й потрібно багато зусиль, щоб державні структури змогли адаптуватися під нововведення та почати функціонувати в повному обсязі.

Ключові слова: розподілений реєстр, блокчейн-технологія, децентралізація, електронний уряд, прозорість, обмін інформацією, обробка даних, інформаційна інфраструктура, розподілена база даних.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Блокчейн – це технологія, яка дає змогу реалізовувати найстійкіші цифрові реєстри у світі та є доступною для кожної людини чи об'єкта з доступом до Інтернету. Держави й підприємства щорічно витрачають мільярди доларів для забезпечення цілісності своїх даних. Трансконтинентальні корпорації та уряди все частіше намагаються знайти застосування нової технології у своїх процесах, оскільки це знижує економічні витрати й підвищує швидкість обробки масивних даних.

Наразі відбувається стрімка адаптація політичних процесів технології до традиційних секторів економіки. Кількість успішних блокчейн-проектів, які співпрацюють з урядом, значно зросла в останні роки. Держави розглядають та ухвалюють законодавчі ініціативи в цьому напрямі. Особливістю блокчейн-технології є бази даних, які є публічними й не підконтрольні жодній з організацій чи держав.

Аналіз нових досліджень і публікацій. Основні проблемні питання застосування блокчейн-технології в державному секторі є предметом наукового інтересу як західних, так і вітчизняних учених. Отже, проблема децентралізації була ретельно досліджена в наукових працях А. Нортона; питання реалізації розподілених реєстрів в інституційній структурі урядів ретельно проаналізовані в роботах Д. Керлі, Б. Бюрка й С. Фрімена. Аналіз вітчизняних наукових публікацій у цій сфері є досить обмеженим, однак можна відзначити науковців, котрі досліджують питання стосовно перспектив застосування технології блокчейн в Україні. Це, зокрема, К. Афанасьєв, Н. Голубєва, О. Мельниченко, Ю. Самагальська, Т. Харитонова, Є. Харитонов та ін.

Мета роботи – проаналізувати особливості впровадження технологій розподіленого реєстру в електронному урядуванні.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виклад основного матеріалу. Менш ніж за десять років із моменту появи у 2008 р. концепція розподіленого реєстру почала вдало реалізовуватись у рамках трансформації політики й економіки в різних державах світу [12]. Успіх упровадження цифрової валюти Bitcoin на технології блокчейн та можливості застосування їх у повсякденному житті створили високі очікування щодо

впливової ролі блокчейну для галузі державного сектору. Експерименти з використання розподілених реєстрів у різних сферах і поява перших операційних реалізацій дають можливість вийти за рамки централізованого володіння даними.

Поняття технології блокчейн. Технологія розподіленого реєстру – це технологія, що сприяє розширенню, хронологічно впорядкованому списку криптографічно підписаних, безповоротних записів транзакцій, якими діляться всі учасники мережі. Будь-який учасник, котрий має права доступу, може відслідковувати транзакцію в будь-якій точці її історії, що належить будь-якому суб'єкту мережі. Технологія зберігає транзакції децентралізовано. Операції з обміну цінних даних виконуються безпосередньо між підключеними до мережі учасниками й перевіряються узгоджено за допомогою алгоритмів по мережі [5].

Розподілені реєстри розв'язують проблему «подвійних витрат». Проблема подвійних витрат стосується того, що цифрову інформацію можна скопіювати за допомогою Інтернету. Якщо, наприклад, хтось надіслав цифровий актив, як-от цифровий документ власності на автомобіль, комусь іншому, то існує ризик, що відправник надішле копію через Інтернет і все ще зберігатиме оригінальний папір власності. Цей ризик був зменшений, доручивши третім сторонам чи адміністраторам як банкам діяти як централізований орган, що відслідковує всі операції. Розподілений реєстр перекладає цю відповідальність на перевірку фактичної передачі об'єкта всій мережі за допомогою ретельно розроблених алгоритмів. Це виключає потребу в централізованій базі даних. Кожен учасник мережі має копію запису транзакцій, і будь-яка зміна права власності на цифрові активи в системі вимагає перевірки від її користувачів [9].

Останнім часом уряди різних держав світу все більше звертають свою увагу до потенційних застосувань технології блокчейн у державному секторі. Загалом, розподілені реєстри можуть стати новою інформаційною інфраструктурою, що підтримує обмін інформацією між державними адміністраціями, громадянами та бізнесом. Зокрема, очікується, що блокчейн полегшить різні державні послуги й функції. До них належать, наприклад, надання записів громадян, ведення державних реєстрів та підтримка електронного голосування, полегшення економічних операцій, забезпечення регуляторного нагляду за ринками, боротьба з шахрайством/ухиленням від податків і перерозподіл державних грошей, уключаючи гранти, соціальні трансферти та пенсії.

Цифрове самоврядування – це найсучасніша концепція науки про державне управління, яка є послідовником парадигми електронного уряду. Цифровий уряд посиляється на створення нових державних послуг і моделей надання послуг, які використовують цифрові технології та державні й громадські інформаційні активи. Нова парадигма зосереджена на наданні орієнтованих на користувачів швидких та інноваційних публічних послуг. Блокчейн є однією з найбільш інноваційних цифрових технологій, котру слід розглядати в рамках нової парадигми урядової політики [11].

Світові приклади застосування технології. Застосування блокчейну у світовій практиці показує, що така технологія може знизити бюрократію,

підвищити ефективність адміністративних процесів і підвищити рівень довіри в громадян [3]. Виходячи з розробок, що склалися на сучасній основі, бачимо, що блокчейн є якісним нововведенням для урядів, який справляється із поставленими завданнями й не перешкоджає нормальній роботі, як це іноді висвітлюють різні джерела. Наприклад, ОАЕ у 2016 р. затверджено державну стратегію щодо повного переходу державного документообігу на блокчейн-протокол до 2020 р. Кінцева мета уряду – запуск блокчейн-платформи в різних містах і встановлення єдиного стандарту децентралізації для «розумних міст».

У Грузії 2016 р. компанія BitFury, Національне агентство публічного реєстру Грузії, а також економіст Ернандо де Сото оголосили про початок пілотного проекту з кадастрового обліку на базі блокчейн. 2017 р. почалася його практична реалізація. У цьому ж році в Естонії, за підсумками результатів упровадження блокчейн-технології в системи голосування для акціонерів компаній, оголошено, що експеримент виявився успішним і буде продовжена більш глибока робота над розширенням її використання.

Європейська комісія (ЄК) та Європейський парламент (ЄП) протягом останніх двох років публічно визнавали актуальність таких технологій для ЄС [7]. Для урядів ЄК визначила такі сфери застосування блокчейну:

- управління ідентифікацією громадян;
- податкова звітність;
- управління сприянням розвитку;
- дотримання нормативних вимог.

Указуючи, що технологія блокчейн може принести великі покращення для Європи не лише для приватного сектору, але й для державного сектору, ЄК і ЄП вважають, що розподілений реєстр уможливує надання більш ефективних та нових послуг шляхом:

- удосконалення бізнес-процесів для державних суб'єктів будь-якого рівня влади;
- уключення нових моделей розподіленого бізнесу й взаємодії для громадян без централізованих платформ, посередників чи установ;
- створення швидких, дешевих та особливо безпечних публічних реєстрів.

Як зазначено у висновках Європейської ради від 19 жовтня 2017 р., блокчейн є ключовою тенденцією, якій має сприяти Європейський Союз, одночасно «забезпечуючи високий рівень захисту даних, цифрових прав й етичних стандартів». Європейський Союз орієнтується на реалізацію блокчейн-рішень для підвищення ефективності цифрових урядів і вважає, що ця технологія може бути ключовою опорною складовою частиною інфраструктури економіки даних надійного світового класу [1]. Для сприяння інновацій у цій сфері ЄС повинен зосередитися на встановленні правильних умов і меж для розвитку технології, яку цифрові уряди можуть використовувати для надання, відкритих, надійних, прозорих та сумісних державних послуг.

Із погляду проектів, що розвивають державні послуги, блокчейн переважно пропонує підвищення ефективності діловодства. Уводячи виписки документів на публічний реєстр, відкритий для всіх, уряди можуть підвищити надійність ведення діловодства власних централізованих реєстрів. Блокчейн-реєстр можна

оновлювати лише додатком і зв'язувати поточні записи з попередніми транзакціями. Це означає, що історія документування переходів між різними станами книги є цілісною, точною та повністю підлягає аудиту. Той факт, що блок-ланцюжок розповсюджується, означає, що кожен вузол виконує однакову спільну копію книги, що робить її стійкою до збоїв або зловмисної поведінки.

Переваги застосування технології. Блокчейн також обіцяє перенести владу з центрального посередника на екосистему. Ця технологія пропонує способи підвищення прозорості урядових установ у таких сферах, як державні фінанси, або розширити контроль громадян за виборчими процедурами.

Основними перевагами застосування технології блокчейн в урядах є:

- скорочення економічних витрат, часу й складності міждержавного та публічно-приватного обміну інформацією, що посилює адміністративні функції урядів [6];

- зменшення бюрократії, дискреційної влади й корупції, спричинене використанням розподілених реєстрів і програмованих смарт-контрактів;

- висока автоматизація, прозорість, перевіреність та підзвітність інформації в державних реєстрах на благо громадян;

- підвищена довіра громадян і компаній до урядових процесів та ведення діловодства, що ґрунтується на використанні алгоритмів, які вже не перебувають під єдиним контролем уряду [10].

В умовах цифрового уряду блокчейн може сприяти прямій взаємодії між державними установами, громадянами та економічними агентами. На базовому рівні це передбачає вдосконалення державних служб у реєстрації й обміні інформацією. Також розподілений реєстр може забрати значну частину адміністративних завдань, які уряди сьогодні виконують у суспільстві. Урядам, можливо, не доведеться самотійно забезпечувати процеси зберігання інформації та обміну інформацією, щоб полегшити економічну діяльність у суспільстві, оскільки це може бути передбачено протоколом блокчейн. Натомість вони повинні зберігати наглядову роль щодо транзакцій, котрі відбуваються в цій інфраструктурі.

Технології блокчейн потенційно можуть використовуватися як інформаційна інфраструктура для обміну інформацією між державними адміністраціями. Наприклад, своєчасний та надійний обмін інформацією про злочинність, розподіл грантів й обмін інформацією щодо наукових ступенів чи податків можуть оброблятися та реалізовуватися за допомогою технології блокчейн.

Окрім довіри й надійності, розподілений реєстр генерує ефективність, що вимірюється в грошовому вираженні. Наприклад, упорядкування іпотечного обслуговування та передача права власності на землю в рамках смарт-контракту скорочує час виконання операцій із майном із тижнів на години [2]. Швидше врегулювання скорочує витрати на операції з нерухомістю та покращує ліквідність на ринку, надаючи можливості для більшої економічної діяльності. Ураховуючи високу вартість торгових об'єктів бачимо, що ці заощадження можуть становити сотні мільйонів євро щорічно.

Система управління пенсійними системами, що ґрунтується на блокчейні, є ще одним прикладом потенційно високих прибутків, спричинених розумним контрактним робочим процесом [8]. Розумні контракти дають змогу забезпечити високий рівень автоматизації процесів, що означає зниження витрат на адміністрування, усунення паперових робіт і витрат на зберігання.

Спільний реєстр пропонує також нові можливості для державних установ у розробці політики та нагляді за регулюванням. Наприклад, негайний доступ до фактичної інформації про стан пенсійної системи або ділових операцій серед бізнесу значно покращить способи, завдяки яким уряди можуть протидіяти шахрайству чи ухилянню від сплати податків.

Перспективи впровадження технології блокчейн в урядах. Децентралізація певною мірою є складною, оскільки вона несумісна з інституційними структурами урядів, корпорацій і ринків, якими ми їх знаємо сьогодні [4]. Тому урядам потрібно особливо враховувати вплив та реалізацію організаційних ефектів блокчейну на управління, зважаючи на їх принципові відмінності від традиційних інформаційних інфраструктур. Дослідники стверджують, що для повного використання потенціалу блокчейн у державному секторі потрібно буде переробити адміністративні процеси й урядові структури для адаптації до технології, а не навпаки.

Порядок денний політики повинен зосереджуватися на нетехнологічних бар'єрах, таких як несумісність між рішеннями, що ґрунтуються на блокчейні, та наявними правовими й організаційними положеннями. Ця основна політична ціль не може бути досягнута адаптацією технології до застарілих систем. Отже, адміністративні процеси повинні адаптуватися під новітні технології й реорганізовуватися для реалізації блокчейну.

Ураховуючи всі ці переваги та проблеми, технологія блокчейн може порушити статус-кво в державному секторі. Блокчейн може принести ефективність за рахунок нових моделей надання послуг для урядів. Архітектурне налаштування технології також здатне знизити операційні ризики й витрати на транзакції, збільшити відповідність і збільшити довіру до державних установ. Однак відсутність зрілих, стабільних, комерційних платформ, деякі прогалини в основній функціональності (наприклад розумні контракти) та відсутність фактичних упроваджень у рамках уряду свідчать про те, що ця технологія ще не досить зріла. Часто визнаними проблемами є масштабність, управління, гнучкість і методи реалізації.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Виникнення нових технологій для обробки та передачі даних значно впливають на трансформацію електронного урядування на новий децентралізований рівень. Уряди світових держав починають упроваджувати блокчейн-технології у державному секторі. Застосування таких технологій має низку переваг як для урядів, так і для громадян, як-от: скорочення економічних витрат, автоматизація обробки транзакцій, прозорість, підвищення довіри громадян і зниження бюрократії.

Окрім високого рівня надійності, блокчейн пропонує також нові можливості для державних установ швидко отримувати доступ до потрібних даних й водночас обробляти великі обсяги інформації. Однак методи реалізації технології не є цілком досконалими та потребують багато часу для того, щоб державні структури змогли адаптуватися під нововведення й почати функціонувати в повному обсязі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Coinews, I. O. (2018). *Європа просуває технологію блокчейну: 22 країни підписали міжнародне блокчейн-партнерство*. URL: <http://coinews.io/ua/category/1-kripto/article/2274-%D0%84vropa-prosuva%D1%94-tehnolog%D1%96ju-blokchejnu:-22-kra%D1%97ni-p%D1%96dpisali-m%D1%96zhnarodne-blokchejn-partnerstvo>.
2. Norta, A. (2018). Creation of Smart – Contracting Collaborations for Decentralized Autonomous Organizations. *Perspectives in Business Informatics Research*, С. 3.
3. Болдачев, О., Стреленко, О. (2018). Блокчейн проти бюрократії: електронна держава на основі технології реєстру. *Форбс*. URL: <http://www.forbes.ru/tehnologii/343785-blokcheynprotiv-byurokratii-kakim-dolzno-byt-elektronnogo-gosudarstvo-na-osnove>.
4. Бутерін, В. (2014). Інтелектуальний контракт нового покоління та децентралізована платформа застосування. *Github*.
5. Давід ЛЕЕ, Куо, Чуен (2015). Bitcoin, інновації, фінансові інструменти та великі дані: довідник з цифрової валюти. *Academic Press*, Ч. 1.
6. Діб, О., Брусміче, К.-Л., Дюран, А., Теа, Е. *Блокчейн для підприємства: огляд, можливості та виклики*. URL: https://www.researchgate.net/publication/322078519_Blockchain_for_enterprise_Overview_Opportunities_and_Challenges.
7. Європейська комісія. How can Europe benefit from blockchain technologies? *Європейська комісія – 2019*. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/how-can-europe-benefit-blockchain-technologies>
8. Клименко, І. (2017). Застосування блокчейн-технологій у публічному управлінні. *Демократичне врядування*. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk20/fail/Klymenko,Lozova,Akimova.pdf.
9. Накамото, С. *Біткоїн: однорангова електронна система готівки*. URL: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>.
10. Наміот, Д. Є. (2017). Додатки блокчейн на транспорті/Д. Є. Наміот, О. Н. Покусаєв, В. П. Куприянівський, А. В. Акімов. *International Journal of Open Information Technologies*, № 12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prilozheniya-blokcheyn-na-transporte>.
11. *Профіль в інноваціях. Блокчейн: від теорії до практики*. URL: <https://pgcoin.tech/wp-content/uploads/2018/06/blockchain-paper.pdf>
12. Свон, М. (2015). Блокчейн в економіці. *Офіційна премія O'Reilly Media*, С. 22.

APPLICATION OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN E-GOVERNANCE

The features of the implementation of distributed registry technologies in e-governance are explored in the article. Large volumes of information require new solutions and means of processing it. Blockchain technology enables these tasks to be accomplished, providing a high level of data protection and transaction reliability. It has been found that decentralization, implemented through blockchain technology, has a qualitative effect on reducing the level of bureaucracy, increasing the level of automation of processes and increasing public confidence in the government.

Blockchain technology has been found to be increasingly used by leading countries in the world to optimize service delivery and reduce the cost of administration and regulation of

intergovernmental transactions. Examples of implementation of blockchain technology in different countries of the world and mechanisms of functioning together with the governments of these countries are considered. Prospects for the concept of digital self-government in public administration are defined.

The main advantages and purpose of new technology in the transformation of e-governance have been identified. The implementation of a distributed registry system for the government has the effect of reducing economic costs, time and reducing the risk of information mismanagement. The article introduces new opportunities that blockchain technology offers to government agencies, including quickly access the right data while processing large amounts of information.

Also, blockchain technologies can potentially be used as an information infrastructure for the exchange of information between public administrations. One of the problems of implementing blockchain in government processes is the method of implementing technology. The means of its application are not quite perfect and much effort is made to enable the state structures to adapt to innovations and to start functioning in full.

Key words: distributed ledger, blockchain technology, decentralization, e-government, transparency, information sharing, data processing, information infrastructure, distributed database.

REFERENCES

1. Coinews, I. O. (2018). *Yevropa prosuvaye texnologiyu blokchejnu: 22 krayiny` pidpy`saly` mizhnarodne blokchejn-partnerstvo*. URL: <http://coinews.io/ua/category/1-kripto/article/2274-%D0%84vropa-prosuva%D1%94-tehnolog%D1%96ju-blokchejnu:-22-kra%D1%97ni-p%D1%96dpisali-m%D1%96zhnarodne-blokchejn-partnerstvo>.
2. Boldachev, O., Strelenko, O. (2018). *Blokchejn proty` byurokratiyi: elektronna derzhava na osnovi texnologiyi reyestru*. *Forbs*. URL: <http://www.forbes.ru/tehnologii/343785-blokchejnprotiv-byurokratii-kakim-dolzno-byt-elektronno-gosudarstvo-na-osnove>.
3. Buterin, V. *Intelektual`ny`j kontrakt novogo pokolinnya ta decentralizovana platforma zastosuvannya*. *Github*.
4. David, LEE, Kuo, Chuen (2015). *Bitcoin, innovaciyi, finansovi instrumenty` ta vely`ki dani: dovidny`k z cy`frovoyi valyuty`*. *Academic Press*, Ch. 1.
5. Dib, O., Brusmiche, K.-L., Dyuran, A., Tea, E. *Blokchejn dlya pidpny`yemstva: oglyad, mozhly`vosti ta vy`kly`ky`*. URL: https://www.researchgate.net/publication/322078519_Blockchain_for_enterprise_Overview_Opportunities_and_Challenges.
6. European Comission. *How can Europe benefit from blockchain technologies? Yevropejs`ka komisiya*, 2019. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/how-can-europe-benefit-blockchain-technologies>
7. Kly`menko, I. (2017). *Zastosuvannya blokchejn-texnologij u publichnomu upravlinni*. *Demokraty`chne vryaduvannya*, URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk20/fail/Klymenko,Lozova,Akimova.pdf.
8. Nakamoto, S. *Bitkoyin: odnorangova elektronna sy`stema gotivky`*. URL: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>.
9. Namiot, D. Ye. *Dodatky` blokchejn na transporti*/D. Ye. Namiot, O. N. Pokusayev, V. P. Kupry`yanivs`ky`j, A. V. Akimov. *International Journal of Open Information Technologies*, 2017. № 12.
10. *Profil` v innovaciyax. Blokchejn: vid teorii do prakty`ky`*. URL: <https://pgcoin.tech/wp-content/uploads/2018/06/blockchain-paper.pdf>
11. Svon, M. (2015). *Blokchejn v ekonomici*. *Oficijna premiya O`Reilly Media*, P. 22.

Матеріал надійшов до редакції 04.02.2020 р.

УДК 323(450):001.92

Єлизавета Радзивилюк,

студентка факультету міжнародних відносин,
спеціальність «Консолідована інформація»,
Східноєвропейський національний університет
liza20009@gmail.com

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-112-122>

ОСОБЛИВОСТІ УБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ІТАЛІЇ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО- КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті досліджено особливості забезпечення інформаційного простору Італії в контексті розвитку інформаційно-комунікативних технологій. У роботі наведено нове розв'язання актуальної наукової проблеми, що полягає в розробленні концептуальних та правових засад забезпечення інформаційної безпеки, а також практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів її забезпечення.

Отримані в процесі дослідження результати дають підстави стверджувати, що реалізація національних інтересів в інформаційній сфері буде дієвою в разі законодавчого визначення національних цінностей і зумовлених ними національних інтересів. Виходячи з розробленої моделі взаємодії національних цінностей, інтересів цілей та надбань в інформаційній сфері, ми запропонували основними критеріями оцінки негативного впливу на інформаційну безпеку держави вважати деструктивні трансформації національних цінностей в інформаційній сфері, які можливо встановлювати шляхом соціологічних опитувань і вивчення громадської думки. Такі критерії доцільно акумулювати в методологічній базі й на її підставі моніторити стан і динаміку вітчизняної інформаційної сфери, виявляти найбільш вразливі сфери.

Запропоновано та обґрунтовано включити до об'єктів забезпечення інформаційної безпеки національні інтереси, цінності, цілі й надбання в інформаційній сфері; розроблено критерії оцінки негативного впливу загроз на стан інформаційної безпеки, якими запропоновано вважати деструктивні трансформації національних цінностей в інформаційній сфері, що дає змогу створити правове підґрунтя відповідної методологічної бази; виділено у вітчизняній системі інформаційного права нову складову частину – забезпечення інформаційної безпеки, а також проаналізовано причини й передумови її виникнення; у системі інформаційно-психологічного складника інформаційної безпеки виокремлено такі елементи, як духовна, воєнна, соціальна, економічна, екологічна та глобальна безпека й змістовно схарактеризовано взаємозв'язки між ними, що дало змогу врахувати сучасні загрози та розробити пріоритетні напрями державної політики забезпечення інформаційної безпеки.

***Ключові слова:** інформаційна безпека; держава; Італія; Україна; медіа-простір; інформаційна війна; маніпуляція; свідомість.*

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Італія відіграє вагомий роль у процесах європейської інтеграції з огляду на заявлену пріоритетну соціальну спрямованість інформаційної політики. Політика уряду Італійської Республіки має на меті впровадження електронної демократії, ефективну лібералізацію

телекомунікацій, створення необхідних умов для розвитку електронної торгівлі, забезпечення загального й рівного доступу до інформаційних ресурсів, упровадження електронної освіти на загальнонаціональному рівні (особливо під час розв'язання проблеми «цифрового розриву» між Півднем та Північчю Італії). Європейський Союз як політична, економічна, соціальна структура намагається поглибити й консолідувати політику інтеграційного співробітництва за допомогою оптимізації спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також координації інформаційного законодавства та інформаційної політики держав-членів, зокрема підкреслено, що Італія виробила свої власні механізми прийняття й упровадження політичних рішень та визначила ієрархію інститутів й обов'язки органів влади стосовно взаємодії з Євросоюзом щодо формування інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інформаційної безпеки Італії з правничого погляду пов'язане з формуванням якісної системи інформаційної безпеки, що відповідатиме сучасним вимогам і нагальним потребам Італії як повноправного члена й надійного партнера європейської спільноти. Цю проблематику досліджували Ю. Бабенко, О. Барабанов, М. Дмитренко, Н. Карпова, А. Манойло, Е. Маслова та ін. Проблема захисту від нових видів небезпек і загроз, породжених інформатизацією, що проявилися в третьому тисячолітті, турбує дослідників сучасного суспільства. Кількості робіт стосовно проблем інформаційної безпеки стає дедалі більше. Водночас аналіз наукової літератури доводить, що методологічні аспекти вивчення інформаційної безпеки вимагають подальшого опрацювання.

Мета дослідження – проаналізувати особливості забезпечення інформаційного простору Італії в контексті розвитку інформаційно-комунікативних технологій.

Методика дослідження. У ході дослідження використано такі методи дослідження, як порівняння, класифікація, теоретичне моделювання, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, систематизація, абстрагування та конкретизація, аналіз документації й результатів діяльності дослідників із проблеми проведеного дослідження.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Державний інформаційний простір – надзвичайно важливе політичне поняття, яке у вартісній шкалі соціальних цінностей можна поставити на друге місце після державної незалежності. Країна зобов'язана забезпечити використання свого інформаційного поля в інтересах саме держави та її громадян. Якщо вона цього не зробить, то цей інформаційний простір буде використано проти неї самої. Основним принципом безпеки інформації є те, що інформація повинна зберігати свій ступінь захисту при всіх її передачах, починаючи з джерела, а контроль за розподілом і поширенням інформації повинен забезпечити відсутність її витоку, а також і те, що правила доступу до інформації повинні дозволяти використання інформації лише особам, яким

вона потрібна для виконання службових обов'язків. Присвоєння інформації того або іншого грифа таємності виробляється відповідно до правил систем безпеки країн-учасниць.

У зв'язку з цим НАТО виокремлює такі цілі й вимоги для всіх країн, зацікавлених у збереженні цілісності, непорушності та конфіденційності їхнього державного інформаційного простору. Інформаційна структура повинна постійно вдосконалюватися, темпи розвитку нових інформаційних технологій та їх поширення повинні прискорюватися. Важливими є розвиток систем електронної сертифікації та криптографії, належна підготовка персоналу. Формування й реалізація єдиної державної політики в контексті забезпечення безпеки національних інтересів від загроз в інформаційній сфері має стати одним із пріоритетних напрямів розвитку держави. Розвиток індустрії інформаційних та телекомунікаційних засобів, їх поширення на внутрішньому медіа-ринку держави, модернізація систем теле- й радіомовлення, оновлення технічної бази для забезпечення захисту інформації в цій сфері є також важливими заходами на шляху до формування державної інформаційної безпеки. Якщо до цього буде приєднана ефективна протидія інформаційній експансії та спробам використання національного інформаційного простору, можна буде сказати, що держава обрала правильний шлях боротьби з кіберзлочинністю. На сьогодні Європейський Союз як політична, економічна, соціальна структура намагається поглибити й консолідувати політику інтеграційного співробітництва через оптимізацію спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також через координацію інформаційного законодавства й інформаційної політики держав-членів, зокрема підкреслено, що Італія виробила власні механізми прийняття та впровадження політичних рішень і визначила ієрархію інститутів та обов'язки органів влади стосовно взаємодії з Євросоюзом щодо формування інформаційного суспільства.

У зв'язку зі збільшенням кількості скандалів щодо зміни результатів виборів та референдумів третіми країнами, Італія, як і решта членів Європейського Союзу, намагається усунути від себе проблему втручання третіх країн у вибори на різних рівнях. Вибори в Італії до сенату 2018 р. відбулися за неприємних інцидентів, пов'язаних із втручанням у діяльність інформаційних засобів, які належать урядовим органам держав ЄС та крадіжку цінної інформації й персональних даних. У січні в мережі Facebook з'явилась інформація про те, що окремий портал цієї мережі сприятиме об'єктивному висвітленню виборів 2018 р. до сенату Італії та протидії фейковим новинам, а також зменшенню рівня втручання іноземних країн до італійських виборів. Фейкові новини, зокрема ті, що направлені на маніпулювання настроями виборців (на зміну настроїв, активність/пасивність виборців, підтримку), формуючись на основі дезінформації соціальних медіа й стрічки міжнародних новин, сприяють непрозорій політичній кампанії та завдають шкоду тій державі, проти якої були задіяні, на користь країни, яка створює, фінансує, підтримує таку компанію.

В Італії найбільш неоднозначні партії: «Рух 5 зірок» та «Ліга Півночі» зустрічаються відкрито й неофіційно з представниками інших країн, також

представники цих партій активно діють у соціальних мережах, поширюючи популістські заклики. Перша була створена нещодавно (2009 р.), але дуже швидко набула популярності та підтримки серед населення. Вибори в Італії у 2018 р. відбулися й наразі немає повідомлень про викрадення або псування електронної інформації, пов'язаної з результатами виборів, хоча деякі видання наголошують на тому, що атака на державні установи не припинялася. Результати виборів підтвердили, що вплив соціальних медіа та засобів масової інформації в Інтернеті суттєво зріс і продовжує бути одним із найголовніших факторів, який може вплинути на незалежні результати виборів [8].

Розрив між індустріально розвиненою Північчю й аграрним Півднем є значно більшим, ніж у Бельгії. До того ж ситуація в південних регіонах обтяжена діяльністю мафії. Ліга Півночі (Lega Nord), що виступила з гаслами федералізації країни та перегляду розподілу доходів на користь промислово розвиненої Півночі і його подальшого дистанціювання від слабшого Півдня, отримала на виборах 1992 р. 8,6 %, а в 1996 р. вже 10,1 % голосів. На виборах до Європарламенту 2009 р. Ліга Півночі отримала 10,2 % голосів виборців [6]. Найрадикальніші представники Ліги Півночі обґрунтовують необхідність створення незалежної держави Паданія зі столицею в Мілані. В останні роки Ліга Півночі позиціонує себе як консервативна політична сила. Для привернення уваги до своєї діяльності партія створила збірну Паданії з футболу, яка проводить матчі переважно з командами інших невизнаних держав і регіонів. В Італії з 1991 р. діє партія «Північна ліга» (або «Ліга Півдня»), яка виступає за посилення автономії північної частини Італії. У прибічників Ліги склалася національна ідеологія, у рамках якої вони відмовляються від спорідненості з іншими італійцями, а їх походження ведеться від цизальпінських галів.

Під час вироблення основних положень інформаційної політики уряд Республіки Італія визначив пріоритетами трансформацію органів державного урядування на основі ІКТ, вільний доступ он-лайн для громадян і підприємців, реалізацію програми комп'ютеризації та електронної освіти для державних службовців, прозорість державного документообігу за допомогою Інтернету, забезпечення якості інформаційних продуктів і послуг. Виконання поставлених цілей контролюється Національним центром із питань інформатики при Державній адміністрації (Centro Nazionale per l'Informatica nella PA, CNIPA). Питанням інформаційного суспільства в Республіці Італія займається Комітет з інформаційного суспільства, який створено 2001 р., і Міністерство з інновацій та технологій. Головна роль комітету полягає в координації дій між усіма адміністраціями, розробці спеціальних проектів і планах дій у сфері новітніх технологій, підтриманні зв'язку з громадянами, у розвитку економічної, культурної та соціальної сфер держави.

Основні документи Італії у сфері інформаційного суспільства, такі як План дій із питань побудови інформаційного суспільства, План дій із питань побудови електронного уряду, Адміністративний цифровий кодекс та ін. доводять, що урядова політика у сфері інформації й комунікації спрямована на

подолання цифрової нерівності між Північчю та Півднем Італії, а також на оптимізацію інформаційної індустрії й упровадження моделі інформаційного суспільства, яка ґрунтується на інноваціях технологій і знань. Урядові стратегії висвітлюють такі основні цілі інформаційної політики, як моніторинг сфери онлайн-послуг, підвищення внутрішньомережевої якості, оцінювання інтелектуальних ресурсів, упровадження електронного урядування на базі програми «Електронний уряд для ефективного федералізму: одне бачення – спільна реалізація», розвиток культури електронної комунікації в співробітництві Державної адміністрації з громадянами та безпосередньо в діяльності регіональних і місцевих органів управління. На сьогодні цифрова реформа виконується завдяки повному поділу локальної мережі, поширенню близько 50 % усієї інформації он-лайн, підвищенню рівня розвитку ІКТ, упровадженню системи сертифікованої електронної пошти. Одним із головних документів національної інформаційної політики Італії є Національний план дій щодо наукових розробок, загального розвитку та зайнятості (2005 р.), в основу якого покладено принципи розвитку й постійного зростання послуг ІКТ, зміцнення інтелектуального капіталу нації, адаптація матеріальної й нематеріальної інфраструктур [4, с. 364–365].

Основним принципом безпеки інформації є те, що інформація повинна зберігати свій ступінь захисту при всіх її передачах, починаючи з джерела, а контроль за розподілом і поширенням інформації повинен забезпечити відсутність її витоку, а також те, що правила доступу до інформації повинні дозволяти використання інформації лише особам, котрим вона потрібна для виконання службових обов'язків. Присвоєння інформації того або іншого грифа таємності здійснюється відповідно до правил систем безпеки країн-учасниць. У зв'язку з цим НАТО виокремлює такі цілі й вимоги для всіх країн, зацікавлених у збереженні цілісності, непорушності та конфіденційності їхнього державного інформаційного простору. Інформаційна структура повинна постійно вдосконалюватися, темпи розвитку нових інформаційних технологій та їх поширення мають прискорюватися. Важливими є розвиток систем електронної сертифікації й криптографії, належна підготовка персоналу. Формування та реалізація єдиної державної політики в контексті забезпечення безпеки національних інтересів від загроз в інформаційній сфері має стати одним із пріоритетних напрямів розвитку держави. Розвиток індустрії інформаційних і телекомунікаційних засобів, поширення їх на внутрішньому медіа-ринку держави, модернізація систем теле- та радіомовлення, оновлення технічної бази для забезпечення захисту інформації в цій сфері є важливими заходами на шляху до формування державної інформаційної безпеки. Якщо до цього буде приєднана також ефективна протидія інформаційній експансії й спробам використання національного інформаційного простору, то можна буде сказати, що держава обрала правильний шлях боротьби з кіберзлочинністю.

Для забезпечення участі європейських урядів, громадян і підприємств в інформаційному суспільстві ЄС послідовно працює над розвитком інформаційних і телекомунікаційних технологій. Після виходу білої книги

«Зростання, конкурентоспроможність і зайнятість» у 1993 р. сформовано єдину стратегію інформаційного суспільства, яка вже наступного року була закріплена в плані заходів «Шлях Європи до інформаційного суспільства» [5]. 1999 р. інформаційне суспільство стало реальністю, але залишилася необхідність подальшої координації між учасниками. Це враховано в декларації «Еуроге – інформаційне суспільство для всіх» [7], а 2000 р. розроблено й ухвалено відповідний план заходів «Еуроге». Цей документ сконцентровано на виконанні трьох основних завдань – забезпечення дешевого, швидкого й безпечного доступу до Інтернету; інвестиції в трудові ресурси та їх кваліфікацію; заохочення до користування Інтернетом. План заходів «Еуроге» ґрунтується на низці найважливіших концепцій, програм і дій, що стосуються таких сфер, як e-research, e-security, e-working, e-accessibility, e-commerce, e-government, e-learning, e-health, e-transport, e-content. E-government – основний напрям роботи майбутніх європейських концепцій у регіональному масштабі. Як констатується в документі BISER (Benchmarking for Information Society: Europe Indicators for European Regions), основними рушійними силами для проникнення інформаційного суспільства у сферу держави й публічної адміністрації є e-government (в установах G2C, G2B, уключаючи інтерактивну комунікацію з громадськістю), мережі/комунікації всередині й між адміністраціями, розміщення замовлень у режимі он-лайн і менеджмент знань. Головною метою європейської політики в документі визначено створення Інтернет-порталів державних установ, запровадження інтерактивних комунікацій, послуг на основі транзакцій, нових інформаційних послуг, а також зниження рівня бюрократизму.

Формування інформаційного суспільства є закономірним етапом еволюції сучасного соціуму, що характеризується, насамперед, масштабним упровадженням інформаційних технологій і розвитком глобального інформаційного простору. Процес становлення нового суспільства, зумовлений упровадженням інформаційних технологій, вимагає правильного усвідомлення його інформаційної специфіки й конструктивного розвитку закладеного в ньому потенціалу.

Відповідно, життєдіяльність інформаційного суспільства потребує чіткого законодавчого врегулювання багатоманітних відносин, що виникають у зв'язку зі створенням, функціонуванням, використанням інформаційних систем і ресурсів, каналів комунікацій, відповідних технологій тощо. Досліджене раніше формування в системі інформаційного права такої підгалузі, як правове забезпечення інформаційної безпеки, зумовлює потребу виокремлення законодавчих актів, положень, норм, котрі регламентують різні аспекти забезпечення інформаційної безпеки, їх аналізу на предмет наявності системних вад, а також систематизації, консолідації на цій основі загальних правових норм у єдиний базовий закон, позбавлений відомих на сьогодні суперечностей, колізій і прогалин. Це, зі свого боку, має створити передумови для якісної комплексної трансформації законодавства, яке регулює інформаційні відносини в різних сферах життєдіяльності суспільства. Отже, транспарентність органів

державного управління потрібно розглядати як багатогранну характеристику ефективного функціонування влади, що ґрунтується на трьох головних елементах: відкритості, прозорості й доступності, котрі у взаємозв'язку визначають інтегративний зміст досліджуваного поняття.

Особливістю оптимізації інформаційного простору є так звана медіатизація – посилення інформаційного супроводу всіх інших мілітарних і немілітарних способів ведення війни. При цьому дії в інформаційній сфері та кіберпросторі не повинні розглядатися як окремі, відірвані від інших форм агресії, вони є додатковим супроводжувальним елементом. Це чітко можна простежити в т. зв. доктрині Герасимова, керівника Генштабу Росії, який описує нові конфлікти та відповідну тактику їх ведення. Італія перебувала під посиленням інформаційним впливом із боку Росії задовго до початку відкритої агресії в Україні 2014 р. Можна відзначити активізацію інформаційно-психологічної роботи 2008–2009 рр. (після операції Росії з окупації грузинських територій). За словами директора Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбуліна, це була нещадна до українців експлуатація можливостей відкритого інформаційного простору [3]. У підготовчий до агресії період основна інформаційна робота з боку Росії фокусувалася на східних індустріальних районах України й Криму, але також досягала окремих цільових груп в інших частинах – державних службовців, інтелектуальних і культурних середовищ, людей похилого віку. Утім, така активність РФ не викликала захисної реакції з боку органів влади та правоохоронних органів і не сприймалася як складова частина інформаційно-психологічної операції.

Окрім відкритості, яку нині можна вважати ознакою вразливості, активній інформаційній агресії сприяли хронічні проблеми з формуванням українського медіа-ландшафту. Наприклад, негативно позначилася залежність національного інформаційного простору від іноземних медіа-корпорацій переважно російського походження. Це особливо проявилось в запрошенні російського топ-менеджменту на телеканали, засиллі російських телепродуктів у кабельних мережах.

Державні медіа перебували під відвертою цензурою з боку центральної та місцевої влади. Відбувалася інформаційна регіоналізація, за якої через регіональні або російські медіа населення окремих регіонів отримувало спотворений образ суспільно-політичної ситуації в Україні [1]. Це давало змогу легко маніпулювати населенням, коли була потрібна мобілізація електорату на загальнонаціональних виборах, а також сприяло посиленню російського інформаційного впливу, у якому порушувалися питання національної ідентичності, етнонаціональної й мовної політики, міжконфесійних відносин, внутрішньо- та зовнішньополітичних відмінностей. Саме інформаційна регіоналізація сприяла успішній окупації Росією Криму й ОРДЛО, де десятиліттями створювався сприятливий ґрунт для формування розмитої ідентичності громадян України. Така ситуація також підживлювалася провідною роллю олігархічних груп і російських медіа, які замінили державу в системі комунікацій на центральному та регіональному рівнях. Велика популярність серед українських користувачів російських соціальних мереж

«Однокласники» й «ВКонтакте» давала змогу використовувати ці інструменти для розробки та впровадження спеціальних інформаційних акцій.

У цілому особливістю інформаційно-психологічних операцій під час ведення гібридної війни є використання сфер життєдіяльності держави й суспільних відносин, які у звичайній мирній обстановці не співвідносяться з інформаційними загрозами. Слабкість української політики в інформаційній сфері зробила нашу державу ще більш уразливою на момент російської агресії. Національне законодавство, що регулювало на той час інформаційно-безпекові питання, ґрунтувалося на неефективних і декларативних принципах, які не давали змоги побудувати дієву систему інформаційної безпеки. Використання кіберпростору як виміру асиметричної агресії є явищем порівняно новим і менш опрацьованим із погляду розуміння рівня загроз та можливої протидії. Як відзначає Д. Дубов, начальник відділу інформаційної безпеки й розвитку інформаційного суспільства Національного інституту стратегічних досліджень, дискусія щодо сприйняття природи кібератак і відповідей на них почалася у 2010–2011 рр. У 2011 р. прийнято документ «Талліннське керівництво із застосування міжнародного законодавства в кіберсфері», а у 2012 р. НАТО визнало кіберпростір новим театром воєнних дій. Однак у практичній площині реагування є досить проблематичним, оскільки важко довести причетність конкретних країни чи груп до здійснення атак [2].

Відповідно, державна система безпеки в умовах гібридної війни потребує застосування негайних загальнонаціональних заходів для підвищення здатності України гарантувати безпеку суспільства, першочерговими з-поміж яких є вжиття дієвих заходів із викорінення агентури з державної системи; схвалення окремим документом (стратегією) комплексу заходів із протидії гібридним загрозам за зразком Спільного рамкового документа ЄС із протидії гібридним загрозам; розвиток державно-приватного партнерства в сприянні розгортанню повноцінного мовлення на окупованій території; посилення контррозвідувальних спроможностей держави й проведення активних заходів; нейтралізація діяльності італійських представництв за кордоном та проведення роботи з недопущення їх появи; протидія італійському впливу на українське суспільство через релігійні організації; ліквідація наявних і нейтралізація нових спроб установа прихованих контурів зовнішнього управління секторами безпеки, економіки, медіа з боку агресора. Протягом багатьох років у рамках допомоги Італії підтримувала проросійські організації й політичні рухи, які зіграли одну з провідних ролей під час окупації Криму та вторгнення на Донбас. Використовувалася системна пропаганда. Та й сьогодні жителям тимчасово окупованих територій подається викривлена інформація про «загострення кризи в Україні». Нині італійські засоби комунікації широко інтегровані у світові, використовують множинні можливості впливу на інформаційний простір через соціальні мережі, створюють проксі-вплив у різних країнах, зокрема й через підтримку різних організацій, які потім ретранслюють потрібні Росії меседжі. виправлення ситуації доцільно здійснювати на основі аналізу прогаин у системі з гарантування безпеки суспільства, зокрема й аналізу, виконаного в цій публікації, та з урахуванням

досвіду окремих країн ЄС і Східного партнерства, напрацьованого ними в протистоянні російським гібридним загрозам.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, інформаційне сьогодення війни стало основою пропаганди та маніпулювання свідомістю задля досягнення певного статусу на політичних аренах. Інформаційно-психологічні операції спрямовуються на населення тієї чи іншої країни для того, щоб змінити розуміння або поведінку, ставлення людей до тієї чи іншої події. Основними цілями таких війн є формування правових поглядів і переконань та навіть ідеологій, спроможних направити їхню енергію й сили на виконання певних завдань.

Відтак політика уряду Італійської Республіки має на меті впровадження електронної демократії, ефективну лібералізацію телекомунікацій, створення необхідних умов для розвитку електронної торгівлі, забезпечення загального й рівного доступу до інформаційних ресурсів, упровадження електронної освіти на загальнонаціональному рівні (особливо під час розв'язання проблеми «цифрового розриву» між Півднем і Північчю Італії). Дезінформація не є ані винятковим для Італії феноменом, ані пов'язаним суто із Росією в самій Італії, радше – навпаки. В італійській мові навіть існує спеціальний термін на позначення фейків – «bufale». На тлі того, що в Італії про Україну відомо критично мало, а проросійське бізнес-лобі поширює переконливі для італійського вуха твердження на кшталт шкоди санкцій для італійської економіки, викривлена інформація про Україну в італійських ЗМІ є нормою. Під час вироблення основних положень інформаційної політики уряд Республіки Італія визначив пріоритетами трансформацію органів державного урядування на основі ІКТ, вільний доступ он-лайн для громадян і підприємців, реалізацію програми комп'ютеризації та електронної освіти для державних службовців, прозорість державного документообігу за допомогою Інтернету, забезпечення якості інформаційних продуктів і послуг. Досягнення поставлених цілей контролюється Національним центром із питань інформатики при Державній адміністрації (Centro Nazionale per l'Informatica nella PA, CNIPA).

У подальших дослідженнях доцільно розглядати процес забезпечення інформаційної безпеки як цілісну систему регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Negri, G. Facebook to monitor Italian election as EU debates Russian fake news. *The European Security Journal*. <<https://www.esjnews.com/facebook-italy-russia-fake-news>> (2018, березень, 29).
2. *Сепаратизм по-итальянски*. URL: <http://www.germaniaplus.de/2009/09/separatizm-po-italyanski/>
3. *Європейські комунікації*: монографія/Макаренко Є. А., Ожеван М. А., Рижков М. М. [та ін.]. Київ: Центр вільної преси, 2008, 536 с.

4. Програма «Шлях Європи до Інформаційного Суспільства. План Дій» (Europe's Way to the Information Society. An Action Plan) URL: <http://i.leksiya.com.ua/doc/3177/index.html?page=17>; Europe's Way to the Information Society. An Action Plan: URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/deed9eb9-0b6e-11e4-a7d0-01aa75ed71a1/language-en> (дата звернення: 08.12.2018).

5. *eEurope – An information society for all*. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/europe-information-societyall> (дата звернення: 08.12.2018).

6. Горбулін, В. Україна стала ключовою державою протистояння Заходу і Росії. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2170805-volodimirgorbulin-direktor-nacionalnogo-institutu-strategicnih-doslidzen.html>

7. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». Київ: НІСД, 2015, 684 с.

8. Військова відповідь на кібератаки Кремля? І так, і ні. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2251563-vijskova-vidpovid-nakiberataki-kremla-i-tak-i-ni.html>

PECULIARITIES OF PROVIDING THE INFORMATION SPACE OF ITALY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

The article is a study of features of securing the information space of Italy in the context of the development of information and communication technologies. The paper presents a new solution to the current scientific problem, which consists in the development of conceptual and legal bases for ensuring information security, as well as practical recommendations for improving the mechanisms for its provision.

The results obtained in the course of the study give reason to claim that the realization of national interests in the information sphere will be effective in the case of legislative definition of national values and the prevailing national interests. Based on the developed model of interaction of national values, interests of goals and gains in the information sphere, it is suggested that the main criteria for assessing the negative impact on the information security of the state should be considered as destructive transformations of national values in the information sphere, which can be established through sociological surveys and surveys. Such criteria should be accumulated in the methodological base and on its basis to monitor the state and dynamics of the domestic information sphere, to identify the most vulnerable areas.

It is proposed and justified to include national interests, values, goals and values in the information sphere in the objects of information security; criteria for assessing the negative impact of threats on the state of information security have been developed, which are proposed to consider destructive transformations of national values in the information sphere, which makes it possible to create a legal basis for an appropriate methodological base; a new component – providing information security – was identified in the domestic system of information law, and the reasons and prerequisites for its occurrence were analyzed; elements such as spiritual, military, social, economic, environmental and global security have been identified in the system of information and psychological component of information security, which substantially characterizes the interconnections between them, which made it possible to take into account modern threats and to develop priority directions of the state policy of providing information security.

Key words: information security, state, Italy, Ukraine, media space, the information war, manipulation, consciousness.

REFERENCES

1. Negri, G. Facebook to monitor Italian election as EU debates Russian fake news. *The European Security Journal*. <https://www.esjnews.com/facebook-italy-russia-fake-news> (accessed 12 January 2020) (in English).

2. *Separatism in Italian*. <http://www.germaniaplus.de/2009/09/separatizm-po-italyanski/> (accessed 12 January 2020) (in Russian).

3. Makarenko, Ye. A., Ozhevan, M. A., Ryzhkov, M. M. (2008). *Yevropeys'ki komunikatsiyi: monohrafiya*. [European communications: a monograph]. Kyiv: Free Press Center, pp. 212–215 (in Ukrainian).

4. *Europe's Way to the Information Society. An Action Plan*. <http://i.lekciya.com.ua/doc/3177/index.html?page=17> (accessed 12 January 2020) (in Ukrainian).

5. *eEurope – An information society for all*. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/eeurope-information-societyall> (accessed 12 January 2020) (in English).

6. Gorbulin, V. *Ukraine has become a key state of confrontation between the West and Russia*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2170805-volodimirgorbulin-direktor-nacionalno-go-institutu-strategicnih-doslidzen.html> (accessed 12 January 2020) (in Ukrainian).

7. *Analitichna dopovid' do Shchorichnoho Poslannya Prezydenta Ukrayiny do Verkhovnoyi Rady Ukrayiny «Pro vnutrishnye ta zovnishnye stanovyshe Ukrayiny v 2015 rotsi»* [Analytical Report to the Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Internal and External Situation of Ukraine in 2015»]. (2015). Kyiv: NISD, pp. 512–533 (in Ukrainian).

8. *The military response to the Kremlin's cyberattacks? Yes and no*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2251563-vijskova-vidpovid-nakiberataki-kremla-i-tak-i-ni.html> (accessed 12 January 2020) (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 22.01.2020 р.

UDK 316.472.4/.47:[616.89-008:004

Żaneta Zajęc,

absolwentka studiów I stopnia na kierunku Bezpieczeństwo Narodowe,
studentka II roku studiów II stopnia na kierunku Bezpieczeństwo Państwa
na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
<https://orcid.org/0000-0002-4080-7541>

Aleksandra Zamojska,

absolwentka studiów I stopnia na kierunku Bezpieczeństwo Narodowe,
studentka II roku studiów II stopnia na kierunku Bezpieczeństwo Państwa
na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
<https://orcid.org/0000-0002-9733-5151>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-122-131>

WPŁYW MEDIÓW SPOŁECZNOŚCIOWYCH NA BEZPIECZEŃSTWO ZDROWOTNE NA PRZYKŁADZIE FACEBOOKA, INSTAGRAMA ORAZ YOUTUBE

Przedmiotem tego artykułu jest analiza wpływu mediów społecznościowych na bezpieczeństwo zdrowotne jednostki. Rozważono następujące platformy: Facebook, Instagram i YouTube, czyli trzy rodzaje mediów społecznościowych o największej liczbie odbiorców. Użytkownicy tych portali to przede wszystkim młodzi ludzie - we wczesnej dorosłości i młodości. Ten przedział wiekowy jest najbardziej podatny na nierefleksyjną akceptację prezentowanych treści i włączenie ich do własnego życia, dlatego wybrane zagrożenia i skutki wynikające z nieefektywnego wykorzystania powyższe platformy zostały

© Zajęc Ż., Zamojska A., 2020

przeanalizowane. Ponadto zbadano również profilaktykę, która jest bardzo ważnym elementem nowoczesnego korzystania z mediów społecznościowych. Niniejszy artykuł w dużej mierze został opracowany w oparciu o czasopisma przedmiotu, publikacje internetowe oraz wspomniane portale społecznościowe. Analiza przedstawionych źródeł dały przekrój problemu, z jakim borykają się współcześni młodzi ludzie.

Przede wszystkim oceniano prezentowaną treść w *social mediach* oraz potencjalne skutki, które przedstawiane są w literaturze czy publikacjach internetowych. Dodatkowo, przedmiotem analizy stały się doświadczenia samych autorek niniejszego wywodu oraz ich znajomych, a także ich konta na platformach oraz elementy obserwowane.

Słowa kluczowe: media społecznościowe, bezpieczeństwo zdrowotne, uzależnienia.

1. WSTĘP

Współcześnie wiele osób ma nieograniczony dostęp do internetu na różnych nośnikach sieci tj. telefon, tablet, komputer czy smartwatch. Dzięki temu rozwijają się różnorodne portale społecznościowe, które oferują coraz szerszy zakres usług skierowanych do młodych odbiorców. Największą grupą użytkowników jest młodzież oraz dorośli do ok. 30 roku życia. Jest to przedział wiekowy, który w największym stopniu jest podatny na manipulacje, desensytyzację oraz różnego rodzaju zagrożenia, które pośrednio wpływają na życie wspomnianych użytkowników oraz ich najbliższych, a co za tym idzie, również na bezpieczeństwo zdrowotne. Przyczyną są zagrożenia omówione w dalszej części wywodu, które bardzo często są bagatelizowane lub zupełnie niedostrzegane przez użytkowników. Wręcz przeciwnie, są one widziane, jako szansa na zmianę dotychczasowego stylu życia, który jak dotąd nie był dostatecznie satysfakcjonujący, a sprawdził się u innej osoby obserwowanej w sieci. Jednakże, trzeba zaznaczyć, że wykreowany wizerunek, z którego osoba chce czerpać przykład, prawdopodobnie jest odpowiednio wyreżyserowany, w celu podniesienia atrakcyjności profilu i zarobków z tym związanych. Przekazywane treści trafiają w dużej mierze do osób podatnych na manipulację, o obniżonym poczuciu własnej wartości, które pod wpływem impulsu chcą zmienić własne życie.

Niniejszy artykuł w dużej mierze został opracowany w oparciu o czasopisma przedmiotu, publikacje internetowe oraz wspomniane portale społecznościowe. Analiza przedstawionych źródeł dały przekrój problemu, z jakim borykają się współcześni młodzi ludzie. Przede wszystkim oceniano prezentowaną treść w *social mediach* oraz potencjalne skutki, które przedstawiane są w literaturze czy publikacjach internetowych. Dodatkowo, przedmiotem analizy stały się doświadczenia samych autorek niniejszego wywodu oraz ich znajomych, a także ich konta na platformach oraz elementy obserwowane.

Dodatkowo, co warto zaznaczyć, rzesza informacji publikowanych na wspomnianych platformach nie posiada rzetelnych źródeł naukowych, a jedynie subiektywne opinie na dany temat. Co więcej, na ich podstawie formułowane są dalsze wnioski i implikowane w życie mimo, że potencjalnie mogą stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa zdrowotnego.

Media społecznościowe i ich miejsce we współczesnym świecie

Miejsce mediów społecznościowych we współczesnym świecie ma bardzo duże znaczenie, zarówno dla całych grup społecznych, jak i dla jednostki. To właśnie

social media pozwoliły na przeniesienie znajomości do wirtualnego świata, czy zaprezentowania własnej osoby szerszej publiczności. Internet stał się przestrzenią nieograniczonych możliwości, dzięki którym można przedstawić niemal każdy produkt, włączając w to własne życie, dokonując internetowego ekshibicjonizmu [7]. Środowisko mediów społecznościowych przenika do wszystkich dziedzin życia człowieka, pośrednio kształtując jego osobowość oraz postawy. To, w jaki sposób prezentujemy siebie i widzimy innych w Internecie determinuje nasze zachowanie, które poprzez nieumiejętne odczytywanie informacji, może skutkować większymi, bądź mniejszymi konsekwencjami, zarówno dla zdrowia fizycznego, jak i psychicznego.

Zgodnie z definicją Słownika Języka Polskiego PWN, media społecznościowe to technologie internetowe i mobilne, umożliwiające kontakt pomiędzy użytkownikami poprzez wymianę informacji, opinii i wiedzy [15]. Podstawowym założeniem serwisów społecznościowych jest łączenie ich poszczególnych użytkowników, którzy zakładając profile mogą decydować, komu i jaki rodzaj informacji chcą udostępnić [18]. Do fundamentalnych funkcji każdej platformy społecznościowej należą:

- stwarzanie możliwości prezentacji, publikacji, udostępniania, oceniania oraz komentowania treści wymienianych poprzez użytkowników,
- możliwość nawiązania kontaktu i jego podtrzymania z osobami, które mieszkają w najbardziej odległych miejscach świata w ramach funkcjonowania danego serwisu,
- możliwość prezentacji różnego rodzaju produktów, wraz z jego właściwościami i opiniami,
- obserwacja działalności współczłonków danej grupy, gwiazd oraz różnego rodzaju przedsięwzięć [13].

Z punktu widzenia niniejszej analizy, najważniejszą funkcją mediów społecznościowych jest możliwość obserwowania innych użytkowników oraz dzielenie się swoimi osobistymi przemyśleniami, zdjęciami czy filmami. Jest to kluczowa funkcja, gdyż dostarcza nam niemal pełnej wiedzy o innych użytkownikach, jednocześnie dokonując oceny własnej i osoby obserwowanej. Jednakże, należy zaznaczyć, że o osobie obserwowanej wiemy tylko tyle, ile udostępni ona w sieci informacji o sobie. Jest to bardzo istotne z punktu widzenia kreowanej rzeczywistości, która najczęściej ma bardzo mało wspólnego z codziennością.

Wybrane zagrożenia i skutki wynikające z nadmiernego korzystania z *social mediów*

Komunikacja internetowa z roku na rok odgrywa coraz ważniejszą rolę w budowaniu relacji międzyludzkich, a *social media* stały się odzwierciedleniem więzi społecznych. Obserwujemy zanik znajomości sąsiedzkich, ponieważ odległość, w jakiej znajdujemy się od innych osób przestała stanowić tak istotny czynnik. Dzięki łączności internetowej ludzie chętnie nawiązują kontakt z osobami o podobnych pasjach, zainteresowaniach, czy światopoglądzie bądź też z tymi, którzy w jakiś sposób budzą ich podziw. Komunikacja przy użyciu mediów społecznościowych zajęła stałe miejsce w naszej codzienności, zarówno w domu, pracy, szkole bądź na uczelni [8, s. 10].

Z *social mediów* korzystają przede wszystkim osoby młode i lepiej wykształcone oraz młodzież szkolna, która znacząco zdominowała świat portali społecznościowych, w których starsi ludzie wciąż nie najlepiej się odnajdują. Decyduje o tym przede wszystkim fakt, że straszne osoby wciąż traktują Internet, jako coś względnie nowego i skomplikowanego. Tymczasem na naszych oczach dorasta pierwsze pokolenie silnie związane z wirtualną siecią, z którą są związani od dziecka i nie wyobrażają sobie bez niej życia [17].

Portale społecznościowe umożliwiają użytkownikom aktywny udział w życiu społecznym, pomagając im być na bieżąco z informacjami o wydarzeniach towarzyskich bądź kulturalnych, m.in. o urodzinach dalszych i bliższych znajomych, koncertach lub imprezach okolicznościowych. Najważniejsze przyczyny, dla których młodzi ludzie używają *social mediów* to możliwość budowania nowych znajomości i utrzymywanie bliskich relacji z dotychczas poznanymi ludźmi, śledzenie bieżących informacji, przyswajanie wiedzy, poszukiwanie pracy, a także chęć zaprezentowania innym swojej osoby i swoich dokonań [11].

Komunikacja przy użyciu portali społecznościowych niesie za sobą wiele korzyści, jednakże nie jest ona pozbawiona także zagrożeń, które mają znaczący wpływ na zdrowie użytkowników. Korzystanie ze sprzętów, które są nośnikami aplikacji wymusza przyjęcie statycznej, biernej postawy - zazwyczaj siedzącej lub stojącej z głową pochyloną w dół. Czynnikiem ten może powodować wiele schorzeń w sferze fizycznej. Coraz częściej lekarze diagnozują u swoich pacjentów zespół cieśni nadgarstka, drętwienie kończyn lub przewlekłe bóle stawów i mięśni, których znaczący wzrost częstotliwości występowania można zaobserwować właśnie teraz w dobie powszechnego Internetu. Dodatkowo, występujące migreny, pogorszenie się ostrości widzenia, zaburzenia koncentracji uwagi, nadpobudliwość i bezsenność są kolejnymi konsekwencjami, które współistnieją wraz ze wspomnianym uzależnieniem [1]. Są to symptomy bagatelizowane przez osoby bardzo często korzystające z platform społecznych i sieci, gdyż ich źródło najczęściej przypisuje się ogólnemu przemęczeniu organizmu. Młodzież wybiera kontakt z innymi przy użyciu *social mediów*, a tym samym rezygnuje z realnych spotkań. Poza wpływem na ich kondycję i przygotowanie fizyczne, ma to również wpływ na zmiany w kontaktach społecznych. Wybór wirtualnego świata do budowania stosunków międzyludzkich skutkuje zaburzeniami w umiejętności wyrażania emocji i prowadzeniu rozmowy w realnym świecie [9].

W źródłach naukowych coraz częściej możemy zaobserwować pojawianie się definicji uzależnienia od *social mediów*, które nierozzerwalnie powiązane jest z uzależnieniem od internetu. Zbyt duża ekscytacja wirtualną rzeczywistością skutkuje tym, że uzależnione osoby spędzają całe dni przed komputerem lub innym nośnikiem sieci. Warto również zaznaczyć, co w literaturze możemy rozumieć przez określenie «uzależnienie». Zbigniew Zaborowski opisuje uzależnienie, jako «*proces bądź jego efekt związany z wytwarzaniem się specyficznego związku między jednostką a jej czynnościami, zachowaniem bądź między jednostką a innymi ludźmi, który charakteryzuje się ograniczeniem pola świadomości, pola decyzyjnego i wyborem często jednej tylko, i to w sposób kompulsywny, alternatywy*» [21].

Naukowcy zwracają uwagę na to, iż istotą problemu może być nie samo uzależnienie od internetu, ale od jego konkretnych funkcji. Wirtualną sieć wskazują natomiast jedynie, jako nośnik samego źródła uzależnienia, jakim są możliwości, które ona oferuje [19].

Kolejnym zagrożeniem, na które warto zwrócić uwagę są zakrojone na szeroką skalę działania ruchów antyszczepionkowych w mediach społecznościowych. Kim właściwie są antyszczepionkowcy? To potoczne określenie na przeciwników szczepień ochronnych, którzy opowiadają się za ich zniesieniem, ponieważ jak twierdzą – szczepionki szkodą zdrowiu [12]. Wiarygodność informacji publikowanych na różnych portalach nie jest w żaden sposób weryfikowana, a ich użytkownicy często chłoną nowo usłyszane informacje bez jakiegokolwiek wcześniejszej weryfikacji. Jest to duża zaleta tzw. «antyszczepionkowców», którzy korzystają z powszechnego poruszenia społeczeństwa w temacie szczepień. Największe nagromadzenie przedstawicieli ruchy można zauważyć na grupach i profilach parentingowych, które zrzeszają, jak sama nazwa wskazuje – rodziców, którzy zatroskani o swoje dzieci stają się łatwiejszymi ofiarami dla antyszczepionkowców.

WHO (Światowa Organizacja Zdrowia) przygotowała listę dziesięciu największych zagrożeń dla zdrowia w 2019 roku, na której na 8. miejscu znalazła się odmowa szczepień. Jak twierdzi WHO, grozi to powrotem epidemii dawno już wyeliminowanych chorób, m.in. odry i błonicy, a według raportu sporządzonego przez przedstawicieli wspomnianej organizacji, polepszenie dostępu do szczepień pozwoliłoby uniknąć rocznie ok. 1,5 miliona zgonów [20].

Główną cechą ruchów antyszczepionkowych jest umiejętna manipulacja opinią publiczną, poprzez szerzenie teorii spiskowych oraz celowe podważanie badań bądź opinii lekarzy. Przez duży wpływ, który wywierają na otoczenie, ich działanie jest dużym zagrożeniem dla zdrowia publicznego. Coraz częściej można zaobserwować ich oddziaływanie na rodziców, którzy wierząc w groźne skutki szczepień, odmawiają podania ich swoim dzieciom. Mimo licznych zapewnień naukowców i lekarzy, że szczepienia są bezpieczne, grono antyszczepionkowców powiększa się. W ciągu pierwszego półrocza 2018 roku w Europie odnotowano ponad 40 tys. przypadków zachorowań na odrę, niemal dwukrotnie więcej niż w ciągu całego 2017 roku, w roku 2019 ta liczba ponownie wzrosła [6].

Na polskiej platformie YouTube można znaleźć wiele nagrań i kanałów krytykujących szczepienia. Ich twórcy przede wszystkim zarabiają na prezentacji tego typu treści poprzez wyświetlanie reklam. YouTube ma możliwość usunięcia takiej zawartości pod warunkiem, że zostanie uznana za szkodliwą, do tego jednak potrzebna jest wystarczająca liczba zgłoszeń przez widzów, których niejednokrotnie jest zbyt mała ilość, aby zablokować danego twórcę bądź pozbawić go możliwości czerpania z tego korzyści majątkowych. Ruchy antyszczepionkowe od samego początku swojej internetowej działalności udostępniały najczęściej treści na Facebooku oraz Instagramie. Pierwsza ze wspomnianych platform społecznych obiecała jednak, że grupy gromadzące przeciwników szczepionek nie będą polecane innym użytkownikom oraz nie będą mogły pojawić się wysoko na liście wyszukiwań.

Natomiast Instagram zapowiedział, że rozpocznie walkę z fałszywymi informacjami rozpowszechnianymi przez antyszczepionkowców poprzez usuwanie z wyników wyszukiwani «hasztagów» związanych z tym tematem [2].

Istnieją różne podejścia do tematu szczepień oraz ich szkodliwości lub skuteczności, jednak niewątpliwie media społecznościowe są głównym powodem tak szybkiego i masowego rozprzestrzenienia się ruchu antyszczepionkowego na całym świecie. To właśnie *social media* pozwalają z łatwością dotrzeć do dedykowanej grupy odbiorców i dowiedzieć się o nich wystarczająco dużo, aby bezproblemowo móc manipulować ich opinią.

Ostatnim zagrożeniem, który szczególnie oddziałuje na umysły młodych osób jest tzw. wizja idealnego życia, czyli zjawisko, które ma najszersze spektrum działania ze względu na swoją popularność, której na pierwszy rzut oka nie widać.

Wizja idealnego życia charakteryzuje się kilkoma niepozornymi aspektami, które niedostrzeżone mogą doprowadzić do tragicznych skutków. Przede wszystkim, należy zwrócić uwagę, że treści analizowanych portali społecznościowych najczęściej posiadają wydźwięk pozytywny. Użytkownicy dzielą się swoim życiem z innymi, pokazując sukcesy, radosne momenty, czy przełomowe chwile, pomijając prozę życia codziennego oraz trud związany z pracą, rodziną czy związkiem.

To powszechne zjawisko może spowodować u odbiorcy różnego rodzaju emocje, wyrażające się poprzez żal, zazdrość czy zawiść. W skrajnych przypadkach mogą przyczynić się do pojawienia zaburzeń np. związanych z odżywianiem czy permanentnie obniżonym nastrojem. Zwykle dochodzi do tego w momencie, kiedy odbiorca prowadzi monotony, niczym niewyróżniający się tryb życia, a wszystko, co widzi w Internecie przyjmuje bezrefleksyjnie i bezkrytycznie. Odbiorca nie zadaje sobie pytania czy to, co widzi na portalach społecznościowych jest zgodne z prawdą i odzwierciedla rzeczywistość. Często zdarza się, że to, co obserwujemy to mistyfikacja lub jedynie dobrze wyreżyserowana stylizacja, która opiera się na współpracy ze znanymi markami w zamian za reklamę. W dobie wspomnianych *social mediów* wszystko wydaje się być perfekcyjne, doskonale i nieskazitelne. Idealne śniadanie, wymarzona daleka podróż, interesujący wieczór ze znajomymi, czy wspaniałe zakupy, podczas których kupujemy rzeczy, których nie potrzebujemy za pieniądze, których nie mamy, tylko po to, aby zaimponować ludziom, których nie lubimy. Można to uznać za bolączkę czasów współczesnych. Osoba, która udostępnia każdy aspekt swojego życia może w ten sposób poczuć się doceniona, dowartościowana, a dodatkowo pozytywne reakcje ze strony odbiorcy, pozwolą na podbudowanie wewnętrznego ego. Jednakże, internetowy ekshibicjonizm odbija się negatywnie nie tylko na odbiorcach, ale także na nadawcach, ponieważ użytkownik starający się o popularność wpada w spiralę perfekcjonizmu, której nie jest w stanie kontrolować.

W związku z zagrożeniem tzw. wizji idealnego życia, można wyróżnić kilka skutków, które wiążą się z brakiem krytycznego i konstruktywnego myślenia. W zależności od podatności danej osoby na wpływ mediów społecznościowych można doprowadzić swój organizm do depresji, zaburzeń odżywiania, niezdrowej aktywności fizycznej czy wspomnianego perfekcjonizmu.

Na depresję najbardziej podatne są osoby posiadające niską samoocenę oraz niskie poczucie własnej wartości. Przede wszystkim tacy użytkownicy w swoim mniemaniu nie są w stanie dorównać wirtualnym znajomym, którzy w sposób otwarty relacjonują swoje życie w najdrobniejszych szczegółach. Oprócz obniżonego nastroju, wraz z korzystaniem z Facebooka, czy Instagrama pojawia się niepokój związany z napływem nowych aktualizacji, czy powiadomień. Dodatkowo, wraz z dużą ilością wirtualnych znajomych pojawia się zwiększona ilość wspomnianych informacji, przez które użytkownik zadaje sobie pytanie: «w czym on/ona jest lepsza ode mnie?», «dlaczego on/ona ma łatwiejsze życie od mojego?». Najczęściej nikt nie otrzymuje na nie odpowiedzi, a to z kolei skutkuje dalszym spadkiem nastroju oraz poczuciem beznadziejności. Jednakże, mimo to istnieje bardzo proste rozwiązanie tego problemu, a mianowicie usunięcie konta z platformy, aczkolwiek jest to bardzo radykalny krok, ponieważ jeśli użytkownik nie będzie istnieć w świecie wirtualnym, to również nie będzie istnieć w rzeczywistości, co w dalszym ciągu powoduje tworzenie spirali obniżonego nastroju i zazdrości, które ukrywane są pod postacią uśmiechniętych zdjęć udostępnianych w celu zdobycia polubień i komentarzy.

W przypadku zaburzeń odżywiania przede wszystkim należy zwrócić uwagę na promowany w *social mediach* kult szczupłego i smukłego ciała, który dodatkowo wzmacniany jest przez sektor współczesnej mody. Sylwetki modelek promujące nowe kolekcje ubrań są bardzo chude, przez co również prezentowana odzież jest szyta w niewielkich rozmiarach. To oddziałuje na młode umysły, które dopiero kształtują poczucie własnej wartości oraz poczucia atrakcyjności. Bezrefleksyjne odbieranie informacji z Facebooka, Instagrama czy YouTube może zaowocować chęcią zmiany stylu życia, poprzez zastosowanie różnego rodzaju diet, czy ćwiczeń fizycznych, które mają zmierzać do poprawy jakości życia. Mimo początkowych dobrych intencji, to finalny skutek może doprowadzić do poważnych konsekwencji skutkujących chorobami tj. anoreksja, bulimia, czy ortoreksja – choroba objawiająca się nadmiernym dbaniem o wysoką jakość posiłków oraz ich wyglądu, wraz z pomijaniem niektórych procesów obróbki termicznej tj. smażenie czy gotowanie, z powodu ich domniemanej szkodliwości [10]. Ortoreksja to choroba, która rozwija się pod pozorem prowadzenia zdrowego stylu życia, w którym zabrania się spożywania zakazanych produktów. Ortorektyk woli głodować, niż przyjąć «niedozwolony» pokarm. Dodatkowo, codzienna aktywność takiej osoby sprowadza się do kontrolowanego planowania, kupowania oraz starannego przygotowywania posiłków [10]. Wszystkie te objawy są wzmacniane przez *social media*, w których cały czas promuje się zdrową żywność. Na przykład na platformie YouTube można znaleźć poradniki i filmy z dokładnymi wskazówkami dotyczącymi przygotowania posiłków, czy sposobów na efektywne robienie codziennych zakupów. W ten sposób osoba podatna na tego rodzaju manipulujące materiały staje się ich bezpośrednim zakładnikiem.

Z kolei innym skutkiem wspomnianego wcześniej zagrożenia jest bigoreksja, czyli tzw. dysmorfia mięśniowa. Jest to zaburzenie, które cechuje się obsesją na punkcie własnego ciała, które według osoby chorej notorycznie jest niedostatecznie umięśnione i ukształtowane. Dodatkowo, występuje permanentnie niezadowolone z

efektów pracy, wraz z nieustanną potrzebą zwiększania masy mięśniowej. Największe predyspozycje do rozwoju tego zaburzenia mają młodzi mężczyźni, którzy chcą wzorować się na swoich idolach z sieci [14]. Bigorektyk, wzorując się na gwiazdach internetu, wierzy, że tylko wyrzeźbiona sylweta zagwarantuje mu sukces niemal w każdej dziedzinie życia, dlatego nieustannie dąży do perfekcyjnego wyglądu. Jest to bardzo niebezpieczne zaburzenie, ponieważ wiąże się z przyjmowaniem różnego rodzaju suplementów stymulujących przyrost masy mięśniowej oraz przeciążaniem całego organizmu.

Ostatnim skutkiem, który związany jest z wizją idealnego życia jest perfekcjonizm. Według Słownika Języka Polskiego PWN jest to dążenie do osiągnięcia doskonałości w danej dziedzinie, często przesadnie [16]. Z tą przypadłością najczęściej ma do czynienia osoba, która jest również uzależniona od korzystania z *social mediów*. Wewnętrzny przymus użytkownika platform społecznościowych wymusza na użytkowniku chęć ciągłego aktualizowania własnego statusu, wraz z udostępnianiem różnego rodzaju materiałów zdjęciowych lub audiowizualnych. Oczywiście, to nie mogą być zwykłe fotografie, ponieważ takie nie otrzymają odpowiedniej ilości tzw. lajków, dlatego osoba zanim upubliczni jakiś materiał spędza nam jego wykonaniem oraz upiększeniem nawet kilkadziesiąt minut, a czasami kilka godzin. To głównie dotyczy produktów sponsorowanych, za których reklamę płaci producent. Mimo poświęconego czasu zdjęcie może okazać się niewystarczająco odpowiednie, aby je zaprezentować. Wtedy może to spowodować u perfekcjonisty złość, poczucie bezsilności i niezadowolenia, czy beznadziejności własnej osoby lub posiadanych umiejętności.

Można powiedzieć, iż wszystkie zaburzenia, które związane są z wizją idealnego życia, sprowadzają się do nienaganności i perfekcji, które tak ciężko uzyskać. Jest to zagrożenie dla bezpieczeństwa zdrowotnego i ogólnej równowagi w gospodarce wewnętrznej organizmu, gdyż pościg za wyreżyserowanym życiem Instagrama, uzależnienie od Facebooka, czy wiara w „guru” platformy YouTube może doprowadzić do tragicznych konsekwencji.

3. PODSUMOWANIE

W powyższej pracy zostały wymienione trzy wybrane zagrożenia dla bezpieczeństwa zdrowotnego, jakie niosą ze sobą media społecznościowe. Przedstawiono ogólny zarys problemu oraz skutki procesów mających miejsce w portalach internetowych, które znacząco i w negatywny sposób wpływają na funkcjonowanie społeczeństwa. Do przeprowadzenia analizy wpływu tych czynników na bezpieczeństwo zdrowotne posłużono się przykładem trzech znanych na całym świecie serwisów – Facebook, Instagram oraz YouTube. Zagrożenia, które zostały wytypowane i omówione to uzależnienie od portali społecznościowych, działania ruchu antyszczepionkowego w *social mediach* oraz «wizja idealnego życia», która kreowana jest przez mniej i bardziej rozpoznawalnych użytkowników wymienionych serwisów. Każdy z tych procesów wpływa na zdrowie odbiorców w inny sposób oraz w innym zakresie, jednak niewątpliwie każdy z nich można uznać

za zagrożenie. Warto pamiętać, iż podczas użytkowania mediów społecznościowych wszystko, co w nich obserwujemy to jedynie wybrane fragmenty, które zostały dobrze wyselekcjonowane spośród wielu informacji, po to, aby widzieć tylko to, co ktoś uznał za stosowne.

Zagadnienie związane z wpływem mediów społecznościowych na bezpieczeństwo zdrowotne na przykładzie wspomnianych platform internetowych jest opracowane w dobrym stopniu, aczkolwiek niewystarczającym. Przede wszystkim w literaturze naukowej zwrócono uwagę na całościowy wpływ internetu na jednostkę, a nie jego poszczególnych mediów społecznościowych, które proponują zupełnie inny asortyment i też w zupełnie inny sposób trafiają do odbiorcy. Co warto zaznaczyć, w fachowej literaturze są przedstawione skutki, które zostały omówione w niniejszym wywodzie, aczkolwiek w przyszłości można by było je bardziej uszczegółowić względem konkretnej strony internetowej, jaka zagraża odbiorcy na różnych etapach jego życia.

W aspekcie bezpieczeństwa zdrowotnego należy położyć nacisk na higienę umysłową podczas korzystania z mediów społecznościowych oraz kształtować odbiorców w kierunku krytycznego myślenia. Coraz częściej możemy zaobserwować postęp w tym kierunku, poprzez konta użytkowników, którzy prezentują jak wygląda ich życie poza filtrami, retuszem, czy wyreżyserowanymi stylizacjami. Takie wiadomości trafiają również do prasy i telewizji, a dzięki temu do szerszej publiczności, która po wnikliwej obserwacji i chwili refleksji dostrzeże przekaz i intencje autora.

REFERENCES

1. Barwicka, A. M., Szymkowiak, E. (2012). *Portale społecznościowe jako «używka» okresu adolescencji. Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny*, Nr 4, Wielkopolska Rada Młodzieży, Poznań, p. 94–101.
2. Bickert, M. (2019). *Combating Vaccine Misinformation*, <https://newsroom.fb.com/news/2019/03/combating-vaccine-misinformation/> [dostęp: 29.09.2019].
3. Błachnio, A., Przepiórka, A., Rowiński, T. (2014). Dysfunkcjonalne korzystanie z internetu – przegląd badań 1995–2011. *Psychologia Społeczna*, Nr 9 4 (31), Warszawa, p. 378–395.
4. Czerski, W., Gonciarz, E. (2017). Ryzyko uzależnienia studentów od mediów społecznościowych na przykładzie Facebooka. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, nr 4 (36), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, p. 133–152.
5. Demczuk, A. (2018). *Fenomen ruchu antyszczepionkowego w cyberprzestrzeni, czyli fake news i postprawda na usługach hipotezy Andrew Wakefielda*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, Kraków.
6. Główny Inspektorat Sanitarny. *Dzięki szczepieniom społeczeństwo polskie jest bezpieczne*. <https://gis.gov.pl/zdrowie/profilaktyka/dzieki-szczepieniom-spolczenstwo-polskie-jest-bezpieczne>, [dostęp: 29.09.2019].
7. Jankowska, J. (2019). Social media naszych czasów. W kierunku oversharingu i ekshibicjonizmu życia codziennego. *Tanaś V., Welskop W. Mass media we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź, p. 49.
8. Juza, S., Kloc, T. (2012). Uwikłani w sieci. Wzorce aktywności internetowej w kontekście uzależnienia od internetu i nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży. *Innowacje psychologiczne*, nr 1(1), Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin, p. 9–27.
9. Kowalska, M. E., Kalinowski, P., Bojakowska, U. (2013). Komunikacja internetowa jako aktywne medium przekazu wiedzy o zdrowiu – szanse, zagrożenia i ograniczenia. *Pielęgniarstwo Polskie*, nr 4(50), Poznań, p. 300–304.

10. Janas-Kozik, M., Zejda, J., Stochel, M., Brożek, G., Janas, A., Jelonek, I. (2012). Ortoreksja – nowe rozpoznanie. *Psychiatria Polska*, nr 3, Kraków, p. 443.
11. Makaruk, K.. (2013). Korzystanie z portali społecznościowych przez młodzież. Wyniki badania EU NET ADB. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, nr 12(1), Warszawa, p. 73.
12. Marchewka, A. K., Majewska, A., Młynarczyk, G. (2015). Działalność ruchu antyszczepionkowego, rola środków masowego komunikowania oraz wpływ poglądów religijnych na postawę wobec szczepień ochronnych. *Postępy Mikrobiologii*, nr 54 (2/2015)/Polskie Towarzystwo Mikrobiologów, Warszawa, p. 95.
13. Moroz, M. (2010). Źródła efektywności przekazu marketingowego w serwisach społecznościowych. *E-mentor*, nr 4 (36).
14. Pawełczyk-Jabłońska, P. (2018). Bigoreksja – męskie zaburzenie odżywiania. *Narodowe Centrum Edukacji Żywnościowej*. <https://ncez.pl/abc-zywienia-/psychodietetyka/bigoreksja-----meskie-zaburzenie-odzywiania> [odczyt: 17.09.2019].
15. Słownik Języka Polskiego PWN *Media społecznościowej*,, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/media%20spo%C5%82eczno%C5%9Bciowe.html> [dostęp: 17.09.2019].
16. Słownik Języka Polskiego PWN, *Perfekcjonizm*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/perfekcjonizm;2499299.html> [odczyt: 17.09.2019].
17. Tomaszewska, H. (2012). Młodzież rówieśnicy i nowe media. Społeczne funkcje technologii komunikacyjnych w życiu nastolatków. Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa, p. 20.
18. Warych, M. *Media społecznościowe*, Encyklopedia Zarządzania, https://mfiles.pl/pl/index.php/Media_spo%C5%82eczno%C5%9Bciowe [dostęp: 17.09.2019].
19. Widyanto, L., Griffiths, M. (2006). Internet Addiction: A Critical Review. *International Journal of Mental Health and Addiction*, nr 4, Springer US, NowyJork, p. 40.
20. World Health Organization, *Ten threats to global health in 2019*, <https://www.who.int/emergencies/ten-threats-to-global-health-in-2019> [dostęp: 28.09.2019].
21. Zaborowski, Z. (2001). *Problemy psychologii życia*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON HEALTH SECURITY ON THE EXAMPLE OF FACEBOOK, INSTAGRAM AND YOUTUBE

The subject of this article is the analysis of the impact of social media on the health security of an individual. The following platforms were considered: Facebook, Instagram and YouTube, i.e. three types of social media with the largest number of recipients. Users of these portals are primarily young people – in early adulthood and youth. This age range is most susceptible to unreflective acceptance of the presented content and incorporating it into your own life, which is why selected threats and effects resulting from the inefficient use of the above platforms have been analyzed. In addition, prevention has also been examined, which is a very important element of the modern use of social media.

This article has been largely based on subject magazines, online publications, and social networking sites mentioned above. Analysis of the presented sources gave a cross-section of the problem faced by modern young people. First of all, the presented content in social media was assessed, as well as the potential effects that are presented in literature or online publications. In addition, the subject of the analysis were the experiences of the authors of this argument and their friends, as well as their accounts on platforms and observed elements.

Key words: social media, health security, addiction.

Матеріал надійшов до редакції 18.12.2019 р.

РОЗДІЛ III

Регіональні студії

УДК 323.174(410):352.07

Наталія Коцан,

доктор географічних наук, професор,

завідувач кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

intrel-region.dep@eenu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8157-5070>

Тарас Гурський,

магістр кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-132-137>

ПРОЦЕС РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Здійснено аналіз процесу регіоналізації у Великій Британії. Визначено основні сучасні тенденції регіоналізації та їх роль у політичних процесах Великої Британії. Розглянуто позитивні зрушення в британському суспільстві, причиною яких стало розширення кола владних компетенцій місцевих органів. Установлено, що регіоналізацію можна розглядати як результат загального процесу кризи держави, що виражається в дифузії влади, тобто вона переходить як вгору – до транснаціональних організацій, так і вниз – до регіонів та інститутів громадської спільноти. Загальні причини регіоналізації виступають у прагненні зробити владу більш ефективною, перекласти на регіональну владу частину повноважень за прийняття рішень, задовольнити потреби тих чи інших прошарків суспільства до самоуправління. Висвітлено те, що проблема регіоналізації всередині країни виникає на сьогодні в багатьох країнах на основі ідей автономії, спираючись на історію, географію, культуру та інші шляхи, які йдуть углиб століть та тисячоліть. Однак саме зараз створюються зручні умови для розповсюдження самої ідеї регіоналізації, відродження подібних процесів із новою силою, на які діють численні каталізатори, головним із яких виступає глобалізація. Національні менишини продовжують заявляти про свою роль й отримують активну підтримку та захист зі сторони міжнародного співтовариства, твердо спираючись на норми міжнародного права, використовуючи можливість донести свою позицію до світової спільноти й об'єднати однодумців, використовуючи всі можливі засоби.

Ключові слова: Велика Британія, регіоналізація, політичні процеси, британське суспільство.

1. ВСТУП

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні політичні та економічні процеси у світі характеризуються все більшим впливом двох

взаємопов'язаних тенденцій світового розвитку – глобалізації й регіоналізації. Особливого значення регіоналізація набуває у зв'язку з процесами європейської інтеграції, що вимагає від країн-членів Європейського Союзу, у нашому випадку виступає Велика Британія, вироблення спільних підходів до регіонального розвитку, застосування відповідних механізмів формування та реалізації регіональної політики на загальноєвропейському й національному рівнях.

Аналіз дослідження із цієї проблеми. Питання, які розкривають сутність процесів інтеграції, регіоналізації та глобалізації посідають чільне місце в наукових дослідженнях як вітчизняних, так і іноземних учених. Серед них потрібно відзначити роботи вітчизняних науковців, зокрема О. Білоруса, І. Бураковського, В. Лісничого, В. Грищенко, О. Радченко, В. Сухенко та ін., а також зарубіжних – Б. Баласса, О. Бейя, Е. Чуличкова, Г. Щедрова, Ж. Лакруа й ін. [2; 4; 6; 7; 8;]. Незважаючи на інтерес науковців до вивчення проблем інтеграції й пов'язаних із нею процесів, поза увагою дослідників не залишалося питання регіоналізації та її ролі у формуванні сучасних тенденцій світового розвитку, проте регіоналізація як явище потребує подальшого наукового дослідження.

Мета статті – визначити основні аспекти регіоналізації Великої Британії. **Головне завдання** – дослідити вплив регіоналізації на політику Великої Британії на міжнародній арені та те, як цей процес впливає на внутрішню політику країни.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У Великій Британії із середини минулого століття проблема регіоналізації набула особливої гостроти. Це пояснюють тією обставиною, що складові частини Королівства (Шотландія, Уельс, Північна Ірландія) ще в 1960-ті роки почали активно висувати аргументовані претензії до центрального уряду, вимагаючи розширення своїх владних компетенцій і децентралізації прийняття рішень. Методологічною основою таких претензій слугувала концепція деволюції, сформульована ще 1919 р. Політична деволюція «в буквальному значенні слова означає передачу вищим органом своїх повноважень нижчим органам» [5]. У Великій Британії регіоналізація досягла свого політичного апогею, коли 1999 р. створено регіональні представницькі органи – Парламент Шотландії та Асамблею Уельсу, яким від центру передано низку владних повноважень (передусім їм передано компетенції у врегулюванні проблем соціального розвитку (освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо). Зауважимо, що впровадженням деволюції центральний уряд Великої Британії намагався блокувати сепаратистські тенденції в регіонах (передусім у Шотландії та Північній Ірландії), знизити політичну напругу між центром і провінціями шляхом перерозподілу владних повноважень на користь регіонів.

Упродовж багатьох років після 2007 р. питання регіоналізації перебувало в латентному стані, але на початку 2012 р. це питання знову стало об'єктом дискусій у британській спільноті. Пов'язано це з тим, що коаліційна влада консерваторів і ліберал-демократів Камерона Клегга запропонували створити незалежну експертну комісію з цього питання. Керівником комісії став видатний політичний діяч У. Маккей. На наступний рік комісія надала рекомендації. Основний зміст зводився до того, що всі англійські внутрішні питання повинні обговорюватись англійськими депутатами на рівні комітетів, але затверджуватись – усіма членами парламенту. Діяльність комісії мала компромісний характер, що й відобразилося на вмісті документів. Це трішки заспокоїло англійське суспільство. Хоча проблема залишалася дискусійною не лише на рівні влади, але й на рівні місцевого, проте здійснено кілька заходів, саме на місцевому рівні, тобто міста та регіони надіяли себе автономним і напівавтономним статусом. При цьому лейбористи намагалися проводити політику автономізації регіону на основі дев'яти адміністративно-територіальних одиниць [3].

Ініційовано навчання відділень регіонального розвитку та регіональних палат, які, до речі, не були виборними. Правда, ця тенденція не отримала широкої підтримки виборців. У 2003 р. уряд прийняв Акт про підготовку до створення регіональних угруповань. І на референдумі 2007 р. про створення регіонального парламенту Англії в одному з регіонів північно-східної Англії 78 % виборців, які брали участь у ньому, не підтримали цю ідею. І хоча процес за створенням у регіонах агентств економічного розвитку різного рівня й регіональних палат із представників бізнесу, влади та експертного співтовариства тривав, він не став широкомасштабним. Поступово уряд Г. Брауна почав скасування цих установ. У 2010 р. новий уряд із консерваторів просто ліквідував ці органи, що призвело до того, що в регіонах Англії не було управлінських інститутів. Потрібно все ж мати на увазі, що одна з ініціатив уряду лейбористів щодо регіоналізації Англії була успішною, а саме введення виборного управління Великого Лондона, кандидатури мера й депутатів асамблеї вибирали.

Іншим напрямом з регіоналізації Англії став своєрідний рух за надання більшої самостійності великим міським утворенням регіону. Той факт, що в містах учасниках об'єднання сконцентровано понад чверть британської промисловості, свідчить про їх солідарний політичний і лобістський потенціал. У цій програмі взяли участь мери великих міст Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Лідса, Ліверпуля та ін. Однією з вимог цього об'єднання була вимога надання суттєвої фінансової допомоги великим міським конгломератам. Поряд із цим об'єднанням із кінця першого десятиліття нового століття почала реалізовуватися програма «Міський виклик», що передбачає поліпшення умов у сфері освіти й молодіжної політики (створення умов для молоді на ринку праці завдяки спільним діям шкіл, батьків, учнів і місцевої влади). Ця програма реалізовувалася в низці міст Центральної Англії й у Манчестері. На зростання

полярності об'єднаних дій міст британський уряд відреагував таким чином: у 2010 р. призначений міністр у справах децентралізації міст, а у 2011 р. у рамках проекту Д. Кемерона «Велике суспільство» прийнято законодавчі акти щодо децентралізації місцевого управління. Відповідно до цих актів, повноваження адміністрацій міст, а також різних добровольчих організацій, благодійних фондів і т. ін., які представляли інтереси міських громад, розширилися [1]. Із новою силою питання регіоналізації зазвучало після референдуму про незалежність Шотландії восени 2014 г. Після референдуму в шотландському суспільстві стали висуватися вимоги створити новий баланс між центром – Лондоном – регіонами – Готланд, Англії, Північної Ірландії й Уельсом. Справа в тому, що Англія поділена на дев'ять адміністративно-територіальних одиниць і не має свого законодавчого органу, який мав би права, надані регіонами. Цьому багато в чому посприяв і сам прем'єр-міністр Д. Кемерон, який після оголошення результатів референдуму пообіцяв сприяти подальшій передачі більших повноважень містам і регіонам Сполученого Королівства. Він заявив що влада в найближчий час скаже більше про передачу подальших повноважень у містах і регіонах Великобританії. Правда, ці обіцянки викликали сумніви в представників низки партій, у тому числі Партії незалежності Сполученого Королівства Н. Фарадж, Він, зокрема, заявив що пропозиції Д. Кемерона про більшу деволюцію в Англії не йдуть досить далеко. «Англіїці становлять 86 % населення цього Королівства. Решту 18 років вони залишалися без уваги. Але, як і раніше, зберігається ситуація, коли шотландські депутати можуть голосувати в Палаті громад і з чисто англійських питань. Я думаю, що більшість англійців хочуть справедливого врегулювання», – заявив він.

Під час обговорення результатів референдуму Д. Кемерон підняв питання про можливість позбавити шотландських парламентарів права брати участь в обговоренні чисто англійських питань у британському парламенті. В одному зі своїх виступів він висловив таку думку: «Я давно вважав, що вирішальна роль у цьому національному обговоренні перебувати в Англії. Ми почули голос Шотландії й тепер мільйони голосів Англії теж повинні бути почутими». Потрібно відзначити, що 22 жовтня 2015 р. палата громад підтримала законодавчу ініціативу про прийняття закону «Англійські голосу» для англійських законів. Отже, процеси регіоналізації стають незаперечним фактом політичного розвитку сучасної Великобританії. На думку дослідників, політичний розвиток країни буде відбуватися в деволуційному руслі [7].

Референдум про вихід Великобританії з ЄС став ще одним дуже важливим етапом у справі регіоналізації. Він проведений 23 червня 2016 р. І його результати стали сенсаційними. Як повідомляло BBC, за результатами підрахунку голосів, у всіх 382 округах за вихід із Євросоюзу проголосували 51,9 % виборців, проти – 48,1 %. Важливо відзначити, що більшість жителів Шотландії й Північної Ірландії проголосували за те, щоб залишитися в ЄС, Англія й Уельс – в основному за вихід. Показово, що, за винятком трьох промислових центрів – Бірмінгема, Нотінгема та Шефільда, – населення

найбільших англійських міст, у тому числі й Лондона, висловилося за збереження членства країни в ЄС. Тепер досить активно обговорюється питання щодо того, наскільки влада цих міст залучатимуться до переговорного процесу про розподіл повноважень між центральною та регіональною владою. Це пов'язано з тим, що багато нормативних актів ЄС у результаті виходу країни з Європейського Союзу передаватимуться Вестмінстеру [5]. А оскільки закони й нормативні акти ЄС впливали на регіональне законодавство, то міста повинні мати право брати участь за столом переговорів, коли приймаються рішення про те, як замінювати закони ЄС.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, питання про регіоналізацію власне Великої Британії залишається досить гострим і вкрай важливим для долі країни. Важко передбачити майбутнє Великобританії та її регіонів. Можна лише сказати, що проведена Вестмінстером регіональна політика заклала основи глибоких змін як у політико-адміністративній та державно-правовій сферах, так і в суспільно-політичному та політико-культурному житті сучасної Великої Британії. Підсумовуючи, зазначимо, що регіоналізація є складним явищем, яке характерне для багатьох країн світу. Цей процес розглядається як прагнення регіонів тієї чи іншої країни до самоствердження, до збереження власної самобутності й протидіяти надмірній централізованості влади з боку держави. Дослідження сучасних тенденцій регіоналізації у Великій Британії показало, що її процеси органічно пов'язані з внутрішніми та європейськими процесами інтеграції й глобалізації, де регіони як суб'єкти посідають одне з провідних місць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Иванов, И. (1997). Европа регионов. *Мировая экономика и международные отношения*, № 9. С. 6.
2. Лакруа, Ж. *Чи потребує Європа загальних цінностей? Важливість ліберальної парадигми для осмислення політичної ідентичності Європейського Союзу*. URL: http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Lacroix_ukr.html.
3. Перегудов, С. (1996). *Тэтчер и тэтчеризм*. Москва: Наука, 301 с.
4. *Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика*: монографія/В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, О. В. Радченко та ін. Харків: Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2003. 580 с.
5. Коровкин, В. (1998). Европейская интеграция и региональная политика. *Мировая экономика и международные отношения*, № 10, С. 93–101.
6. Сухенко, В. В. (2009). Питання транскордонного співробітництва у регіональній політиці Європейського Союзу: теоретичний аспект. *Інвестиції: практика та досвід*, № 22, С. 78–80.
7. Чуличкова Е. Д. (1990). Понятие и виды деволюции в британском государствоведении. *Вопросы территориально-политического устройства государства и развитие политической системы общества*. Свердловск: СЮИ. С. 89–103.
8. Щедрова Г. П. (2000). Особливості формування регіональної політики на сучасному етапі. *Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків, С. 159–160.

THE PROCESS OF REGIONALIZATION IN THE UK

The analysis of the process of regionalization in the UK and the main modern trends of regionalization and their role in the political processes of Great Britain are determined. The positive developments in British society are considered, the reason for which was the expansion of the circle of power competencies of local authorities. It has been established that regionalization can be considered as the result of the general state crisis process, expressed in the diffusion of power, that is, it goes both up – to transnational organizations, and down – to the regions and institutions of the community. The general causes of regionalization are the desire to make the government more efficient, to shift to the regional authorities a part of the decision-making powers, to satisfy the needs of various sectors of society for self-government. It is noted that the problem of regionalization within the country arises today in many countries based on the ideas of autonomy based on history, geography, culture and other paths that go back centuries and millennia. However, right now, convenient conditions are being created for spreading the very idea of regionalization, the revival of such processes with renewed vigor, which are affected by numerous catalysts, the main one being globalization. National minorities continue to declare their role and receive active support and protection from the international community, firmly relying on international law, using the opportunity to convey their position to the international community and unite like-minded people using all possible means.

Key words: United Kingdom, regionalization, political processes, British society.

REFERENCES

1. Yvanov, Y. (1997). Европа реhyонов. *Myrovaia ekonomyka y mezhdunarodnye otnosheniya*, № 9, P. 6.
2. Lakrua, Zh. *Chy potrebuie Yevropa zahalnykh tsinnostei? Vazhlyvist liberalnoi paradyhmy dlia osmyslennia politychnoi identychnosti Yevropeiskoho Soiuzu*. URL: http://rethinking-democracy.org.ua/themes/Lacroix_ukr.html.
3. Perehudov, S. (1996). *Tetcher y tetcheryzm*. Moskva: Nauka, 301 p.
4. *Rehionalizatsiia i vybory yak zasoby udoskonalennia vladnykh vidnosyn v Ukraini: teoriia i praktyka: monohrafiia*/V. V. Lisnychiy, V. O. Hryshchenko, O. V. Radchenko ta in. Kharkiv: Vyd-vo KharRI UADU «Mahistr», 2003. 580 p.
5. Korovkyn, V. (1998). Evropeiskaia yntehratsiia y rehyonalnaia polytyka. *Myrovaia ekonomyka y mezhdunarodnye otnosheniya*, № 10, P. 93–101.
6. Sukhenko, V. V. (2009). Pytannia transkordonnoho spivrobotnytstva u rehionalnii politytsi Yevropeiskoho Soiuzu: teoretychnyi aspekt. *Investysii: praktyka ta dosvid*, № 22, P. 78–80.
7. Chulychkova, E. D. (1990). Poniatye y vydu devoliutsyy v brytanskom hosudarstvovedenyy. *Voprosu terrytorialno-polytycheskoho ustroistva hosudarstva y razvytye polytycheskoi systemu obshchestva*. Sverdlovsk: SIuY, P. 89–103.
8. Shchedrova, H. P. (2000). Osoblyvosti formuvannia rehionalnoi polityky na suchasnomu etapi. *Rehionalna polytyka v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kharkiv, P. 159–160.

Матеріал надійшов до редакції 19.11.2019 р.

УДК 327.5(410:061.1:ЄС+477)

Олег Лапін,

аспірант кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу,

факультет міжнародних відносин,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,

43024, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб. 8

E-mail: adv.lapin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2135-7167>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-138-148>

РОЗЛУЧЕННЯ ПО-АНГЛІЙСЬКИ: НАСЛІДКИ БРЕКЗИТУ ДЛЯ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА УКРАЇНИ

У статті розглянуто актуальну подію як для держав-членів Європейського Союзу, так і для нашої країни – виходу Великої Британії з ЄС. Британські аналітичні центри та експерти давали абсолютно різні прогнози їй, у результаті, на початку 2020 р. Брекзит усе-таки відбувся. Подальший розвиток подій спонукає аналітиків й експертів з усього світу робити прогнози розвитку як цілих країн, так і в окремих галузях держав. Основні питання, навколо яких активно дискутують, – це втрати для економіки ЄС та Великої Британії; подальша доля Шотландії й Північної Ірландії; міжнародний авторитет ЄС; престиж і міжнародне становище Британії; вплив процесів на Україну та її співпрацю з ЄС й окремо з Британією. Важливим питанням для британського уряду залишається статус Гібралтару. Мета статті – спрогнозувати подальші події та наслідки після виходу Великої Британії в ЄС для економічної, політичної, міжнародної сфер. Проаналізовано, яким чином вихід Британії вплине на всі зазначені фактори, чого варто уникати й на що важко зважити Українській державі.

У висновках зазначено, що для Британії головна проблема – це позиція Шотландії та Ірландії: певне переформатування структурних відносин усередині Британії, між Лондоном і регіонами відбудеться, і потрібно буде йти на якісь компроміси. Важким є прогнозування економічного розвитку або занепаду Британії. Імовірно, перші роки Британія втрачатиме, а потім можливе повернення до якогось зростання. З погляду наслідків для України не варто очікувати важких наслідків, оскільки наші стосунки з Британією не були настільки взаємозалежними. Принципове значення для України матиме не стільки вплив Брекзиту на двосторонні відносини, як його наслідки для функціонування ЄС у зовнішньополітичній і безпековій сферах.

***Ключові слова:** Брекзит, Велика Британія, ЄС, втрати, наслідки, економіка, міжнародні відносини.*

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Ідея Британії, яка полягає в тому, щоб вийти з ЄС, – не нова. На території Сполученого Королівства завжди були євроскептичні настрої. Частково через ці погляди Британія довго входила в ЄС, тобто не лише через позицію Франції, коли Шарль де Голль був президентом і сприймав Британію негативно та вважав її конкурентом, але, у тому числі, й через те, що всередині самої Британії не було великого бажання увійти в ЄС.

Уже з третьої спроби й після того, як Шарль де Голль пішов, і не було блокуючого голосу Франції, вони вступили в ЄС. Упродовж останніх тридцяти років європейці розв'язували проблему своєї самоідентифікації вступом у ЄС. У 60-х роках ХХ ст., коли Британська імперія перестала існувати, і це виявилася зовсім не та держава, яка існувала в ХІХ ст і на початку ХХ ст. Вони цю проблему розв'язали, вступивши в ЄС. Євроскептичні настрої нікуди не поділися, та частина населення все одно була незадоволена. Були політики, які паразитували на ідеї, що ЄС їм не вигідний і може варто його переформатувати або взагалі вийти з нього. Але ці ідеї маргінальні, тому що Британія отримала дуже багато вигод від членства в ЄС, від вільної торгівлі. Після референдуму у 2016 р. суспільство розділилося навпіл – 50 на 50. Звичайно ж, у Британії стався вибух свідомості, і не лише соціальний, а й політичний, тому що знову постало питання: якщо ми виходимо з ЄС, то куди нам іти, яку позицію ми займатимемо в цьому світі? [5]

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – спрогнозувати подальші події та наслідки після виходу Великої Британії із ЄС для економічної, політичної, міжнародної сфер.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Лише від проведення референдуму щодо виходу Великої Британії з ЄС уже піднялася хвиля прогнозів щодо політичного та економічного майбутнього Євросоюзу загалом й Об'єднаного Королівства зокрема. І хоч Д. Кемерон у своєму зверненні після підрахунку голосів укотре запевнив про стабільність економіки (яка є другою в ЄС після німецької), кардіограма ринків капіталу миттєво змінилася.

Британські аналітичні центри та експерти давали абсолютно різні прогнози, однак у більшості йшлося про три можливі сценарії: швидкий перехід до зростання економіки Великої Британії; складний перехідний період орієнтовно до 2020 р.; затяжна економічна криза до 2030 р. [2]. Як результат, маємо зреалізований другий сценарій розвитку подій – Велика Британія залишила Європейський Союз. Через три з половиною роки політичної кризи у Великій Британії довкола Брекситу, зміни трьох урядів, позачергових парламентських виборів, запеклих дискусій у суспільстві більшість депутатів нижньої палати британського парламенту 20 грудня 2019 р. підтримали угоду про вихід із Євросоюзу з правками прем'єр-міністра Б. Джонсона [8].

Наслідки для економіки

Певною мірою Б. Джонсон ускладнив завдання, виключаючи можливість продовження перехідного періоду після 31 грудня 2020 р. з можливістю однократного подовження на 1–2 роки. Він має всього лише один рік для укладення угод про зону вільної торгівлі з ЄС, США й, можливо, деякими країнами Британської співдружності. В іншому випадку британському бізнесу нічим буде компенсувати втрату доступу до Загального ринку. Велика Британія планує розпочати переговори про Зону вільної торгівлі з ЄС у лютому 2020 р.

Президент Європейської ради Ш. Мішель вважає, що в обмін на забезпечення Великою Британією умов прозорої конкуренції ЄС погодиться укласти угоду про Зону вільної торгівлі з нульовими митом і квотами [8].

Очевидно, розпочнуться переговори про нову торговельну Угоду з ЄС та залежно від домовленостей угода може бути різного типу. Наразі виділяють три основні можливі сценарії щодо перебудови торговельних відносин Великої Британії та ЄС, які відрізняються ступенем доступу до ринку ЄС [13]:

- вступ до Європейської економічної зони (ЄЕЗ) разом із ЄС, Норвегією, Ісландією та Ліхтенштейном (в угоді є винятки щодо рибної галузі й сільського господарства);
- Швейцарський варіант – участь у Європейській асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) або інший сценарій вільної торгівлі з ЄС, але без вступу до ЄЕЗ. Так, у відносинах Швейцарії з ЄС є винятки у сфері фінансових послуг;
- торгівля за правилами СОТ (відсутність угоди про вільну торгівлю з ЄС).

На думку експертів [2], найкращим сценарієм для Великої Британії буде модель Норвегії чи Швейцарії, коли країни виторговують собі вигідні позиції в торговельних угодах та беруть участь у визначених сферах спільної політики, сплачуючи при цьому внесок до бюджету ЄС. Ісландія, Ліхтенштейн і Норвегія мають вищий за Швейцарію рівень інтеграції. Однак за підрахунками експертів аналітичного центру Open Europe, Великій Британії такий сценарій коштуватиме близько 1 % ВВП. Швейцарія має дві угоди з ЄС, які в цілому забезпечують той самий результат. Однак важливо відзначити, що вони не включають у себе більшість фінансових послуг.

Аналітики американського банку Goldman Sachs стверджують, що через Brexit економіка Великобританії вже втратила понад 100 млрд євро і недорахувалася близько 2,5 % ВВП. Повідомляється, що з червня 2016 р. після референдуму про Brexit британська економіка щотижня втрачала близько 700 млн євро [12]. За даними німецького Фонду Бертельсмана, Велика Британія втратить 300 млрд євро до 2030 р. через вихід із Євросоюзу, і це лише приблизні розрахунки. До кінця грудня 2020 р. сторони можуть узгодити свої торговельні стосунки й пом'якшити удар від брекзиту. У політиці це більше ніж мінус, оскільки вихід Британії з Європейського Союзу – ідеологічна поразка ЄС. Буде поширюватися російськими теза про те, що об'єднання – провальний проєкт [9].

Існує ймовірність, що до кінця перехідного періоду Велика Британія та ЄС не встигнуть домовитися про умови співпраці в галузі послуг, рибної ловлі, урегулювати відносини Гібралтару й Іспанії. Європейці вимагають збереження доступу для своїх виробників сільгосппродукції на британський ринок, тоді як Велика Британія може знайти постачальників в інших країнах, де товар дешевший у ціні. Постає питання щодо регулювання діяльності європейських автомобілебудівних підприємств BMW, Volkswagen на території Великої Британії після Брекзиту. Ірландія, Голландія, Франція, Іспанія вимагатимуть збереження доступу в британські води для рибної ловлі, тоді як уряд Великої Британії планував покласти цьому край після виходу з ЄС [15].

Можуть виникнути розбіжності зі США, із якими Велика Британія вже веде переговори щодо зони вільної торгівлі. У листопаді 2019 р. президент США Д. Трамп піддав критиці угоду про Брекзїт у тому вигляді, у якому вона є. Він вважає, що перехідний період завадить укласти угоду. Американський президент виступає за вихід Великої Британії з ЄС без перехідного періоду. Тому може виникнути конфлікт інтересів США та ЄС, для яких британський ринок є однаково цікавим як напрям для експорту сільгосппродукції. Білий дім може поставити Джонсона перед вибором – або Зона вільної торгівлі зі США, або з ЄС.

Б. Джонсон виступає за перетворення Великої Британії на глобальну торгову державу і, крім ЄС і США, питання укладення угод про Зону вільної торгівлі опрацьовують із країнами Британської співдружності, а саме з Індією, Австралією, Новою Зеландією. Такі переговори також вимагають часу. Деякі фахівці прогнозують [8], що аби уникнути негативних наслідків для британської економіки, Джонсон може погодитися продовжити перехідний період Брекзиту, щоб продовжити торговельні переговори з ЄС, США та іншими партнерами у 2021 р.

Територіально-адміністративні наслідки

Після закінчення перехідного періоду може спостерігатися зростання політичної напруженості в британських регіонах, де більшість населення голосувало проти виходу Великої Британії з ЄС на референдумі 2016 р. Можливими є виступи сепаратистів у Північній Ірландії. Партія «Шинн Фейн» у своєму передвиборчому маніфесті позначила як пріоритети протидію Брекзиту, референдум щодо об'єднання Північної Ірландії та сусідньої Ірландії, збереження членства в Євросоюзі. До проведення референдуму сепаратисти збираються домагатись особливого статусу для Північної Ірландії в складі Великої Британії. Усього за північноірландськими депутатами закріплено 18 місць у британському парламенті. За даними опитування лорда Ешкрофта, 46 % жителів Північної Ірландії підтримують вихід зі складу Сполученого Королівства та входження до складу Ірландії (45 % респондентів – проти, а решта не визначилися) [8].

У Шотландії події можуть розвиватися за каталонським сценарієм. Шотландія є частиною Великої Британії з 1707 р. У цьому британському регіоні ситуація для Джонсона ще складніша, ніж у Північній Ірландії, оскільки сепаратистська «Шотландська національна партія» домінує в місцевому парламенті, а за підсумками парламентських виборів, вона отримала 47 із 59 місць, закріплених за шотландцями в Палаті громад. Перший міністр Шотландії Н. Стерджен 19 грудня 2019 р. скерувала Джонсону листа з вимогою надати місцевому парламенту право на проведення другого референдуму щодо незалежності. Перший референдум відбувся у 2014 р. Тоді 55 % шотландців проголосували проти виходу зі складу Сполученого Королівства. Влада Шотландії може провести незаконний референдум щодо незалежності. Шотландські сепаратисти мають солідну соціальну базу для організації провокацій та акцій протесту. Згідно з дослідженням YouGov, незалежність

Шотландії підтримує активна меншість – 44 % населення регіону (56 % респондентів – проти).

Важливим питанням для британського уряду залишається Гібралтар після Брекзиту, який перебуває в складі Великої Британії з 1713 р. У 2016 р. понад 95 % населення Гібралтару проголосувало за збереження Великої Британії в складі ЄС. Заморська територія має власну банківську систему. Основою економіки заморської території є офшорна банківська справа, сфера послуг, ремонт та заправка комерційних судів. Не останнє значення мають торгово-економічні відносини з ЄС. На Гібралтарі немає свого сільського господарства. Щодня на роботу до Гібралтару їздять 9 тис. громадян Іспанії. Брекзит став причиною проблем у відносинах Великої Британії та Іспанії, яка виступає за спільне володіння Гібралтаром. У 2018 р. британський уряд ухвалив рішення поширювати на Гібралтар будь-які переговори з ЄС після Брекзиту. Існує побоювання того, що влада Іспанії блокуватиме торговельні переговори Великої Британії та ЄС, щоб вплинути на зміну статусу Гібралтару.

Утрати авторитету

Ідея Європейського Союзу – це уособлення триумфу післявоєнних ліберальних еліт, які вибудували ЄС таким, яким ми його нині знаємо. Раніше ще жодна країна не виходила добровільно з ЄС. І коли Британія проголосувала, то це стало серйозним ударом по європейських елітах, оскільки, засвідчило кризу самої ідеології. Бо якщо Британія виходить, то це означає, що з європоцентристськими ідеями щось не так. Усе це дало величезну фору євроскептикам. Брекзит став питанням боротьби ідеологій між тими, хто підтримує розвиток Євросоюзу, посилення його цілісності – старими ліберальними елітами, тобто також тими, кого називають євроскептиками, правими консерваторами, націонал-популістами, які переконують, що Євросоюз – це не той шлях, котрим має рухатися Європа, потрібно давати більше влади національним парламентам, а не наднаціональним структурам тощо [1].

У заявах, із якими виступили Німеччина й Франція, а також керівники Вишеградської четвірки (Польщі, Чехії, Угорщини, Словаччини), важко знайти прямі та різкі розбіжності. Німецький і французький міністри пропонують зайнятися зміцненням Європейського монетарного союзу, роблять наголос на все більш жорсткій координації економічної та податкової політики. Ф.-В. Штайнмайер і Ж.-М. Ейро стверджують, що всі заходи мають стати відповіддю на розчарування частини громадян європейським проектом, одним із проявів якого й став результат референдуму в Британії.

Прем'єр-міністри Чехії Б. Сobotка, Польщі Б.Шидло, Угорщини В. Орбан та Словаччини Р. Фіцо заявляють, що Євросоюз має стати «Союзом довіри». «Довіру потрібно відновити на всіх рівнях. Реальні побоювання наших громадян мають бути краще висвітлені (у політиці). Національні парламенти повинні бути почуті. Інститути Європейського Союзу мають діяти чітко в межах своїх завдань і мандатів» [3], – так голови урядів Вишеградської групи сформулювали своє несприйняття спроб будівництва супердержави під керівництвом Єврокомісії та інших центральних органів ЄС.

Союз має зосередитися на практичному перезапуску процесу зближення. Для цього Союз повинен використати всі ключові інструменти: гармонізацію, підтримку інвестицій, підтримку інновацій, завершення створення єдиного ринку енергії й цифрових послуг, просування вільної торгівлі та свободи пересування, а також зміцнення ринку мобільної робочої сили зі створенням перспективних робочих місць.

Політичні наслідки та перерозподіл сил

Своєрідним компромісом між позицією Великої Британії, яка хотіла паралельного обговорення умов виходу з ЄС і формату майбутньої співпраці, та позицією ЄС, котрий наполягав, що переговори про майбутнє повинні початися після розлучення, стало ухвалення 14 листопада політичної декларації, яка була розширена й доповнена на засіданні Європейської ради 25 листопада. Декларація не до кінця відповідає амбіціям Великої Британії щодо майбутнього партнерства, бо не має зобов'язальної сили та є неконкретною в певних питаннях. Найважливішими вимірами майбутніх відносин мають стати економічний і безпековий [6].

Протягом перехідного періоду Велика Британія зберігатиме низку зобов'язань щодо ЄС, утративши деякі права: на Британію поширюватиметься дія права ЄС (уключно з укладеними міжнародними договорами й рішеннями Суду ЄС), вона сплачуватиме фінансові внески до бюджету ЄС, але втратить можливість впливати на законодавство ЄС, зокрема й право голосу в інституціях ЄС. До завершення перехідного періоду Велика Британія збереже участь у розпочатих програмах ЄС і доступ до баз даних ЄС, а також матиме можливість в окремих випадках обговорювати з державами-членами директиви й політики ЄС. Протягом перехідного періоду зможе вести переговори, укладати та ратифікувати міжнародні договори з іншими державами, але набрати чинності вони зможуть лише після завершення перехідного періоду або потребуватимуть окремої згоди ЄС [14]. Перехідний період дає Великій Британії час на адаптацію законодавства до виходу з ЄС та ведення переговорів про майбутні торговельні відносини. Подовження перехідного періоду також може допомогти Британії відтермінувати активацію Протоколу щодо Ірландії/Північної Ірландії. Утім, умови перехідного періоду далекі від тверджень про відновлення негайного контролю над внутрішньою політикою в результаті Брекзиту [6].

Після виходу Великої Британії з Євросоюзу головну роль в об'єднанні отримає Франція. Навряд чи інші країни захочуть залишити європейську співдружність, але в організації – криза. 2007 р. ЄС провів невдалу стратегію розширення, приєднавши Румунію та Болгарію, що не відповідали європейським стандартам. Багато громадян цих країн поїхали в більш розвинені держави Європи, займали робочі місця та створювали соціальне напруження. Тепер лідери Франції й Німеччини пропонують стратегію паралельного розвитку для Європи [9].

Після британського референдуму країни-засновники ЄС і нові держави з Вишеградської групи виступили з діаметрально протилежними пропозиціями

щодо стратегії розвитку Євросоюзу: перші мають бажання продовжувати політичну інтеграцію, другі закликають сконцентруватися на економіці. Країни Вишеграду як супротивники перетворення ЄС на супердержаву втратили потужного союзника в особі Британії. Натомість Німеччина й Франція мають у ЄС більшу вагу, ніж чотири країни Вишеграду. Посадовці ЄС у будь-якому випадку зв'язані документами Євросоюзу, а в цих документах указано, що обов'язком усіх країн ЄС є прагнення до постійного та всебічного поглиблення інтеграції. Це якраз один із пунктів, щодо якого прем'єр-міністр Кемерон торгувався з ЄС перед тим, як призначити дату референдуму. Торгувався успішно: ЄС підтвердив, що звільняє Британію від цього обов'язку [3].

Наслідки для України

Брекзит не матиме прямого впливу на основні складники двосторонніх британсько-українських відносин. На сьогодні Велика Британія активно допомагає нашій державі, підтримуючи реформи судової системи, міністерств освіти і науки й збройних сил, а також антикорупційних органів; працює над полегшенням наслідків конфлікту на Сході України, надаючи допомогу постраждалим, ВПО, протидіє гендерно зумовленому насильству, спонсорує розмінування. Для цього на 2018 та 2019 рр. Велика Британія виділила 14 млн £11 [12]. Потрібно очікувати, що вона й надалі залишатиметься надійним партнером України, хоча обсяги та напрями допомоги змінюватимуться залежно від фінансових утрат від Брекситу й динаміки відносин Великої Британії з ЄС [6].

Для України матиме значення вплив Брекситу на подальший розвиток політики безпеки та оборони ЄС. Повноцінне залучення Великої Британії уможливить співпрацю щодо розширення участі третіх країн у відповідних політиках ЄС. Натомість конфліктний результат створює ризик обмеження участі України в нових безпекових ініціативах. За обох сценаріїв Україна має інтенсивніше співпрацювати з активними в цій сфері державами ЄС (Польща, Румунія, Литва) [3].

Окремо вкажемо на наслідки Брекситу для політики санкцій проти Росії, зумовлені анексією Криму й підтримкою терористів на Сході України. Фахівець «Інституту національної політики» М. Багрова [1] вважає, що зовнішня політика Великої Британії щодо України й Росії залишиться на колишньому рівні. Велика Британія без змін продовжить підтримку національного курсу України щодо вступу в НАТО і в ЄС. Щодо Росії Велика Британія буде не лише підтримувати введені санкції, а й ініціюватиме нові. На тлі Брекситу керівні структури Євросоюзу в Брюсселі з високою ймовірністю посилять підтримку України, зокрема на її шляху до європейської інтеграції. Через розмежування Великої Британії та Європейського Союзу ЄС буде змушений компенсувати свої економічні й геополітичні втрати на Україні та інших європейських державах – кандидатах у ЄС.

Протилежну думку має О. Шаров, науковець Національного інституту стратегічних досліджень. Він вважає, що значно посиляться позиції ділових кіл Європи, пов'язаних із Росією, що призведе до пом'якшення антиросійських санкцій [11].

Інвестаналітик, експерт Європейського аналітичного центру В. Бардась [1], відзначає, що в короткостроковій перспективі вихід Великобританії зі складу ЄС призведе до зниження курсу єдиної валюти, а відтак – до зниження євровиручки українських компаній-експортерів. Сьогодні Україна постачає в Європу своїх товарів на 38 % від загального обсягу експорту. Відповідно, можемо очікувати зниження євровиручки українських компаній на 1–2 %, що уповільнить темпи зростання ВВП та посилить тиск на гривню. Крім того, 2/3 українських заробітчан працюють у Європейському Союзі, що також вплине на розміри приватних переказів і, отже, можливості внутрішнього ринку України, а відтак уповільнить темпи зростання роздрібної торгівлі. Утім, оскільки перед лідерами Європейського Союзу стоїть завдання щодо подальшого розвитку об'єднання, їхня політика щодо України буде більш ліберальною. Тому в довгостроковому періоді, можна очікувати посилення співпраці з ЄС та подальшу інтеграцію України в Європейське Співтовариство.

Очевидно, потрібно зважити, що Е. Макрон заявив, що східне партнерство не має означати членство в Євросоюзі. Це явний сигнал Україні, Білорусі, Молдові. ЄС не хоче брати відповідальність за нових членів. Це стосується й балканських країн. Торік відмовилися від переговорів про вступ Албанії до Союзу. Це ускладнить реформування відсталих країн. Східна Європа буде на периферії, а західноєвропейські держави замкнуться та залишаться ядром ЄС. Україні давно час усвідомити ці зміни й зробити коригування у своїй зовнішній політиці, допоки ЄС не трансформується [9].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Для Британії головна проблема – це позиція Шотландії та Ірландії. Навряд чи дійде до розвалу Британського Королівства, але політичні еліти не врахували, що різні відносини між регіонами історично існують і нікуди не поділися. Вони загострили їх Брекситом. Брексит – це принципова річ для багатьох: Шотландія – велика частина її прибутковості припадала саме через членства в ЄС, те ж саме й із Північною Ірландією. Це питання їх власного виживання й добробуту. Якщо вони вийдуть із ЄС, то вони більше залежатимуть від Лондона. Певне переформатування структурних відносин усередині Британії, між Лондоном і регіонами відбудеться й потрібно буде йти на якісь компроміси.

Важким є прогнозування економічного розвитку або занепаду Британії. Опозиція вимагала опублікувати документи уряду про можливі економічні наслідки Брекзиту, вважаючи вона постраждає. Сьогодні важко спрогнозувати які будуть економічні наслідки цього кроку для британців, особливо в цифрах. Імовірно, перші роки Британія втрачатиме, а потім можливе повернення до якогось зростання. Більша частина політикуму вважає, що це буде доволі серйозний удар по економіці країни.

Із погляду економіки та торгівлі, наслідків для України не буде, оскільки наші стосунки з Британією не були настільки взаємозалежними. У політиці все залежить від того, чого ми очікуємо від тих процесів. Вступити в ЄС Україна

зможе, лише зайнявши рівноправні позиції. Урегулювання конфлікту на Донбасі не залежить напряму від Франції чи Німеччини. Принципове значення для України матиме не стільки вплив Брекзиту на двосторонні відносини, як його наслідки для функціонування ЄС у зовнішньополітичній та безпековій сферах. Для збереження й зміцнення британської міжнародної підтримки українські дипломати та політики повинні бути проактивними. «Брекзит», безумовно, несе із собою низку невизначеностей і ризиків для України у тому числі, але з непоганими стартовими позиціями є шанс конвертувати їх у безсумнівні вигоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *А він буде, британський Брекзит? І чого від нього чекає Україна?* (07.11.2018). Українформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2575177-a-vin-bude-britanskij-breksit-i-cogo-vid-nogo-cekati-ukraini.html>
2. Акуленко, Л., Майструк, С., Науменко, Д. (2016). Економічні наслідки Brexit: три сценарії для Європи та Британії. *Європейська правда*, URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/06/27/7051299/>
3. Вендік, Ю. (2016). Схід і Захід ЄС після «брекзиту» потягнуло в різні боки. *Російська служба Бі-бі-сі*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/07/160701_brexit_east_west_ozh
4. Еремина, Н. В. (2017). Корни Брекзита: конфлікт ідентичностей в Соединенном Королевстве. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 10 (1), 87–105.
5. ЄС втомився від Брекзиту та хоче якнайшвидше позбутися Британії: *Що чекає на Європу?* (8.11.2019). ЗІК, URL: https://zik.ua/news/2019/11/21/naslidky_ta_ryzyky_brexit_shcho_otrymaiut_v_rezultati_brytaniia_ta_yes_943831
6. Зайцев, Б., Коваль, Н. (2019). Ключові аспекти виходу Великої Британії з ЄС: наслідки для України: аналітична записка. *Дипломатична академія України імені Геннадія Удовенка при МЗС*. URL: http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/lyutyu_2019_V.ZAJTSEV_N.KOVAL_.pdf
7. Капитона, Н. К. (2014). Британия в Евросоюзе: эволюция взглядов. Громько А. А., Ананьева Е. В. (ред.). *Дилеммы Британии. Поиск путей развития*. Москва: Весь мир. 297–323.
8. Кухалейшвілі, Г. (2019). *Наслідки Брекзиту: Які виклики чекають на Велику Британію після виходу з ЄС* (23.12.2019). 112 канал, URL: <https://ua.112.ua/statji/naslidky-breksitu-yaki-vyklyku-cekaiut-na-velyku-brytaniuu-pislia-vykhodu-z-yes-519676.html>
9. Левицька, І. *Велика Британія сьогодні виходить із ЄС – наслідки для України та Європи* (31.01.2020). URL: https://gazeta.ua/articles/posuti/_velika-britaniya-sogodni-vihodit-iz-es-naslidki-dlya-ukrayini-ta-evropi/949378
10. Молчаков, Н. Ю. (2016). Конституційно-правовий статус Шотландії сквозь призму британського регіоналізму. *К очередному юбилею Акта о Соединении 1707 г. Московский журнал международного права*, № 2, 161–173.
11. Шаров, О. М. (2019). *Brexit: «плюси» та «мінуси» для глобальної геоeкономіки*, URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-10/tezi_sharov-o.m.pdf
12. *Brexit: ціна одного референдуму. В грошах...* (03.04.2019). *Українформ*, URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2673704-brexit-cina-odnogo-referendumu-v-grosah.html>
13. Clarke, H. B., Goodwin, M., Whiteley, P. (2017). *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press. 272.
14. Evans, G., Menon, A. (2017). *Brexit and British Politics*. London: Polity. 140.
15. Haughton, T., Copsey, N. (2014). Farewell Britannia? «Issue Capture» and the Politics of Cameron’s EU Referendum Pledge. *Journal of Common Market Studies*, 52 (51), P. 74–89. DOI: 10.1111/jcms.12177

16. Lepenies, P. (2016). *The Power of a Single Number*. New York: Columbia University Press. 208.
17. Oliver C. (2017). *Unleashing Demons: The Inside Story of Brexit*. London: Hodder. 448.

DIVISION IN ENGLISH: THE CONSEQUENCES OF BREXIT FOR EU THE MEMBER STATES AND OF UKRAINE

The article is dedicated to the current event for both the EU Member States and for our country – the UK's exit from the EU. The British think tanks and experts made completely different predictions, and as a result, in early 2020, Brexit still took place. Further developments encourage analysts and experts from all over the world to make predictions about the development of entire countries as well as in individual industries. Key issues under discussion are: losses to the EU and UK economies; the further fate of Scotland and Northern Ireland; the EU's international credibility; the prestige and international standing of Britain; the impact of the processes on Ukraine and its cooperation with the EU and separately with Britain. Gibraltar's status remains an important issue for the British government. The purpose of the article is to predict the future events and consequences after the UK's accession to the EU for the economic, political and international spheres. The analysis of how the exit of Britain will affect all these factors, what should be avoided and what is difficult to weigh in the Ukrainian state.

The findings indicate that the main problem for Britain is the position of Scotland and Ireland: Scotland: a certain reformatting of structural relations within Britain, between London and the regions will take place and some compromises will have to be made. It is difficult to predict the economic development or decline of Britain. Probably, the first years of Britain will be lost, and then a return to some growth is possible. From the point of view of the consequences for Ukraine, one should not expect grave consequences, since our relations with Britain were not so interdependent. Of fundamental importance for Ukraine will be not so much the impact of Brexit on bilateral relations as its implications for the functioning of the EU in foreign and security spheres.

Key words: Brexit, UK, EU, losses, consequences, economy, international relations.

REFERENCES

1. *And he will, British Brexit? And what should Ukraine expect from it?* (07/11/2018). Ukrainform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2575177-a-vin-bude-britanskij-brekzit-i-cogo-vid-nogo-cekati-ukraini.html>
2. Akulenko, L., Mastruk, S., Naumenko, D. (2016). The economic impact of Brexit: three scenarios for Europe and Britain. *European truth*. URL: <https://www.eurointegration.com/articles/2016/06/27/7051299/>
3. Vendik, Y. The East and West of the EU have been pulled in different directions since the Brexit (2016). *BBC service*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/07/160701_brexit_east_west_ozh
4. Eremina, N. V. (2017). Brexit Roots: Identity Conflict in the United Kingdom. *Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law*, 10 (1), 87–105.
5. The EU is tired of Brexit and wants to get rid of Britain as soon as possible: What awaits Europe? (8.11.2019). ZIK, URL: https://zik.ua/news/2019/11/21/naslidky_ta_ryzyky_brexit_shcho_otrymaiut_v_results_brytaniia_ta_yes_943831
6. Zaitsev, B., Koval, N. (2019). Key aspects of the UK's exit from the EU: Implications for Ukraine: An analytical note. *Gennady Udovenko Diplomatic Academy of Ukraine at the Ministry of Foreign Affairs*. URL: http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/lyuty_2019_B.ZAJTSEV_N.KOVAL_.pdf
7. Capitona, N. K. (2014). Britain in the European Union: the evolution of views. Gromyko AA, Ananieva EV (ed.). *Dilemmas of Britain. Finding ways to develop*. Moskva: The whole world. 297–323.

8. Kukhaleishvili, G. (2019). The effects of Brexit: What challenges await the UK after leaving the EU (23.12.2019). *112 channel*. URL: <https://ua.112.ua/statji/naslidky-brekzitu-yaki-vyklyky-chekaiut-na-velyku-brytaniuu-pislia-vykhopu-z-yes-519676.html>

9. Levytska, I. *Great Britain leaves the EU today - consequences for Ukraine and Europe* (01/31/2020), URL: https://gazeta.ua/articles/posuti/_velika-britaniya-sogodni-vihodit-iz-es-naslidki-dlya-ukrayini-ta-europe/949378

10. Molchakov, N. Yu. (2016). Scotland's constitutional status through the lens of British regionalism. To the next anniversary of the Union Act of 1707 Moscow. *Journal of International Law*, No. 2, 161–173.

11. Sharov, O. M. (2019). *Brexit: Pros and Cons for Global Geoeconomics*. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-10/tezi_sharov-o.m.pdf

12. Brexit: the price of one referendum. In the Money... (03/04/2019). *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2673704-brexit-cina-odnogo-referendumu-v-grosah.html>

13. Clarke, H. B., Goodwin, M., Whiteley, P. (2017). *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press. 272.

14. Evans, G., Menon, A. (2017). *Brexit and British Politics*. London: Polity. 140.

15. Haughton, T., Copsey, N. (2014). Farewell Britannia? «Issue Capture» and the Politics of Cameron's EU Referendum Pledge. *Journal of Common Market Studies*, 52 (51). P. 74-89. DOI: 10.1111/jcms.12177

16. Lepenies, P. (2016). *The Power of a Single Number*. New York: Columbia University Press. 208.

17. Oliver, C. (2017). *Unleashing Demons: The Inside Story of Brexit*. London: Hodder. 448.

Матеріал надійшов до редакції 16.01.2020 р.

УДК 323:173.

Володимир Лісовський,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,

Національний університет кораблебудування

імені адмірала Макарова

(Миколаїв, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-4101-7290>

lisovsky.vn@gmail.com

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-148-165>

ВИНИКНЕННЯ СЕПАРАТИЗМУ ТА ЙОГО РОЛЬ У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЛІЕТНІЧНИХ ДЕРЖАВ

У статті проаналізовано концептуальний підхід до дослідження сепаратизму, що передбачає територіально-політичний рух, мета котрого – відокремлення від країни частини її території та створення незалежної держави. Сепаратизм призводить до порушення єдності, суверенітету й територіальної цілісності держави, принципу

непорушності кордонів. Уточнено сутність поняття досліджуваного феномену. Визначено терміни «сепаратизм» і «політика сепаратизму», виявлено специфіку сепаратизму в контексті інших етнооб'єднувчих і етнороз'єднувчих рухів. Виокремлено функціональні моделі політики сепаратизму, що проводяться з урахуванням характеру стратегічних цілей суб'єктів сепаратизму й типу панівних у певний історичний період міжнародних відносин. Розкрито суть подвійної природи сепаратизму, його специфіку на двох рівнях – внутрішньополітичному та міжнароднополітичному. Звертається увага на регіональні різновиди сепаратизму: західноєвропейський (нараховує вісім проявів сепаратизму); східноєвропейський (13 проявів сепаратизму); ісламський (шість проявів сепаратизму); азіатський (14 проявів сепаратизму); африканський (шість проявів сепаратизму); американський (чотири прояви сепаратизму). Доведено, що сепаратизм має глибокі історичні корені, котрі пов'язані з існуванням суперечності між історичними традиціями взаємодії держав на принципах державного суверенітету й непорушності кордонів, з одного боку, та принципах права націй на самовизначення, що утвердилися в практиці міжнародних відносин і передбачають можливість формування незалежних держав, осередків сепаратизму у світі, накладають відбиток на політико-географічне положення території. До вироблення конкретних рекомендацій стосовно зниження ризиків сепаратизму може призвести розуміння механізмів цього впливу.

Ключові слова: сепаратизм, сепаратистський рух, етнічні конфлікти, сецесія, іредентизм, етнічна спільнота, національна ідентичність.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Активізація процесів глобалізації, трансформації політичних та економічних режимів у світі на поч. ХХІ ст. зумовили посилення сепаратистських рухів. Сепаратизм, будучи суперечливим суспільно-політичним явищем, являє собою одну з найскладніших та найактуальніших проблем світового співтовариства, тому потрібно досліджувати його роль у міжнародних відносинах. Виникнення цих суспільно небезпечних явищ у світі зумовлені активізацією процесів глобалізації, трансформацією політичних й економічних режимів. Це дасть можливість уникнути спекуляцій самим поняттям сепаратизм. Окрім того, інтенсивність проявів явища дає змогу говорити про рівень його загрози державній цілісності. Коріння етнічних конфліктів і сепаратистських рухів найчастіше міститься в процесі історичного освоєння території. Будь-який етнос формується на певній території, яка виступає основою його походження як соціокультурної системи та тлом протікання етнічних процесів. Етнічні й етноконфесійні конфлікти часто стають підґрунтям сепаратизму в різних його варіаціях. І етнічні конфлікти, і сепаратизм належать до територіальних проблем, що робить їх об'єктом дослідження географів. Для українських географів актуальність таких досліджень підсилюється наявністю проявів сепартизму в Україні, що призвели до окупації частини державної території та збройних конфліктів, що перебувають в активній фазі [18].

Мета дослідження – аналіз визначення сепаратизму як соціально-політичного явища, яке у своєму розвитку пройшло декілька стадій і на різних етапах супроводжувалося вимогами різного ступеня радикальності, що

потребує виявити ознаки й форми прояву цього феномену, його кількісно-якісних показників. інформаційних викликів для України в умовах російсько-українського конфлікту, дослідження передумов їх виникнення та умов протистояння агресивному інформаційному проникненню в інформаційно-комунікаційний простір нашої держави.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У науковій літературі немає єдиного підходу щодо трактування поняття «сепаратизм». Констатовано відсутність конвенціонального знання щодо сутності сепаратизму, що можна пояснити багатоаспектністю самого досліджуваного явища й наявністю різних методологічних позицій, які покладено в основу наукових досліджень представників різних наук. Сепаратизм розглядається як етнополітичний процес, який являє собою сукупність стратегій і дій сепаратистської держави й сепаратистів – національної меншини в складі поліетнічної держави, яка прагне увійти до складу сусідньої держави на основі етнічної й культурної спорідненості. Як довготривала діяльність сепаратистських рухів, так і кожен новий спалах сепаратизму в різних куточках світу викликають до себе посилену увагу. Національні держави та наднаціональні утворення ставляться до них насторожено, локальні ж сепаратистські рухи в кожному випадку, який завершився хоча б частковим задоволенням вимог сепаратистів, прагнуть побачити сприятливий для себе прецедент. Науковці намагаються пояснити причини активізації відцентрових політичних процесів, класифікувати їх, дати морально-правову оцінку. Для цього активно досліджується масив міжнародно-правових документів, здійснюється збір й аналіз багатого емпіричного матеріалу. Щоправда, дослідження ускладнюється необхідністю враховувати подвійні стандарти, якими керуються провідні держави світу в ставленні до різних випадків самовизначення. Понять, які позначають відцентрові рухи, досить багато – це «сепаратизм», «етнічний сепаратизм», «іредентизм», «сецесія» й «сецесіонізм». Його визначають і як спосіб розв'язання проблеми, і як рух за територіальне відокремлення, і як політика та практика діяльності суспільно-політичних рухів. Сепаратизм доцільно характеризувати як етнополітичний рух, ініційований меншинами-сепаратистами, мета якого – вихід зі складу поліетнічної держави й приєднання до спорідненої держави. Сепаратизм виступає формою етнічного уніонізму, але, на відміну від паннаціоналізму, створює загрози для територіальної цілісності суверенних держав. Прихильність національних меншин в Україні до сусідніх держав деякою мірою спричинена неефективною етнополітикою, яка не призвела до формування єдиної загальнонаціональної ідентичності. Наукові дослідження етнічних конфліктів та сепаратизму доводять неоднозначність і складність цих явищ. Науковий інтерес до сепаратизму посилюється в другій половині ХХ ст., що зумовлено активними державотворчими процесами у різних регіонах світу, початком деколонізації, поступом демократичних перетворень. Вивчення сепаратизму ще більше активізувалось у 1990-ті роки й було викликане

розпадом країн соціалістичного табору в Східній Європі, де дуже гостро постала проблема роздільності народів. Аналіз явищ і подій, безпосередньо пов'язаних з дезінтеграційними процесами, свідчить про те, що найпоширенішою формою сепаратизму в міжнародній практиці є етнічний (етнотериторіальний), який за десятиліття змінив устрій різних держав і загалом – політичну карту світу. Під впливом етнічного сепаратизму відбувся розпад найбільших у сучасній історії поліетнічних держав Радянського Союзу і Югославії. Аналіз цієї проблематики є актуальним і для України, оскільки сепаратизм є загрозою для національної безпеки нашої держави. В Україні існує значна кількість сепаратистських тенденцій, які потребують теоретичного й практичного вивчення та дослідження. Тоді ж відбувся своєрідний ренесанс націоналістичної ідеї, і на початку ХХІ ст. націоналістичні ідеали, які вже тривалий час здійснюють потужний вплив на внутрішньополітичні процеси, більш активно спонукають держави до пошуку оптимальної моделі націотворення: або до реалізації формули «одна держава – одна нація» у варіанті політичної чи етнічної нації, або до формування багатонаціональної держави. У прямій залежності від обраного курсу перебувають етнічні групи-меншини, стосовно яких можуть проводитись або асиміляційна й дискримінаційна політики, або ж здійснюватися підтримка їх розвитку, спрямована на збереження самобутності цих груп. В усіх випадках цілком можливе виникнення в меншин прагнення до зміни свого статусу, у тому числі через приєднання до сусідньої держави, у якій домінує споріднена їм етнічна більшість. На цьому ґрунті виникає багато проблем, які стають предметами наукових досліджень, починаючи від попередження відцентрових тенденцій у поліетнічній державі й завершуючи оцінкою з боку міжнародної спільноти правомірності та моральності самого факту відокремлення. Мета етносоціальної спільноти на створення суверенної держави реалізується шляхом висунення сепаратистських вимог. Сепаратизм досить активно досліджується представниками різних країн, але досягти конвенціональності у визначеності цього поняття не вдається до сьогодні. Зазвичай у науковій літературі сепаратизм (від лат. *separatus* – окремий) – це теорія, політика й практика відокремлення, відділення частини території держави з метою створення нової самостійної держави або одержання статусу широкої автономії [7].

Н.Горло пропонує власне визначення сепаратизму задля узагальнення у понятті «сепаратизм» інших, схожих за природою фактів, а саме автономізацію, сецесію, іредентизм: «дії і настрої частини населення держави, спрямовані на отримання більшого суверенітету у питаннях своєї життєдіяльності і (або) ідентичності». Сепаратизм – це і прагнення до відокремлення, відособлення, і радикальний політичний рух національних меншин, спрямований на відокремлення від держави, на території якої дана меншість компактно проживає, і створення своєї незалежної держави або автономного утворення з широким набором владних повноважень [6, с. 112].

В. Баранов виокремлює такі причини виникнення сепаратизму:

– економіко-географічні чинники. Намагання розвинених регіонів відокремитися більш від відсталіх. Наприклад, Ліга Півночі в Італії, радикальні

партії Каталонії. Бідні регіони найчастіше теж охоплені сепаратизмом. Їхні спільноти мають надію, що в окремій державі їм житиметься краще (наприклад Косово в Югославії).

– *Расові чинники*. Наприклад, сепаратизм білої меншості в Південній Африці.

– *Етнічні чинники* – найбільш поширена група причин сепаратизму. Суть їх полягає в бажанні отримати автономію або розширити її, домогтися статусу незалежної держави. Наприклад: Країна Басків в Іспанії, Абхазія й Південна Осетія в Грузії.

– *Релігійні чинники*. У Лівані, наприклад, домінуюче арабське населення розколото на велику кількість територіально замкнутих громад.

– *Релігійно-етнічні чинники*. Так, ірландці-католики в Ольстері бажають воз'єднатися з Ірландською Республікою, а мусульмани Кашміру – із Пакистаном.

– *Внутрішньополітичні чинники* – прагнення регіональних еліт до влади, партійний, ідеологічний розкол країни (КНР і Тайвань, Північна та Південна Корея).

– *Зовнішньополітичні чинники*. Підтримка сепаратистів із боку «наддержав» і більш сильних сусідніх країн. Ця підтримка має різні мотиви: послаблення конкурента, опанування геополітично важливими районами й економікою окремих регіонів. Підтримка ззовні сприяла розпаду Югославії, Чехословаччини, СРСР.

– *Ідеологічний чинник*. Важливі аргументи сепаратистам дала доктрина самовизначення народів, що стала нормою міжнародного права в 1919 р. згідно з Версальською дипломатичною системою [3].

Політичний сепаратизм притаманний внутрішньодержавному рівню політичних відносин і є одним із його форм, поряд із культурою, економікою, екологією та ін. Але, на відміну від інших видів, саме політичний сепаратизм вимагає територіального відокремлення як єдиного способу розв'язання політичних проблем.

Прикладом такого типу є ситуація в Криму, де окремі політики, зневажаючи закони України, висловлюють прагнення приєднатися до Росії. Зокрема, деякі російські політики, використовуючи антиукраїнські настрої, намагаються обґрунтувати поняття «народ Криму», що нібито має право на самовизначення. Цю ідею частково взяли на озброєння кримські сепаратисти для реалізації своїх радикальних прагнень щодо зміни державно-правного статусу автономії. Особливо яскраво це проявилось на виборах президента АР Крим 30 січня 1994 р., коли за лідера проросійських сил Ю. Мешкова віддали голоси 73 % виборців.

В. Євтух зазначає, що «зазвичай, сепаратисти розглядають державу як інституцію (форму) національної самоорганізації, у якій етнічна гомогенність і культурний консенсус становлять ідеологічну основу для політичного й територіального відділення частини держави та утворення нового етнополітичного організму (держави)» [10, с. 284]. Однак і в сучасних зарубіжній, і у вітчизняній політичних науках сепаратистськими визнаються

навіть вимоги щодо здобуття широкої політичної автономії. В. Горенкін визначає сепаратизм як прагнення до відокремлення частини країни від іншої території держави (тобто політичний процес, тенденція), метою якого є створення нової, незалежної держави, приєднання частини, що відокремилася, до іншої держави або отримання автономії в рамках наявної держави [5, с. 38].

Пріоритет у вивченні сепаратизму як за кількістю наукових досліджень, так і за якісним методичним наповненням уже тривалий час належить представникам зарубіжної політичної науки. Американський науковець Дональд Горовіц визначає сепаратизм і як спробу відокремлення території чи населення однієї держави із метою приєднання до іншої, і як спробу відокремлення території чи населення, що розділені між більш ніж однією державою, із метою подальшого їх об'єднання в єдину новоутворену державу [17, с. 10]. Про місце й значення сепаратизму в процесі державотворення влучно висловився П. Шредер, на думку якого, хоч національно-державне будівництво можна було б здійснювати без сепаратизму, сепаратизм неможливо проводити в умовах відсутності успішного державного будівництва [14].

Важлива специфічна ознака сепаратизму полягає в тому, що його ініціатором може бути як етнічна меншина, яка зазнає утисків у сусідній державі; так і етнічна більшість, яка прагне об'єднати всіх етнічних родичів в одній державі. Саме це зумовило появу таких визначень сепаратизму, які конкретизують ініціатора руху. Вихідні мотиви сепаратистів за своєю природою можуть бути політичними, економічними, етнічними, конфесійними, територіальними, у зв'язку з чим традиційно виділяють кілька видів сепаратизму. Із-поміж багатьох його видів найбільш поширеним у сучасному світі є етнічний сепаратизм, оскільки чимало етносоціальних спільнот намагаються використати право на самовизначення й реалізувати його в тій чи іншій формі, зокрема створити власну державу. Специфіка етнічного сепаратизму полягає в тому, що він породжується багатьма причинами, зокрема, дискримінацією етнічної групи в політичній, економічній, релігійно-конфесійній, культурній та інших сферах. Спосіб самовизначення через приєднання до сусідньої держави на основі етнічної спорідненості, тобто іредентизм, теоретично теж має право на існування, адже явище роздільності народів цілком об'єктивне й незаперечне. Але, на нашу думку, такий спосіб самовизначення виправдовується лише у випадку, коли етнічна група дійсно зазнає значних утисків і її перебування в складі держави неможливе, аж до загрози етноциду. У сучасний період найчастіше аргумент компактного проживання на території сусідньої держави етнічної групи, яку потрібно захистити, слугує прикриттям експансіоністських прагнень держави. Розмежування сепаратизму й іредентизму проведено багатьма науковцями.

В даній площині істотний вклад у розробку даного напрямку внесли праці українських вчених В. Андріяш, М. Басараба, К. Вітмана, В. Горбатенка, Н. Горло, В. Дівак, О. Кіндратець, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Кривицької, Л. Лойко, Г. Луцишин, О. Майбороди, Л. Нагорної, Ю. Остапця, І. Рафальського, Ю. Римаренка, Є. Рябініна, О. Стогової, О. Стойко, Т. Халавки,

В. Явір та інших. Слушною є думка щодо розуміння іредентизму у науковця Наталі Горло. У своєму дисертаційному дослідженні науковцем представлено авторський підхід щодо дослідження іредентизму. Акцентовано увагу на відсутність конвенціонального знання щодо сутності іредентизму, що можна пояснити багатоаспектністю самого досліджуваного явища і наявністю різних методологічних позицій, котрі лежать в основі наукових досліджень представників різних наук. Розроблено рекомендації щодо попередження і подолання деструктивного впливу іредентизму на політичні процеси у сучасному світі. Іредентизм розглядається як етнополітичний процес, який представляє собою сукупність стратегій і дій іредентистської держави й іреденти – національної меншини у складі поліетнічної держави, яка прагне увійти до складу сусідньої держави на основі етнічної і/чи культурної спорідненості. На її думку, таке визначення дозволяє врахувати різні аспекти іредентизму, який виступає і як об'єднавча політика іредентистської держави, і як рух національної меншини - іреденти. Тобто доцільно концептуально розрізняти «політику іредентизму» та іредентизм як різновид сепаратизму. Іредентизм може виникнути тоді, коли частина етносу вже сформувала власне державне утворення, у якому складає більшість (титульна держава), а інші його групи перебувають у складі сусідніх держав (іредента) [6, с.113].

В. Тураєв, характеризуючи націоналізм, виділяє три його види – сепаратистський, реформаторський та іредентистський. Мета іредентистського націоналізму – об'єднання кількох держав чи приєднання частини однієї держави до іншої. Розмежування сепаратизму й іредентизму здійснено багатьма дослідниками. В. Тураєв, характеризуючи націоналізм, виділяє три його види – сепаратистський, реформаторський та іредентистський. Мета іредентистського націоналізму – об'єднання кількох держав чи приєднання частини однієї держави до іншої [17, с. 83].

Серед дослідників «українського сепаратизму» можна відзначити С. Бабуріна, О. Дугіна, М. Ульянова та ін. Натомість більшість праць цих авторів ґрунтуються на ідеях російського імпералізму й шовінізму і мають відверто пропагандистський характер. У сучасній українській етнополітології та етноконфліктології проблеми сепаратизму переважно розглядаються крізь призму української національної ідеї, побудови незалежної держави, аналізу причин, що призводять до появи на теренах сучасної України сепаратистських настроїв. Цими проблемами займаються М. Вівчарик, К. Вітман, О. Картунов, Л. Нагорна, І. Оніщенко, С. Римаренко та ін. [4].

У світі існує близько 5 тис. етносів, тож гіпотетичне самовизначення кожного з них утворить «клаптикову» політичну карту світу. На появу сепаратистських рухів також оперативно реагують сильні сусідні держави, які, виходячи з власних інтересів, підтримують або не підтримують сепаратистів, наприклад, можна згадати російсько-грузинський конфлікт 2008 р. з приводу самовизначення Південної Осетії й Абхазії, з одного боку, і самовизначення Косово – з іншого, адже ставлення провідних держав світу до цих випадків відрізнялося.

Виникнення сепаратистського руху можливе за наявності двох умов:

1) дискримінації етнічної спільноти з боку державної влади; 2) формування активної політичної еліти, яка спроможна очолити цей рух.

Сепаратизм, із наукового погляду, прийнято поділяти на два види – релігійний та етнічний. У першому випадку – рух релігійної меншини за відділення, а в другому – певного етносу.

За цілями, які переслідують певні групи людей, виділяють такі варіації сепаратизму:

– сецесія – рух, мета якого полягає у відділенні та утворенні нової незалежної держави (наприклад курдський сепаратизм у Туреччині, уйгурський

– у Китаї й Середній Азії);

– іредентизм – сепаратизм, який спрямований на відділення та приєднання до іншої держави рух (наприклад рух за приєднання до Монголії автономного регіону Внутрішня Монголія в Китаї). До цього різновиду належить також анексія (насильницьке приєднання) територій іншої держави на підставі етнічної належності й/або попереднього володіння (наприклад анексія Криму Російською Федерацією);

– сепаратистські рухи, котрі прагнуть більшої автономії при збереженні регіону в складі держави (боротьба за розширення прав автономії Корсики у Франції).

Супутніми термінами, який часто вживається під час аналізу сепаратизму, є «сецесія» й «сецесіонізм». Причому можна виділити два підходи залежно від того, яке поняття науковці визнають родовим, тобто більш широким, – «сепаратизм» чи «сецесію».

Перший підхід – традиція визнавати саме «сепаратизм» родовим поняттям має більше прихильників.

Дослідниця сепаратизму В. Дівак дотримується такої схеми: сепаратизм є більш широким поняттям, оскільки позначає рух за відділення частини держави від її цілого й спрямований на досягнення різних цілей, а вже залежно від цих цілей виділено форми сепаратизму – сецесію, іредентизм, енозіс, деволюцію (автономізацію). На думку науковця, на відміну від сепаратизму, сецесія є вузьким поняттям й означає вимогу формального виходу з держави, розриву зв'язків із центральною політичною владою з боку будь-якої частини державного утворення на підставі до прагнення створення суверенної держави [8, с. 649].

Такий самий погляд на сецесію, сепаратизм й іредентизм спостерігаємо в працях інших українських науковців (Н. Романюк, О. Цебенка та ін).

Р. Нуруллін вважає, що сепаратизм є більш широким і менш визначеним поняттям, ніж сецесія, оскільки є багатозначним феноменом – це і прагнення, і рух, і переконання в необхідності відокремлення. Він проаналізував генезис семантичного наповнення поняття «сецесія», зауваживши, що «...відтінки значення слова сецесія змінювались у зв'язку з історичним контекстом, але смислове ядро – «вихід й утворення нового інституту» – залишилося незмінним та присутнє у всіх сучасних семантичних сполученнях з цим словом (уключаючи сецесію в мистецтві, економіці, медицині)».

Що ж до співвідношення понять, то зазначено: «...сецесія, іредентизм і енозис як форми сепаратизму, з логічного погляду, є більш вузькими термінами, звідси очевидно, що поняття “політичний сепаратизм” за об’ємом набагато більше за них» [13, с. 217].

К. Пузирьов визначає сепаратизм як прагнення населення тієї чи іншої території до відокремлення з метою державного відособлення або приєднання до іншої держави [14, с. 137].

Другий підхід. Інша дослідницька традиція визнає родовими поняття «сецесію» як вихід зі складу держави якоїсь її частини або «сецесіонізм» як сукупність ідей, які обґрунтовують курс суспільно-політичного руху, орієнтованого на відокремлення деякої території від наявної держави. У країнах пострадянського простору, на відміну від зарубіжних країн, саме за поняттям «сепаратизм» закріпилося значення руху до незалежності. Власне, так формується інший погляд на співвідношення сепаратизму, іредентизму й сецесії. В етнополітології сепаратизм чітко пов’язується з метою утворення незалежної держави, наприклад у визначенні, поданому В. Євтухом, зазначається, що «зазвичай, сепаратисти розглядають державу як інституцію (форму) національної самоорганізації, у якій етнічна гомогенність і культурний консенсус становлять ідеологічну основу для політичного й територіального відділення частини держави та утворення нового етнополітичного організму (держави)» [9, с. 284].

У зарубіжних науках досить широко використовуються обидва терміни – і «сепаратизм», і «сецесія», – але в цілому зарубіжні дослідники не розглядають питання стосовно того, що є родовим поняттям. Науковці демонструють абсолютно протилежні думки про співвідношення сепаратизму, сецесії та іредентизму. Найчастіше оперують поняттям «сецесія», але вкладають у нього дещо різний зміст.

Т. Амброзіо розуміє сецесію широко, як «вимоги етнічної, національної або іншої спільноти, що історично склалася, «вивести» свою територію зі складу держави, частиною якої на сьогодні ця територія є» [1, р. 67]. Однак таке визначення є дещо загальним.

А. Б’юкенен чітко пов’язує сецесію з виходом території разом із населенням з-під контролю держави й створенням нової незалежної держави, влада якої поширюється на всю територію, що відокремилася, і на все її населення [2, р. 54].

Науковці (П. Фіала, М. Мареш, М. Стрміска) вважають, що у вузькому сенсі сепаратизм стосується створення держави, у тому числі на територіях кількох країн, у яких проживає відповідна етнічна група (Курдистан), у той час як розділення національної території однієї держави називається сецесіонізмом [20, с. 67].

Ця думка заслуговує на увагу, адже сепаратизм розуміється як певна ідея, як відцентровий рух, спрямований на утворення нової держави, а сецесіонізм – як технологія виокремлення окремої території чи територій.

У світі виокремлюють шість регіональних різновидів сепаратизму: західноєвропейський (нараховує вісім проявів сепаратизму); східноєвропейський

(13 проявів сепаратизму); ісламський (шість проявів сепаратизму); азіатський (14 проявів сепаратизму); африканський (шість проявів сепаратизму); американський (чотири прояви сепаратизму).

Західноєвропейський різновид сепаратизму (Корсика, Каталонія, Північна Ірландія, Країна Басків, Фландрія й Валлонія, Фарерські острови, Північний Кіпр) характеризується переважанням двох чинників – етноконфесійного та соціально-економічного. Вогнища сепаратизму в Західній Європі тривалий час перебувають у стані стійкої рівноваги. У регіоні переважає висока суспільна мобілізація населення, яка не виходить за межі «цивілізованої» політичної боротьби (за винятком Ольстера, Корсики й Країни Басків). Мета західноєвропейських сепаратистів, зазвичай, полягає не у створенні незалежної держави, а в досягненні максимальної національно-культурної, економічно-політичної автономії в рамках наявних нині державних кордонів. Основна частина населення без ейфорії сприймає розпливчасті перспективи самостійного існування. Комплексну ідентичність у європейців виробило усвідомлення своєї малої батьківщини як частини єдиної Європи

До країн Європи, у яких основним джерелом сепаратизму є лінгвістичний фактор, можемо віднести Іспанію, Велику Британію, Сербію та ін. Спільним для цих держав є наявність численних народностей, які розмовляють різними (часто неспорідненими) мовами й створюють для захисту своїх інтересів політичні партії та громадські організації. Одним із найбільш гострих випадків сепаратизму в Іспанії є *країна Басків*. У цій провінції з 1959 р. існує ліворадикальна терористична організація ЕТА (Euzkadi Ta Azkatasuna, ЕТА, у перекладі з баскської мови – «Басконія та свобода»). Передусім, сепаратизм зумовлений утисненням басків із боку режиму Франсиско Франко – заборонялися баскська мова, імена та національний прапор. Після смерті генералісімусу ситуація поступово змінилася: зараз Країна Басків має статус автономії, баскська мова – статус державної, а рівень життя в провінції перевищує середній по країні. Більше того, це єдина з усіх іспанських автономій, у бюджет якої нараховуються всі зібрані на її території податки. Однак ЕТА продовжує наполягати на самовизначенні, хоча офіційно вважається, що її підтримка в суспільстві постійно знижується. [12].

Ще одним регіоном із проявами сепаратизму в Іспанії є Каталонія. На відміну від басків, донедавна каталонці не вимагали незалежності регіону, проте наполягали на максимальній автономії й реалізували свої вимоги лише мирними методами. У 1979 р. Каталонія отримала власний уряд, а за результатами референдуму 2006 р., його повноваження були розширені. У 2017 р. сепаратистські рухи Каталонії почали вимагати незалежності й навіть провели референдум із цього приводу. Більшість каталонців проголосували за незалежність Каталонії, проте уряд Іспанії заблокував це рішення, після чого лідери сепаратистського руху змушені були покинути країну.

Автономного статусу в складі Іспанії також домоглися *Валенсія, Галісія та Андалусія*. Валенсійський націоналізм бере свій початок з 1902 р., розділений на дві частини щодо питання національної ідентичності. Частина валенсійців ідентифікує себе з каталонцями та налаштовані радикально, а інша

частина вважає, що каталонці намагаються нав'язати їм свою мову та культуру. В Іспанії існують також суспільні рухи за формування *Великої Кастилії*, у яку б увійшли регіони Кантабрія, Канталія-і-Леон, Ла-Ріоха та Кастилія-ла-Манча. Упродовж 80 років вимагають автономії в складі Іспанії *Канарські Острови*. У 1970-х рр. виголошувалась ідея берберської єдності, оскільки більшість населення островів – етнічні бербери.

Особливу гострою є проблема сепаратизму в Бельгії. Це пояснюється наявністю досить сильних розбіжностей між франкомовною частиною населення північної частини країни Валлонії та фламандцями, які розмовляють голландською мовою (ця група населення проживає в північній частині держави – Фландрії). Остання становить більшість населення Бельгії, однак перші півтора сторіччя існування держави французька мова була єдиною державною, а фламандська отримала такий статус лише в 1980 р. Центральним предметом конфлікту, який є причиною нового загострення політичної кризи, в останні роки, є статус двомовного виборчого й судового округу Брюссель-Хал-Вілворде. Цей округ – «гібридна цілісність», яка поєднує 19 комун регіону Брюссель і 35 комун від провінції Фламандський Брабант. Більшість його населення розмовляє французькою мовою, але він розміщений на території Фландрії, а його історична приналежність – предмет спору між фламандськими та валлонськими сепаратистами

Подібні причини мають і сепаратистські рухи в Італії. Розрив між аграрним Півднем та індустріально розвиненою Північчю значно більший, ніж у Бельгії. Ситуація в південних регіонах обтяжена діяльністю мафії. В Італії з 1991 р. діє партія «Північна ліга» (або «Ліга Півночі»), яка виступає з гаслами федералізації країни та перегляду розподілу доходів на користь промислово розвиненої Півночі і її відділення від слабшого Півдня. Багато експертів вважають перспективу перетворення Італії у федерацію досить реальною, оскільки «Північна ліга» має значний вплив у деяких регіонах (у *Венеції* та *Ломбардії* за неї голосують 30 % виборців). У районах *Південного Тіроля*, які відійшли до Італії після Першої світової війни, є прибічники возз'єднання з Австрією. Більшість місцевого населення становлять етнічні німці, італійців постійно виживають. У 1950–1980-х рр. було навіть здійснено понад 300 терактів, але на сучасному етапі сепаратистські настрої реалізуються мирним шляхом. Власна сепаратистська партія є в кожному регіоні Італії. Так, автономії – фінансової, а в перспективі й політичної – вимагають середземноморські острови *Сардинія* та *Сицилія*, деякі мешканці провінції *Венето* вважають незаконним уключення Венеції до складу Італії в 1866 р. і вважають, що існує окрема венеційська мова, яка має бути визнана офіційною в регіоні.

Східноєвропейський різновид сепаратизму (Дагестан, Чечня, Придністров'я, Крим, Гагаузія, Косово, Македонія, Республіка Сербська в Боснії, Трансильванія, Крим, Донбас) охоплює колишні соціалістичні країни Східної та Центральної Європи й держави, які утворилися на території колишнього СРСР (крім чотирьох мусульманських республік Середньої Азії). Цей різновид вирізняється від західноєвропейського недавньої актуалізацією головних осередків сепаратизму (кінець 1980-х років) та прагненням сепаратистських

рухів до повної незалежності, а не до автономії. Коріння конфліктів у Східній Європі, незважаючи на недавню актуалізацію, ідуть у колишні історичні епохи. Наприклад, зародження конфлікту в Боснії й Герцеговині між православними сербами та слов'янами-мусульманами відбулося ще за часів турецького панування (XV–XIX ст.), а бажання татар відновити власну державність починає свій відлік від припинення існування Казанського ханства в середині XVI ст. Зауважимо, що конфлікти в Східній Європі призводять до втручання з боку інших держав і міжнародних організацій (ООН, НАТО, ЄС, РФ). Це пояснюється відносною близькістю вогнищ конфліктів до цих держав і загрозою їх безпеки [7].

У Східній Європі існує низка невизнаних держав, що мають, проте, усі атрибути державності: Чечня (до 1999 р.), Абхазія, Придністровська Молдавська Республіка, Республіка Сербська в Боснії, так звані Донецька й Луганська народні республіки в Україні. Ці територіально-політичні утворення, маючи регулярні збройні формування, упевнено контролюють свою територію. Тут діють самопроголошені конституції, органи виконавчої й судової влади, проводяться парламентські вибори.

Якщо сепаратизм у високорозвинених країнах Європи розвивається в основному завдяки внутрішнім чинникам, то на постсоціалістичному просторі наростає роль міжнародного втручання, заохочення сепаратизму в інтересах більш сильних держав і транснаціональних структур. Найбільш яскраво роль геополітичного фактора в розпалюванні сепаратизму видно на прикладі колишньої Югославії, яка являла собою багатонаціональну державу, що складалась із шести республік і двох автономних країв у складі Сербії. Єдність держави забезпечувалася продуманою національною політикою, перебільшеною увагою до народів, які населяли федерацію, владою та силою її лідера – Й. Броз Тіто, однопартійною системою та багаторівневою системою самоврядування. Першою від Югославії відокремилася її найрозвиненіша частина – *Словенія*. Уже в 1990 р. прийнято декларацію про повний державний суверенітет Словенії. Ця подія стала прецедентом для інших республік, які також виявили намагання створити незалежну державу. Події, які розвивались упродовж 1990–1995 рр., були драматичними, оскільки це був період міжетнічної війни в Югославію, яка стала віддзеркаленням багаторічної політики з метою створення єдиної держави. Балканський півострів через особливості свого геополітичного положення був і залишається у фокусі зіткнення інтересів різних держав Заходу й Сходу. Особливу увагу треба приділити албанському питанню, ця проблема має комплексний характер, оскільки вона є розповсюдженою: Сербія – проблема незалежності Косова, Македонія – проблема відносин між македонцями та албанцями тощо. Історична пам'ять і той факт, що албанці є одним із найдавніших народів півострова, який проживає в його західній частині, є першочерговим мобілізаційним фактором албанського націоналізму та іредентизму.

Розпад Радянського Союзу та його зникнення із політичної карти світу призвели до пожвавлення багатьох «заморожених» конфліктів, що мали міжнаціональний характер. До них можна віднести конфлікт у Придністров'ї,

Нагірному Карабасі та Грузино-Абхазький конфлікт. Значну роль у загостренні цих конфліктів відіграла РФ, яка таким чином намагалася втримати колишні республіки СРСР у зоні свого впливу. Росія була й залишається найвпливовішим актором у виникненні та розв'язанні всіх «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі.

Одним із найбільш довготривалих є конфлікт між Вірменією й Азербайджаном за Нагірний Карабах. Цей військовий конфлікт відбувався впродовж 1987–1994 рр. Нагірний Карабах – давня етнічна територія вірмен. Причиною конфлікту стала територіальна політика СРСР, що, як завжди, не враховувала етнічний фактор. Нагірний Карабах був включений до складу Азербайджанської РСР. Протистояння назрівало давно, але пролилася перша кров лише в 1988 р., що пов'язано з ослабленням центру і, як наслідок, неможливістю втримати етнонаціональні конфлікти на окраїнах СРСР. Війна супроводжувалася масовими етнічними чистками з обох боків. Азербайджанська армія, попри технічну та масову перевагу, зазнала поразки від напіввійськових партизанських формувань, із яких тоді складалася вірменська армія. У результаті конфлікту загинуло до 50 000 осіб. Вірменія ж перемогла багато в чому завдяки підтримці Росії, унаслідок чого вона міцно закріпилася у її зоні впливу. Конфлікт досі не вирішено, а лише «заморожено».

Час від часу він спалахує з новою силою, як то було у 2016 р., коли загинуло декілька військових з обох сторін.

Ще одним осередком конфлікту відразу після розпаду СРСР стало Придністров'я в Молдові. Геополітичне положення Придністров'я перетворює його у важливий елемент системи регіональної безпеки, оскільки торкається інтересів багатьох країн. Тут зосереджено значні промислові ресурси, проходять стратегічно важливі транспортні, енергетичні та торговельні шляхи сполучення, які є невід'ємною складовою частиною економічного розвитку Східної Європи. Напружені відносини між придністровськими сепаратистами та молдовською елітою призвели до виникнення воєнних дій на території Молдови.

Окремої уваги заслуговують сепаратистські рухи на території Грузії. У серпні 2008 р. після збройного конфлікту незалежність Абхазії та Південної Осетії від Грузії визнано Росією, а пізніше – низкою інших держав. Визнання Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії викликало резонанс на Заході. Різні політики й суспільні діячі зазначили, що це визнання не відповідає принципам міжнародного права, є порушенням територіальної цілісності та суверенітету Грузії. Уряди ж Абхазії й Південної Осетії, які виступали за відділення та оголосили про свою незалежність, відкрито посилалися на прецедент Косово, постійно вказуючи на «геноцид» свого населення з боку грузинської влади. І хоча сьогодні Росія, схоже, не бажає прийняти ці дві республіки до складу своєї федерації, у результаті конфлікту створюється ситуація, що нагадує становище на Кіпрі: регіони, чия незалежність сьогодні визнає, мабуть, тільки РФ, ризикують бути фактично керованими з Москви, поки міжнародна геополітична ситуація не дасть змоги знайти стійку форму вирішення ситуації.

Із 2014 р. вогнища сепаратизму після Революції Гідності спалахнули і в Україні. У Криму сепаратизм проявився у формі іредентизму (прагнення приєднатися до Російської Федерації), а на Донбасі – у формі сецесії (утворення невизнаних державних утворень).

Близькосхідний (ісламський) різновид (Курдистан, Гірський Бадахшану Таджикистані, пакистанська провінція Белуджистан, Південний Ємен, область Читтагонгу Бангладеш, вогнища сепаратизму на півночі Афганістану й на півдні Алжиру) панує в ісламських країнах Близького та Середнього Сходу, Північної Африки, Середньої й Південної Азії. Для цього типу сепаратизму характерна приналежність будь-яких протидіючих сторін до одного релігійно-культурного фундаменту – ісламу. При цьому вирішальне значення має фактор етнічної самосвідомості меншин, та придушення в національних державах їхніх одновірців. Приклади цього – конфлікти між шиїтами та сунітами в Іраку, між пуштунами та хазарійцями в Афганістані, між ісмаїлітами Гірського Бадахшана й рівнинними таджиками [11].

Азіатський різновид. Поширення цього різновиду сепаратизму обмежено Східною, Південно-Східною, Південною Азією. Серед вогнищ сепаратизму в регіоні виділяють індійські штати Джамму та Кашмір, Пенджаб, Наголенд, Ассам, північна Шрі-Ланка, області Карен і Шах у М'янмі (Бірма), південні Філіппіни, Східний Тимор й Ірма-Джая (західна частина Нової Гвінеї) в Індонезії, Тибет та Сінцзян (Уйгуристан) у Китаї. Конфлікти в цьому регіоні мають коріння в доколоніальних часах, але відродилися після отримання країнами державної незалежності. У країнах із невисокими душевими доходами (Індія, Шрі-Ланка, М'янма) ризик сепаратизму для національних окраїн максимальний. Вогнища конфліктів цього різновиду відрізняються великою кількістю жертв, у тому числі й серед мирного населення.

Африканський різновид уключає прояви сепаратистських рухів у Південному Судані, провінції Кабінда в Анголі, Північному Сомалі, на Коморських Островах, у провінції Квазі-Наталь у ПАР, у Руанді й Бурунді. Багато в чому цьому різновиду відповідає все те, що сказано щодо азіатського різновиду. Відмінності простежено в більш пізньому досягненні країнами регіону державної незалежності й, відповідно, у більш пізньої актуалізації вогнищ конфліктів, що сталася, зазвичай, після відходу з континенту колоніальних держав. Крім того, в Африці відзначається менша, ніж в Азії, організованість сепаратистських рухів, що позначається на їх активності. Цей факт пояснюється тим, що більшість африканських етносів досі перебуває на племінній стадії розвитку. Тут звичайна міжплеменна ворожнеча, що перешкоджає створенню великих етнічних угруповань, які б могли висунути сепаратистські вимоги.

Міжетнічні зіткнення між племенами хуту й тутсіу Руанді та Бурунді, багаторічна громадянська війна в Демократичній Республіці Конго (колишній Заір), недавні запеклі зіткнення в Ліберії та Сьєрра-Леоні стали символами нічим не виправданої, майже тваринної жорстокості. Тільки в Руанді конфлікт забрав життя понад 1,5 млн життів.

Американський різновид сепаратизму представлений у канадській провінції Квебек, мексиканському штаті Чьяпас, на території Гренландії

(самоврядна територія Данії), на острові Невіс у складі Федерації Сен-Кітс і Невіс. Перші сепаратистські настрої на континенті мали більше поширення. Саме вони привели до розпаду Великої Колумбії (1830 р.) та Сполучених провінцій Центральної Америки (1838–1839 рр.), виділення Уругваю зі складу Аргентини (1828р.) та Панами з Колумбії (1903 р.). Сепаратистські рухи зумовили й громадянську війну в США (1861–1865рр.), яку можна розглядати як невдалу спробу виходу групи південних штатів, які утворили суверенну конфедерацію, зі складу єдиної держави. Наразі американський регіон, порівняно з іншими частинами планети, визначається найменшим поширенням сепаратизму (усього чотири яскраво виражені вогнища). Існує декілька причин цього феномену: 1) переселенський характер держав Нового Світу, котрий практично виключає непереборні й глибокі протиріччя між конфесійними та етнічними групами емігрантів; 2) роз'єднаність і нечисленність корінного населення – індіанців й ескімосів; 3) домінування в рамках кожної країни лише однієї етнічної групи переселенців. У більшості латиноамериканських країн цією групою були іспанці, у Бразилії – португальці, у Північній Америці – британці. Єдиною країною, колонізованою двома рівноправними націями, була Канада. Результат – чотири століття боротьби між англо- й франко-канадцами за чільне місце в країні, яка породила найсерйозніше на сьогодні вогнище сепаратизму в Новому Світі – Квебек. Особливого загострення боротьба за відділення цієї канадської провінції набула після того, як сепаратистська квебекська партія в 1994 р. виграла місцеві вибори та прийшла до влади. Прихильники федерації з мінімальним відривом випередили франко-канадських націоналістів (50,6 % на 49,4 % відповідно). Проте малий розрив у результатах референдуму дає підставу стверджувати, що сепаратистські ідеї користуються великою популярністю [9].

У цілому ж як зауважує Н.Горло, що для позначення відцентрових тенденцій у суспільствознавчих науках застосовується розгалужена система понять, тлумачення яких іноді мають суттєві відмінності не тільки у представників різних національних шкіл, але й серед співвітчизників. На її думку, у виробленні конвенціонального знання щодо сутності сепаратизму, іредентизму, сецесіонізму і сецесії має бути зацікавлена не тільки наукова спільнота, але й самі політичні актори – держави, наднаціональні утворення, меншини. Поки ж ці поняття цілком не усталені в офіційних документах, вони стають інструментами політичної казуїстики [6,с 114].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, як показує світовий досвід, сепаратизм має глибокі історичні корені, що пов'язані з існуванням суперечності між історичними традиціями взаємодії держав на принципах державного суверенітету й непорушності кордонів, з одного боку, та принципом права націй на самовизначення, який утвердився в практиці міжнародних відносин і передбачає можливість формування незалежних держав. У цілому ж зауважимо, що для позначення відцентрових тенденцій у суспільствознавчих науках застосовують розгалужену систему

понять, тлумачення яких іноді мають суттєві відмінності не лише в представників різних національних шкіл, але й серед співвітчизників.

На нашу думку, у виробленні конвенціонального знання щодо сутності сепаратизму, іредентизму, сецесіонізму й сецесії має бути зацікавлена не лише наукова спільнота, але й самі політичні автори (держави, наднаціональні утворення, меншини). Поки ж ці поняття цілком не усталені в офіційних документах, вони стають інструментами політичної казуїстики. Така суперечність доволі часто має бути наслідком домінування принципу національного самовизначення над інтересам національної безпеки держав, до складу яких входять території з етнічними анклавом. Можна стверджувати, що на особливості зародження та на розвиток осередків сепаратизму у світі накладає відбиток політико-географічне положення території. До вироблення конкретних рекомендацій стосовно зниження ризиків сепаратизму може призвести розуміння механізмів цього впливу. Незважаючи на значну кількість наукових праць, що стосуються проблем сепаратизму, поки що в Україні бракує комплексних наукових досліджень цього явища. Мало уваги приділяється цій проблематиці й у рамках суспільної географії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ambrosio, T. (2001). *Irredentism: ethnic conflict and international politics*. Westport: Praeger Publ., 226 p.
2. Buchanan, A. (1991). *Secession: the Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*. Boulder, Colorado: Westview Press, 192 p.
3. Баранов, А. В. (2005). Сепаратизм в современном мире: политико-территориальный аспект. *Человек. Сообщество. Управление*, № 3, С. 108–123.
4. Вітман, К. М. (2014). Особливості процесу сепаратизації в Україні. *Актуальні проблеми політики*, Вип. 53, С. 19–28.
5. Горенкин, В. (2001). Сепаратизм: феномен и понятие. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Политические науки»*, Т. 14(53), № 1, С. 34–39.
6. Горло Н. В. Функціональні та концептуальні моделі політики іредентизму: дисертація д. політ. н.: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Запоріжжя, Львів, 2019. 486 с.
7. Горчаков, Л. О. (2009). Історичне коріння етносепаратизму як об'єкта політологічних досліджень. *Наукові праці: наук.-метод. журн. Миколаїв*, Т. 110. *Політологія*, № 97, С. 66–71.
8. Дівак, В. В. (2008). Форми й основні етапи сепаратистських рухів. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т 439 держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Вип. 40, С. 648–654.
9. *Этногеография: учеб.-метод. комплекс для студентов, обучающихся по спец. «География»*. Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2009. 68 с.
10. Євтух, В. Б. (2012). *Етнічність: енциклопедичний довідник/Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики*. Київ: Фенікс, 396 с.
11. *Европейский сепаратизм: Испания – первый кандидат в Европе на распад по «лоскутному сценарию»*. URL: <http://www.imperiya.by/politics/3-8357.html>.
12. Маслова, Н. М. (2017). *Етногеографія: навч.-метод. посіб. для студентів геогр. спец. вищ. пед. навч. закл. Кропивницький*, 116 с.
13. Нуруллин, Р. М. (2010). Понятие сецессии в политической науке. *Ученые записки Казанского государственного университета*, Т. 152, кн. 1: *Гуманитарные науки*. С. 212–221.
14. Пузырев, К. С. (2010). Сепаратизм как политическое явление. Территория новых возможностей. *Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса*, Вып. № 3 (7), С. 133–143.
15. Schraeder, P. J. (2007). From Irredentism to Secession. *The Decline of Pan-Somali Nationalism*.

After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States / Lowell, W. Barrington, Editor / The University of Michigan Press. URL: <http://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch5.pdf> (last accessed: 04.07.2017)

16. Тураев, В. А. (2004). *Этнополитология*. Москва: Логос, 388 с.
17. Татаренко, Т. М. (2003). Регіоналізм і питання політичної трансформації державнотериторіального улаштування (на прикладі Бельгії та Італії). *Нова 463 парадигма: альманах наукових праць*. Запоріжжя, Вип. 30, С. 177–185.
18. Horowitz, D. L. (1991). Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections (Chapter 1). *Irredentism and International Politics* / N. Chazan (ed.). Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., 1991. P. 9–22.
19. Цебенко, О. О. (2011). Ідеологічні засади сепаратизму. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*/Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Інститут міжнародних відносин. Київ: Ін-т міжнар. відносин, Вип. 99, ч. 2. С. 90–94.
20. Fiala, P., Mareš, M., Strmiska, M. (2003). Organizace etnických menšin a prosazování jejich zájmů. *Sborník prací fakulty sociálních studií Brněnské univerzity. Sociální studia*, 9, 2003. S. 65–86. URL: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/080305095650.pdf> (last accessed: 20.01.2018).

THE SUDDEN APPEARANCE OF SEPARATISM AND ITS ROLE IN THE DOMESTIC POLITICAL PROCESSES OF THE POLY-ETHNIC STATES

The author analyzes the conceptual approach to the study of separatism, which involves a territorial-political movement, the purpose of which is to separate part of its territory from the country and create an independent state. Separatism breaks the unity, sovereignty and territorial integrity of the state, the principle of inviolability of borders. The concept essence of the phenomenon under study has been clarified. The essence of the concepts of «separatism» and «politics of separatism» is defined, the specifics of separatism in the context of other ethno-unification and ethno-separation movements are revealed. Functional models of separatism policy are distinguished, taking into account the nature of the strategic goals of the subjects of separatism and the type of prevailing international relations during a certain historical period. The essence of the dual nature of separatism, its specificity at two levels – domestic and international - is revealed. Attention is drawn to regional varieties of separatism: Western European (there are 8 manifestations of separatism); Eastern European (13 manifestations of separatism); Islamic (6 manifestations of separatism); Asian (14 manifestations of separatism); African (6 manifestations of separatism); American (4 manifestations of separatism). It is proven that separatism has deep historical roots, which are connected with the existence of contradictions between the historical traditions of the interaction of states on the principles of state sovereignty and the inviolability of borders on the one hand, and the principle of the right of nations to self-determination, established in the practice of international relations and providing for the possibility of formation of independent states. Centers of separatism in the world imprint the political and geographical position of the territory. Making specific recommendations for reducing the risks of separatism can lead to an understanding of the mechanisms behind this impact.

Key words: separatism, separatist movement, ethnic conflicts, secession, irredentism, ethnic community, national identity.

REFERENCES

1. Ambrosio, T. (2001). *Irredentism: ethnic conflict and international politics*. Westport: Praeger Publ., 226 p.
2. Buchanan, A. (1991). *Secession: the Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*. Boulder, Colorado: Westview Press, 192 p.
3. Baranov, A. V. (2005). *Separatyzm v sovremennom myre: polytyko-terrytoryalnyy aspekt* [Separatism in the Modern World: Political-Territorial Aspect]/ Chelovek. Soobshchestvo. Upravlenye № 3. PP. 108–123 (in Russian).
4. Vitman, K. M. (2014). Osoblyvosti protsesu separatyatsii v Ukraini. *Aktualni problemy polityky*

[Features of the Separation Process in Ukraine], Vyp. 53, P. 19–28 (in Ukrainian).

5. Horenkyn, V. (2001). Separatyzm: fenomen y poniatye [Separatism: Phenomenon and Concept]. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta im. V. Y. Vernadskoho. Seryia «Polytycheskye nauky»*, T. 14 (53), № 1, P. 34–39 (in Russian).

6. Horchakov, L. O. (2009) Istorychne korinnia etnoseperatyizmu yak obiekta politolohichnykh doslidzhen [The historical roots of ethnosperatism as an object of political science] / *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal*. Mykolaiv, T. 110. Politolohiia, № 97, P. 66–71 (in Ukrainian).

7. Horlo N. V. Functional and conceptual models of the irredentism policy. – On the rights of the manuscrip. Thesis for Doctoral Degree in Political Science, speciality 23.00.02 – Political Institutions and Processes. Zaporizhzhia, Lviv, 2019. 486 p.

8. Divak, V. V. (2008). Formy y osnovni etapy separatystykykh rukhiv [Forms and main stages of separatist movements]. *Derzhava i pravo: zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky*. Kyiv: In-t 439 derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Vyp. 40, P. 648–654 (in Ukrainian).

9. (2009). *Etnoheohrafiya: uchebno-metodycheskyi kompleks dlia studentov, obuchaiushchysia po spetsialnosti «Heohrafiya»* [Ethnography: educational and methodological complex for students studying in the specialty «Geography»]. Horno-Altaysk: RYO HAHU, 68 p. (in Russian).

10. Yevtukh, V. B. (2012). *Etnichnist: entsyklopedychnyi dovidnyk* [Ethnicity: encyclopedic reference book]; Nats. ped. un-t imeni M.P. Drahomanova, Tsentr etnohlobalistyky. Kyiv: Feniks, 396 p. (in Ukrainian).

11. *Evropeyskyi separatyzm: Yspaniya – pervyi kandydat v Evrope na raspad po «loskutnomu stsensariyu»* [European separatism: Spain is the first candidate in Europe to break up in a «patchwork scenario»]. URL: <http://www.imperiya.by/politics/3-8357.html>. (in Russian).

12. Maslova, N. M. (2017). *Etnoheohrafiia: Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv heohrafichnykh spetsialnostei vyshchykh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv* [Ethnography: Educational-methodical manual for students of geographical specialties of higher pedagogical educational institutions] / N. M. Maslova. Kropyvnytskyi, 116 p. (in Ukrainian).

13. Nurullyn, R. M. (2010). Poniatye setsessyy v polytycheskoi nauke [The concept of secession in political science]. *Uchenye zapysky Kazanskoho hosudarstvennoho unyversyteta*. T. 152, kn. 1. Humanytarne nauky. P. 212–221 (in Russian).

14. Puzyrev, K. S. (2010) Separatyzm kak polytycheskoe yavlenye. Terrytoryia novykh vozmozhnostei [Separatism as a political phenomenon. The territory of new opportunities.]. *Vestnyk Vladyvostokskoho hosudarstvennoho unyversyteta ekonomyky y servysa*. Vypusk № 3 (7). P. 133–143 (in Russian).

15. Schraeder, P. J. (2017). From Irredentism to Secession. *The Decline of Pan-Somali Nationalism. After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States* / Lowell W. Barrington, Editor / The University of Michigan Press. URL: <http://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch5.pdf> (last accessed: 04.07.2017)

16. Turaev, V. A. (2004). *Etnopolytolohiia* [Ethno-political science]. Moskva: Lohos, 388 p. (in Russian).

17. Tatarenko, T. M. (2003). Rehionalizm i pytannia politychnoi transformatsii derzhavnoterytorialnoho ulashtuvannia (na prykladi Belhii ta Italii) [Regionalism and the issues of political transformation of the state-territorial arrangement (for example, Belgium and Italy).]. *Nova 463 paradyhma: Almanakh naukovykh prats*. Zaporizhzhia, Vyp. 30, P. 177–185 (in Ukrainian).

18. Horowitz, D. L. (1991). Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections (Chapter 1). *Irredentism and International Politics* / N. Chazan (ed.). Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., R. 9–22.

19. Tsebenko, O. O. (2011). Ideolohichni zasady separatyizmu [Ideological foundations of separatism] / *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* / Kyivskyi natsionalnyi unyversytet im. T. Shevchenka, Instytut mizhnarodnykh vidnosyn. Kyiv: In-t mizhnar. Vidnosyn, Vyp. 99, ch. 2, P. 90–94 (in Ukrainian).

20. Fiala, P., Mareš, M., Strmiska, M. (2018). Organizace etnických menšin a prosazování jejich zájmů. Sborník prací fakulty sociálních studií Brněnské univerzity. *Sociální studia*. 9, 2003. S. 65–86. URL: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/080305095650.pdf> (last accessed: 20.01.2018).

UDC 32.327.3

Yana Matchuk,

graduate student of the Department of International Information,
Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv

yashella@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8830-3879>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-166-180>

PRACTICE OF DIGITAL DIPLOMACY IN THE CZECH REPUBLIC

With the current massive coverage of Internet technologies and ongoing spread as well as progressively growing influence of social media platforms, it is natural that diplomacy as a sphere could not refrain from this phenomenon. Moreover, not only did it not abstain, it has harnessed the new opportunities instead. This paper contributes to the debate on the phenomenon of digital diplomacy which has entered the scientific environment relatively recently and has not yet been comprehensively conceptualized into a single and globally recognized theory. In this paper we study how digital diplomacy is organized and implemented in the Czech Republic.

The paper focuses on the approach of the Czech Republic to digital diplomacy, the country's implementation of its tools and digital diplomacy is embedded within the foreign policy of the state. The author provides an overview of the legal framework underlying development of digital diplomacy in the Czech Republic. The paper also outlines the institutional system operating in the sphere and how its elements contribute to the attainment of the goals typically set up by digital diplomacy. Finally, the author defines the projects created by the Czech governmental and non-governmental bodies aiming at strengthening the image of the country and promoting its brand for the foreign audiences using online tools and solutions. The paper also offers the analysis of efficiency of the primary digital diplomacy tools applied by the Czech Republic in its foreign policy and provides recommendations and conclusions based on the data included for the research.

Key words: *digital diplomacy, Czech Republic, public diplomacy, foreign policy, Ukraine.*

1. INTRODUCTION

Embracing the innovative tools and solutions that worldwide web and social media offered, diplomacy has developed a separate distinct direction – digital diplomacy. Referring to the definition proposed by DiploFoundation, digital diplomacy encompasses «new methods and modes of conducting diplomacy with the help of the internet and ICTs» [1]. Consequently, the key purposes of digital diplomacy include efficient communication with audiences abroad, receiving prompt and relevant feedback, promoting national interests and security with via application of various online tools.

In the research conducted by Portland Communications, the Czech Republic has improved its position in digital sphere and engagement in 2018 compared to 2017 [2]. The research concludes that the country has a strong potential and chance to form its global brand on tourism and business given that it already has reputation of an affordable destination and a well-developed business hub.

As digital diplomacy is a relatively new phenomenon, all the findings on the topic offer various points of view on digital diplomacy and its nature in foreign relations. For instance, Brian Hocking in his work «Diplomacy in the Digital Age» has pointed to digital diplomacy as a natural continuation of public diplomacy [3]. He sees it as a result of the process of digitalization which has altered many areas of human activity including public diplomacy. According to this position, digital diplomacy is a part of public diplomacy made possible by the underlying digital technologies.

From the other stance, Nickolas Cull refers to digital diplomacy as a newly emerged and separate type of diplomacy. In his paper «The Digital Diplomacy Potential, he also tackles the impact of digitalization as Brian Hocking but connects it to fundamental changes in foreign relations and diplomacy which led to creating a new term and a new sphere of digital diplomacy itself» [4].

Another position outlined by Ilon Manor is rather a mitigated opinion. In his study «What Is Digital Diplomacy?» [5], the author also researches the influence of digitalization on diplomacy tracing a positive connection between the development of digital tools and evolution of public diplomacy in response. The researcher suggests that digital diplomacy is a fundamentally different phenomenon which has emerged from the public diplomacy being transformed by digitalization.

Although the scientific discourse about digital diplomacy still lacks unanimous conceptualization, the vast majority of researchers agree that it has first been discussed as a stand-alone sphere and implemented in the US. The origins of these developments can be traced back in the paper «Digital Diplomacy: Theory and Practice» where Bjola Corneliu and Marcus Holmes outline the practice introduced by Hillary Clinton, the former Secretary of State [6]. She is perceived as a leader in digital diplomacy due to her decision to make respective alterations to the foreign policy strategy of the country with a view to the digital technologies. Her contribution to this field also includes exploitation of social media but the Department of State aiming at engaging the audiences abroad directly.

A different view on the development of digital diplomacy is offered by Wilson Dizard in his work «Digital Diplomacy U.S. Foreign Policy in the Information Age» [7]. According to Dizard, the major cause for evolution of digital diplomacy is the rapid growth in usage of mobile technologies for consuming information. The author points out that due to growing coverage by various carriers around the world, access to mobile technologies and Internet is also spread to the less developed parts of the world.

Some scholars, like Andreas Sandre, Sean Costigan and Jake Perry, for instance, underline the link between social media and development of digital diplomacy. Andreas Sandre in his paper «Twitter for Diplomats» [8] describes social media as becoming the most popular means of news updates for the modern consumers and naturally transforming into a platform for communication for the diplomatic institutions as well. Costigan and Perry emphasize the creation of a more interconnected international community by social media and their facilitation of the

audience becoming a part of an information space which provides more freedom to all the members [9].

Finally, there is also another approach to conceptualizing digital diplomacy as a derivative from the Internet revolution. Olubukola S. Adesina emphasizes the use of digital media as the key communication tool in foreign relations, therefore, creating the phenomenon of digital diplomacy [10]. The author focuses on opportunities provided by the digital media as well as challenges they face serving as means of communication for diplomats and as a way to reach the foreign audience and promote your state and its interests abroad.

Ukrainian scientific approach to digital diplomacy has been formed by the works of G. Pocheptsov [11], N. Pipchenko [12], Y. Makarenko [13] and others. The key aspects covered by scholars are the role of mass media in the modern society and the opportunities created by the exploitation of the new media and digital platforms in communication with foreign audiences as well as a general idea of transformations of the international relations with the digitalization of many key spheres of life.

Summarizing the approaches to digital diplomacy, there are differences in tracing its origins and settling its position in the structure of traditional diplomacy or beyond it. Nevertheless, the increasing number of publications on the topic and keen interest is definitely indicative of the growing role and value of digital diplomacy in foreign policy of states and international relations in general.

Purpose of the Study. For the purposes of this research it is significant to analyze the practical aspect of implementation of digital diplomacy tools and strategies of the Czech Republic aiming at promotion and further support of national interests. This analysis can therefore be useful for the institutions and organizations in Ukraine as well as for other international actors.

The study primarily provides the analysis of the legal and institutional framework of the digital diplomacy of the Czech Republic which was conducted using open source data and the official documents, strategies and programs adopted by the administrative bodies in the Czech Republic and the materials published by the non-governmental organizations.

Methodology and Data. The quantitative and qualitative analysis of the performance of the key online platforms presented in the course of digital diplomacy implementation by the Czech Republic and aiming at strengthening its positive image and enhancing its representation abroad is conducted on the basis of SimilarWeb, web analytics survives founded in 2007 mainly for online businesses and publishers. For the purposes of this study, SimilarWeb Pro, an extended version of the service, is used in order to access more detailed data and deepen the metrics analyzed.

The period chosen for the quantitative and qualitative analysis is 3 months which is derived from two factors: necessity to see the dynamic development of the websites analyzed as well as the data source, namely SimilarWeb, limitations of access to historical data.

Theoretical Basis of the Study. Primarily we will outline the legal framework that institutionalizes digital diplomacy in the Czech Republic. The first document worth addressing is the Concept of Czech Foreign Policy, adopted in 2015 as a

follow-up to the previous Concept presented in 2011. Apart from other aspects of foreign policy covered in it, this concept sets out 2 major goals for the nation: serving the citizens and the good name of the country. The positive image and «good name» [14] of the Czech Republic is included into the key objectives of the foreign policy. According to the Concept, branding one the country is in focus to enhance the positive perception of the Republic within the international community. The paper also states that communication should be adapted respectively to the target audience and include a wide range of aspects: historical and cultural links, innovation potential, tourism etc.

The other program guiding the Czech Republic on the international arena is the Agenda for Czech Foreign Policy 2018, the 12th edition of the annual paper compiled by Vít Dostál, the Director of the AMO Research Centre (Association for International Affairs). The Agenda of 2018 states that while selecting the Czech priorities in the European policy, the state will need to specially target such topics as research, innovation and digitalization in international relations [15].

The Czech Republic has been attributing a growing amount of attention to the problem of cyber security. Regarding the legal framework, this aspect is based on the National Cyber Security Strategy of the Czech Republic 2015–2020. Serving as the guidelines for the further plans and actions, it outlines the challenges for the country's cyber security in the international environment and the strategic aims set to tackle those challenges [16].

This Strategy is followed by implementation document – an Action Plan on National Cyber Security Strategy for 2015–2020. Here are some of the key points from the Action Plan related to digital diplomacy:

- The Czech Republic should take part via both official and unofficial channels on the formation of international consensus on legal standards in cyberspace, preserving the human rights in Internet.
- The state bodies should further deepen cooperation with the private sector aiming at increase of awareness in the area of cyber security.
- School education in the Czech Republic should include the extensive course covering safe and responsible use of the Internet [16].

Finally, adding to the emphasis that the Czech Republic puts on cyber security, it is worth mentioning that it has become one of the first countries establishing a position of cyber attaché and sending its diplomats on such specific mission to Washington, Brussels and Tel-Aviv [17]. It is allegedly building a network in the strategic partner-countries.

The next key program is Digital Czech Republic: Information Concept presented in 2018. This is an umbrella document encompassing 3 main directions: the concept of digital economy and society, the information concept of the state and the Czech Republic in Digital Europe [18]. While the first two directions concern mostly internal policy, the third one has a direct link to digital diplomacy of the country in the EU.

Namely, the part of the Concept – the Czech Republic in Digital Europe – adopted in 2018 extends its action till 2030. On top of dealing with Single Digital

Market policy, the document sets the goals of the state in the digital agenda[19]. The document also aims to set the basic principles of a proactive approach in promoting the related interests of the country and its citizens on the European level.

In addition, the aspect of digital diplomacy is mentioned in the Strategy of Digitalization of Cultural Content of the Czech Republic 2013–2020 which includes such points as digitalization of library collections, aggregation and access to the rarest documents and digitalization of institutions such as museums, archives, libraries [20]. Completion of this project would provide online access to cultural content of the country for the audiences abroad and would ally with one of the key aspects promoted in the brand of the Czech Republic which is its culture and rich historical background.

Within the legal framework we should also address the Innovation Strategy of the Czech Republic 2019–2030 because it offers a whole segment about the smart branding of the country. According to the document, the lack of a comprehensive communication strategy results in fragmented image of the Czech Republic instead of forming a new perception of the republic as a state of innovation, exceptional human potential and opportunities in business and technological sphere [21]. The Innovation Strategy suggests building the strong brand of the Czech Republic as a confident leader in innovation and communicating with foreign audiences more efficiently about the innovation strategy as the key objectives for the foreign policy.

Thus, the steps necessary to attain the aforementioned objectives include:

- Forming a marketing team that will systematically introduce new elements of communication across the administrative bodies, research entities and enterprises;
- Creating of the visual concept and graphic set for the strategy, implementing its elements into international activities and online communication;
- Establishing a mix of communication tools for the concept of the Czech Republic as the Innovation Leader in Europe 2030 using social networks, etc.

Overall the digital diplomacy of the Czech Republic has not yet been developed as a separate concept. That is why AMO has already made an attempt to conceptualize this sphere of diplomacy. In 2016 Vít Borčány has presented a policy paper on Czech Digital Diplomacy [22]. The author himself indicates that his work is a contribution to the current debate as the solid concept of the Czech digital diplomacy is still under preparation.

To sum up, the legal framework underlying digital diplomacy in the Czech Republic currently lacks generalization and comprehensive conceptualization into a strategy that would lead all activities in this sphere. Otherwise, the documents analyzed demonstrate growing interest for digital diplomacy and its implementation in the foreign policy of the country.

Passing on to the institutional point of view, the Czech digital diplomacy is primarily led by the Ministry of Foreign Affairs. In its structure the main departments that are concerned with digital diplomacy are the Department of Public Diplomacy and partially the Press Department which deals with communication with the relevant foreign authorities and embassies.

The other institution concerned with digital diplomacy in the country is earlier-mentioned AMO. The Association was founded in 1997 as a non-profit organisation created for research in the sphere of international relations. AMO deals with digital diplomacy mainly from the theoretical standpoint. The first attempt to create a comprehensive concept of the Czech digital diplomacy belongs to AMO that is why it deserves particular recognition.

Another entity having an integral part in the digital diplomacy practice of the Czech Republic is the group of the Czech Centres established by initiative of the MFA and aims at promoting the country abroad. Initially the network of centres in 22 countries has been conceived as a powerful leverage for public diplomacy sharing materials about the country, promoting the culture, language, tourism thus, creating its favorable image in the recipient countries. It has been involved in the process of digital diplomacy process via the digital platform they have introduced. This platform informs the public in English and Czech about the projects, cultural events and all news combining the goals of digital and cultural diplomacy. Moreover, as a parent platform, it leads to 22 different websites, each available in a foreign language of a recipient country, of the centres in other countries informing about their work and projects there.

Returning to the MFA as the main body working in the sphere of digital diplomacy, we will outline its structure relevant to the topic in more detail. As mentioned earlier, the key department responsible for this aspect is the Public Diplomacy Department [23]. It is responsible for representation of the state for general foreign audience and with the development of new technologies, has also spread to the representation on the digital arena. It is thanks to the operations of this department, the goal to successfully communicate the Czech values and interests to the foreign public online has been separately emphasized on the roadmap of the work of the MFA of Foreign Affairs.

Concluding this part, based on the analysis of the legal and institutional underlining of the digital diplomacy in the Czech Republic, currently it serves rather as a supporting tool and an integral part of the public diplomacy. It is at them point of active development at the moment, still lacking specific legal framework as well as a stand-alone unit or subunit responsible for digital diplomacy within the structure of the MFA.

2. FINDINGS OF THE STUDY

Defining the practice of digital diplomacy by the Czech Republic, it is relevant to start with the project czech.cz. This portal has been created as an innovative tool intended to represent the Czech Republic on the Internet. The website is built basing the idea of «one country – one address». Aiming to be a resourceful and extensive information source about the country for different target audiences, the portal is available in six languages and is operated by the MFA in collaboration with the Czech Radio.

The platform offers key details about the work of the governmental bodies mainly concerned with foreign affairs: Ministry of Foreign Affairs, Industry and

Trade, Culture and Finance. It covers such major topics as life and work in the country, tourism, business, culture and education aiming to appeal to different target groups. The portal also provides information about outstanding Czech nationals, history and art of the country, language and traditions establishing a positive image of the Czech Republic as an open country with glorious past and vast potential.

Continuing with the projects, a vivid example is Radio Prague International by the Czech Radio available at radio.cz and broadcasted in 5 languages. It also offers short articles on the current developments linked to the Czech Republic and serves as an informative source of updates about the country as well as its business climate, travel routes, life of foreigners, the Czech culture, sports and history. Furthermore, the site offers its users to subscribe to its newsletter in one of the above-mentioned languages. This way, the visitors from all over the world can receive updates about the events in the Czech Republic on the email daily which is a great example of diversifying the online channels of communication.

The other project on the crossroads of digital and economic diplomacy is CzechInvest, the Investment and Business Development Agency. This project is initiated by the Ministry of Industry and Trade. The online platform offers information about the investment climate in the Czech Republic and urges the foreign citizens to start business in the country providing such services as assistance as consulting in the foreign investment projects, follow-up support for the foreign investors already working in the Czech Republic etc. The portal also uses the newsletter subscription.

Another platform realizing the aims of digital diplomacy is CzechTourism portal created by the Ministry of Regional Development with the goal of successful presentation of the country on the foreign markets. The platform is accessible in 9 languages and raises awareness of the Czech Republic as the worthy tourism destination by providing detailed information about sightseeing in different regions of the country, activities available for the travelers and events running currently in different cities. It also suggests some basic travel information, stories for the satisfied tourists and a selection of trips, routes and plans that visitors can use as an agenda for their stay. What is worth underlining is that this portal also offers applications that can be downloaded to your phone which increases the mobility and expands the usage of this online tool.

The final and a more narrow-specified project we will define is CzechLit, a bilingual (English and Czech) website operated by the Czech Literary Centre and conceived as means of supporting and promoting the Czech literature abroad. The portal provides updates about the Czech authors and their work, grants, residencies and other literature news enforcing the image of the country as an intellectual and cultural centre in active development.

For more detailed analysis, we have selected the most popular platforms introduced by the Czech Republic as its representation in the online space: mzv.cz, czech.cz, radio.cz and czechtourism.com. Using the SimilarWeb analytical tools, we have filled in the tables below.

Table 1

Audience Engagement and Performance of the Czech Online Platforms

Domains	Monthly Visits (December 2019)	Total Visits (October-December 2019)	Pages per View	Time on Site	Desktop/ Mobile Split	Top Traffic Source
mzv.cz	569,719	1.709,100	4.47	00:04:21	59.13% / 40.87%	Search - 54.99 % Direct - 32.55 %
czech.cz	57,118	171,354	1.45	00:00:54	45.55% / 54.45%	Search - 85.61 % Direct - 13.34 %
radio.cz	552,181	1.656,000	2.12	00:02:00	40.60% / 59.40%	Search - 59.25 % Direct - 24.15 %
czechtourism.com	201,278	603,835	2.29	00:01:48	42.23% / 57.77%	Search - 82.54 % Direct - 12.99 %

Source: compiled by the author according to SimilarWeb data.

Drawing a comparison between the platforms first, the biggest ones in terms of volume for the chosen period are the website of the Ministry of Foreign Affairs mzv.cz and the website of the Czech Radio radio.cz with almost the same level of a bit more than half a million visits in December and more than 1.5 million visits in total over 3 months. The reason is that these 2 platforms offer the widest selection of topics covered, therefore, appealing to general audience rather than specializing in more specific aspects and gathering more niche readership.

Still, mzv.cz is an absolute leader in traffic volumes overall in 3 months as this website is a multiple purpose platform, raising interest in both domestic and foreign audiences on whole range of questions. Apart from providing news and updates of the institution and its work, the website also offers general information about the MFA, its structure, agencies within it, their functions which is basically evergreen content always in demand by various audiences.

The platform czechtourism.com has demonstrated a fair volume of traffic during the 3-month period in question. Finally, platform czech.cz designed to promote the Czech Republic abroad, notwithstanding its coverage of a wide range of topics and alleged appeal to general audience, has reached the lowest result in terms of traffic volume which points to the necessity of more efficient promotion of the website either by means of search engine optimization, social media or online advertising.

Analyzing such key audience engagement metrics as Pages per view and Time on site, it is possible to conclude how appealing the content of the website is. The amount of pages per view shows how many pages of the site user reads on average demonstrating the depth of the readers' interest. Time on site metric shows the approximate amount of time user spends on the website also indicating the appeal of the content and the level of interest of the audience in the content offered by the website. These metrics combined demonstrate two major parameters:

- how engaging the content is and how efficient the communication is built with the audience;
- if the audience gathered by the website is a proper match with the content and the purpose of the platform.

According to these metrics, the leader is mzv.cz, the website of MFA with more than 4 pages per one user's session and more than 4 minutes spent on the site on average per visit. This result indicates high interest in the work of the institution and is a sign of an efficient communication strategy. The website also has the widest range of different audiences compared to the other platforms as it provides information on foreign relations, entry and residence in the Czech Republic, its diplomatic missions and MFA in general as well as features news and press coverage of the work of the Ministry.

Similar level of user engagement is shown by radio.cz and czechtourism.com, with both platforms exceeding 2 pages per visit and reaching approximately 2 minutes per session of one visitor on the site. For radio.cz these metrics show that the audience generally matches with the website and is gathered effectively but it is worth mentioning that there are 2 types of content offered by the site: news presented as text and news presented as radio broadcast. The time on site metric indicates that currently the website is mostly used to read the news while the radio broadcast has a potential for promotion. Achieving this will respectively increase time on site significantly.

Regarding czechtourism.com, both metrics are sign of efficient audience gathering and attraction as well as of the content that matches the interests and needs of that audience. The website has rather positive user engagement results surpassing even radio.cz in terms of pages per view though radio.cz has more appeal to general audience rather than czechtourism.com is more narrow-themed.

Similar to the previous metrics comparison, czech.cz demonstrated the lowest result out for the period under analysis. These numbers indicate that the communication strategy should be altered as well as the fact that the key audience has not yet been drawn to the website to match properly with its purpose. Therefore, these metrics in this particular case lead to an opportunity for further development and improvement of the platform.

Moving on to analysis of devices used to access the platforms, 3 websites out of four, namely czech.cz, radio.cz, czechtourism.com, receive the majority of their users from mobile devices. Still, the difference between desktop and mobile users is not drastic for these platforms, the split for all three of them is approximately 43 % desktop users to 57 % mobile users. With the overall trend of transferring information consumption on web to mobile devices, this split is in line with the tendency.

Nevertheless, even with the above-mentioned proportion, only radio.cz has a mobile version of the website. The other two platforms do not adjust automatically to mobile devices which has a negative influence on user experience. The website without a mobile version becomes less user-friendly and navigable on mobile. As both czech.cz and czechtourism.com currently receive majority of their traffic from mobile devices, it is crucial to develop a mobile version to cater to their mobile

audience and improve user experience which will also have positive effect on audience engagement.

Only one platform, mzv.cz, has demonstrated an inverse split with almost 60 % of visitors using their computers to access the website. This proportion shows that the majority of readers use the platform either from work or in-home environment which itself indicates that the website is considered a credible resource as people tend to use it when they are more concentrated and focused before they desktop screen.

Still, it is worth mentioning that mzv.cz has a mobile version developed and running for all the mobile users who access the website. Therefore, it is a vivid example of well-thought strategy to communicate efficiently with different audiences using different devices and making sure that the information presented by the platform is easily accessible and consumable for the readers.

The final aspect in this part if the research is analyzing the platforms by the traffic sources. There are typically 5 sources: direct, social, search, referral and advertising. Direct traffic is a loyal audience who access the website directly intending to learn information exactly on this site. Social traffic is the audience redirected to the website from any social media platforms. Search traffic comes from various search engines, such as Google, Bing, Yahoo and others and is characterized by interest in a particular topic but no preference on the source where readers receive information from. Referral traffic comes from other websites linking to the website under analysis. Finally, paid traffic can be generated by advertising of all kinds starting from email marketing to display advertising campaigns.

With all four websites we see similar results: the majority of traffic comes from search engines with the next biggest source being direct traffic. Beside this common trend, we can divide the platforms into 2 groups:

1. czech.cz and czechtourism.com with more than 80 % of search traffic on the website;

2. mzv.cz and radio.cz with a bit more than 54 % of search traffic.

The key difference between the two groups is that in the case of the first group, readers are already interested in a particular topic, they search for it intending to find some information and they use search systems for that purpose. They supposedly are not aware of the platforms in question and are looking for any sources of information. When they conduct their search, they find these platforms in the search result and deem them as credible and choose them as an information source. This indicates 2 trends:

- websites in the first group are not well-known resources for the audience interested in the respective topics they cover;

- at the same time, websites in the first group are perceived as credible sources of information and are eagerly used by the visitors searching for information in the niches these websites work, namely, finding out more information about the Czech Republic and tourism in the country.

The second group shows higher results of direct traffic (mzv.cz – 33 % and radio.cz – 24 %) which demonstrates that these two platforms are on the right path to building their own audience and their image as the best source of information on a

particular topic. Audience searches exactly for these websites and afterwards navigates within the website instead of randomly looking for a website to learn the information needed.

In the case of mzv.cz, this also correlates with the highest Pages per View metric out of the 4 platforms showing that readers access the website intentionally and then proceed to reach information they want within the website's structure. For radio.cz, the correlation is not in place which indicates that the audience is well-aware of the platform and its capabilities but once accessed does not always provide for the needs of its audience. This also demonstrates room for improvement of the website's positioning and content strategy.

Another point for analysis relevant for digital diplomacy aims is the audience of these platforms, namely their geography.

Table 2

Geographical Allocation of Traffic on the Czech Online Platforms

<u>mzv.cz</u>		<u>czech.cz</u>		<u>radio.cz</u>		<u>czechtourism.com</u>	
Country	Percentage of Traffic	Country	Percentage of Traffic	Country	Percentage of Traffic	Country	Percentage of Traffic
<i>Czech Republic</i>	40,00 %	<i>Czech Republic</i>	32,87 %	<i>Czech Republic</i>	28,76 %	<i>Poland</i>	19,35 %
<i>Russia</i>	13,42 %	<i>Mexico</i>	14,50 %	<i>Germany</i>	13,03 %	<i>Germany</i>	14,74 %
<i>United States</i>	4,08 %	<i>Germany</i>	6,10 %	<i>France</i>	10,19 %	<i>United States</i>	9,50 %
<i>Ukraine</i>	4,07 %	<i>Russia</i>	4,69 %	<i>Russia</i>	8,93 %	<i>Czech Republic</i>	9,46 %
<i>Turkey</i>	3,47 %	<i>United States</i>	3,93 %	<i>United States</i>	7,88 %	<i>Italy</i>	4,70 %

Source: compiled by the author according to SimilarWeb data.

Peculiarly, 3 out of 4 key websites designed to represent the Czech Republic abroad in the online space receive the majority of their visitors from the country itself. This result is understandable for mzv.cz and radio.cz as both sites have versions in Czech and also have domestic direction informing the Czech citizens about the work of MFA and recent developments.

Still, for czech.cz this result shows a necessity to work on the platform's promotion abroad as a reliable source of information about the Czech Republic and gathering more foreign audience around the topics covered by the site.

Starting with mzv.cz, the highest interest to the foreign policy and Czech institutions is shown by visitors from Russia which is underpinned by the vested interest of this country on a strategy level in the Czech Republic as a partner. The next 3 countries have similar levels of traffic on the website, namely the United States, Ukraine and Turkey with Ukraine also having close ties with the country,

Turkey building strong trade relations and the Czech Republic supporting Turkey's accession to the EU and the US being a close trade, educational and cultural ally of the state, especially since the accession of the Czech Republic to the EU.

Czech.cz receives the majority of its foreign audience from Mexico. This audience easily finds the necessary information about the Czech Republic on the website because it is available in Spanish. The reason for this proportion is that czech.cz offers its visitors 2 extensive sections: Life & Work and Business, both concerned with some economic and trade issues which raise interest of the readers from Mexico in the light of rather active economic cooperation between the countries.

After Mexico, the traffic to czech.cz is gradually divided between Germany, Russia and the United States. All three countries similarly to Mexico and to the case of mzv.cz above, show interest in economic cooperation. Their needs are met by the platform covering these topics. In addition to this, the website is also available in German, Russian and English which facilitates its usage by the citizens of these countries due to easier consumption of information making it a strong advantage of the platform.

For radio.cz, top countries where its foreign audience comes from are Germany, France, Russia and the US with a similar portion of readers. Like czech.cz, the website is also available in German, French, Russian and English additionally appealing to these audiences. Germany and France are on the top-5 list due to being fellow-EU members and Russia and the US thanks to the reasons outlined earlier for the other platforms under analysis. Website radio.cz caters to various audiences covering the widest range of topics from history to business, travel and sports therefore, attracting more saturated audience and communicating to a wider spectrum of readers.

Finally, czechtourism.com is the only platform reaching its goal in terms of geographical distribution with the visitors from the Czech Republic reaching only 4th place in top-5 countries. The highest interest in tourism in the Czech Republic is demonstrated the readers from Poland. The other countries researching the topic also using this platform are Germany, the US and Italy. It is worth mentioning that the website is available in the respective languages: Polish, German, English and Italian, therefore, enabling the visitors from these countries to navigate freely within the platform and finding the details that they need.

Another aspect worth pointing out when drawing a comparison between geographic proportions of these platforms is that thanks to building a system of different websites the Czech Republic succeeded in reaching out to various audiences located in different parts of the world. And notwithstanding the fact that many countries are repeated in the top-5 lists of these platforms, every platform without exception includes high percentage of visitors from a country which is not present in the list of the other platforms. Namely, mzv.cz has Turkey and Ukraine, czech.cz has Mexico, radio.cz has France and czechtourism.com has Poland and Italy. Therefore, by differentiating of these platforms, they became appealing for different audiences from different countries resulting in promoting the image of the Czech Republic over a wider section of counters using digital tools.

Therefore, having analyzed the major audience origin, traffic sources and user engagement metrics, we can make a conclusion that the Czech online platform although operating separately without an aligned and unified national strategy, still demonstrate growing efficiency in attracting the foreign audience and informing it about different aspects of the country, its foreign policy and institutions. There is a range of issues we have also indicated to be improved and further worked on to improve the efficiency of communication. Overall, the platforms show clear purpose and specification, thus being well tailored to cater various audiences and leading to increase of the coverage and interest to the Czech Republic abroad.

3. CONCLUSIONS AND PROSPECTS

To summarize, as the general scientific approach to the term and phenomenon of the digital diplomacy has not yet been unified internationally as we have indicated in the first part of the paper, similarly, the digital diplomacy of the Czech Republic is under the active but mosaic development due to a decent amount of projects, initiatives and plans as well as due to the lack of precise legal framework and institutional independence of the sphere from other foreign policy bodies and institutions concerned with other diplomacy specifications. Based on the findings of this study, we can conclude that at this stage, the digital diplomacy in the country is functioning as an essential part and addition to the public, economic and cultural diplomacy with its aspects being integrated to the national strategies of all these types of diplomacy but still not clearly defined as a separate development goal.

Consequently, leading from this trend, the institutional and foremost the legal framework of the Czech digital diplomacy has also been attributed with mosaic nature and growing potential at the same time. Currently, it needs comprehensive approach on a strategic level as at the moment it lacks clear and general conceptualization to be then followed by tactic and operational actions and projects by different governmental bodies and non-governmental institutions. At the current stage, an increasing attention to the online space, opportunities it has created and the importance of efficient representation of the country in it has evolved into a wide range of works and policies partially applicable to digital diplomacy in the Czech Republic.

Similarly, on the institutional level digital diplomacy in the state lacks clear definition and imposition of a separate responsible unit or department. Therefore, synchronized division of digital diplomacy from other foreign policy activities on both legal and institutional levels will result in defining its purposes and provisions as well forming a precise structure of the bodies responsible for attaining its aims. This will further lead to increase the efficiency of the existing project and proactive development of the new ones.

Another conclusion we have come to in this study is that notwithstanding the absence of an aligned legal and institutional framework to underly this process, the key platforms designed to represent the Czech Republic in the online space have demonstrated an increasing effectiveness in pursuing their goals. They have been

actively communicating with the audience, informing it about the news, current developments in the country and abroad, work of MFA, embassies and consulates, the opportunities the country offers for business, traveling, investment, trade and others. Moreover, due to aforementioned diversification and specialization, the existing platforms manage to cater for audiences with different interests and gather them into communities dedicated to a particular aspect. This will allow further more efficient communication with the well-built and settled audiences and tailoring information for them respectively.

Therefore, the further necessary steps would include conceptualizing digital diplomacy in a single program, creating a body or a subdepartment responsible for this direction within the structure of the MFA, unifying the online representation and communication policy of the Czech embassies and expanding the scope of information and services provided for the foreign citizens online.

REFERENCES

1. *Excerpts from Digital Diplomacy, E-diplomacy, Cyber diplomacy* (2016) DiploFoundation: available at <https://www.diplomacy.edu/e-diplomacy>.
2. *Excerpts from The Soft Power*, 30 (2019) by Portland Communications: available at <https://softpower30.com/country/czech-republic/>.
3. Hocking, Brian (2015). *Digital Diplomacy in the Digital Age*, Clingendael Institute.
4. Cull, Nicholas J. (2013). The Long Road to Public Diplomacy 2.0: The Internet in US Public Diplomacy. *International Studies Review*, 15 (1), 123–139.
5. Manor, Ilan (2016). What is Digital Diplomacy, and how is it Practiced around the World? A brief introduction. *Diplomatist Magazine 2016 Annual Edition*, 36–42.
6. Corneliu, Bjola – Holmes, Marcus (2015). *Digital Diplomacy: Theory and Practice*, Routledge.
7. Dizrad, Wilson Jr (2001). *Digital Diplomacy U.S. foreign policy in the information age*, Praeger.
8. Sandre, Andreas (2013). *Twitter for Diplomats*, DiploFoundation.
9. Costigan, Sean S.-Perry, Jake (2012). *Cyberspaces and Global Affairs*, Routledge.
10. Adesina, Olubukola S. (2017). *Foreign policy in an era of digital diplomacy*, *Cogent Social Sciences 3*: available at <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/23311886.2017.1297175> (2 December 2019).
11. 1Pocheptsov, Georgiy (2017). *From Pokemons to hybrid warfare: new communication technologies of XXI century*, Kyiv: Mohyla Academy.
12. Pipchenko, Nataliia (2014). Image of Ukraine in the blogosphere. *Ekonomichnyi chasopys*, XXI 1–2 (1), 7–10.
13. Makarenko, Yevheniia, Ryzhkov, Mykola, Pipchenko, Nataliia (2014). *America and Europe in modern international transformations*, Kyiv: Centre of Free Press.
14. *1Excerpts from Koncepce zahraniční politiky České republiky* (2015). Ministerstvo zahraničních věcí České republiky: available at https://www.mzv.cz/file/1565920/Koncepce_zahranicni_politiky_CR.pdf.
15. 1Borčany, Vít-Dostál, Vít (2018). *Agenda pro českou zahraniční politiku, Asociace pro mezinárodní otázky (AMO)*: available at https://www.amo.cz/wp-content/uploads/2018/09/Agenda_2018.pdf.
16. *1Excerpts from Akční plán k Národní strategii kybernetické bezpečnosti České republiky na období let 2015 až 2020 (2015) NCKB*: available at https://www.dataplan.info/img_upload/7bdb1584e3b8a53d337518d988763f8d/akni-plan-nskb-2015-2020-final-150408.pdf.
17. *1Excerpts from Donald Trump a Andrej Babiš vyzdvihli důležitost spolupráce v oblasti kybernetické bezpečnosti* (2019). NÚKIB: available at <https://www.nukib.cz/cs/informacni->

servis/aktuality/1328-donald-trump-a-andrej-babis-vyzdvihli-dulezitestost-spoluprace-v-oblasti-kyberneticke-bezpecnosti/.

18. *Excerpts from Digitální Česko: Informační koncepce České republiky* (2018).

19. *Excerpts from Digitální Česko: Česko v digitální Evropě* (2018) Úřad vlády: available at <https://www.databaze-strategie.cz/cz/urad-vlady/strategie/cesko-v-digitalni-evrope>.

20. *Excerpts from Strategie digitalizace kulturního obsahu ČR 2013–2020* (2013). Ministerstvo kultury: available at <https://www.databaze-strategie.cz/cz/mk/strategie/strategie-digitalizace-kulturniho-obsahu-na-leta-2013-2020>.

21. *Excerpts from Inovační strategie České republiky 2019–2030* (2019). Rada pro výzkum, vývoj a inovace: available at https://www.vlada.cz/assets/urad-vlady/poskytovani-informaci/poskytnute-informace-na-zadost/Priloha_1_Inovacni-strategie.pdf.

22. Borčany, Vít (2016). *Česká digitální diplomacie, Asociace pro mezinárodní otázky (AMO)*: available at http://www.amo.cz/wp-content/uploads/2016/02/amocz_PP_01_2016_web.pdf.

23. *Excerpts from Czech Diplomacy 2018* (2018) Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic: available at https://www.mzv.cz/file/3613945/Czech_diplomacy_2018_final_6_6.pdf.

24. *Excerpts from Digital Diplomacy: Facebook* (2017). Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic: available at https://www.mzv.cz/jnp/en/foreign_relations/public_diplomacy/digital_diplomacy/facebook.html.

ПРАКТИКА ЦИФРОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У сучасних умовах масового поширення Інтернет-технологій та охоплення їх аудиторії, тенденції до переважного використання мобільних пристроїв у споживанні контенту, а також прогресивно зростаючої ролі й впливовості соціальних медіа-платформ природним є те, що зовнішня політика та дипломатія як сфери не могли залишитись осторонь цих глобальних трендів. Більше того, вони не лише не утрималися від змін, а й натомість ефективно використали нові можливості, тим самим створивши окрему галузь – цифрову дипломатію. Відтак цією статтею ми долучаємося до наукового дискурсу про явище цифрової дипломатії, яке порівняно нещодавно ввійшло в наукове середовище, а тому досі не було концептуалізовано в комплексну загальноприйнятю теорію.

Отже, у цій розвідці проаналізовано організацію та впровадження цифрової дипломатії в Чеській Республіці. Ми зосереджені на теоретичному підході Чеської Республіки до цифрової дипломатії, її позиції в зовнішній політиці країни та досвіді практичного впровадження її інструментів у зовнішньополітичну комунікацію. У цьому розрізі подано огляд теоритично-правової бази, що покладена в основу розвитку цифрової дипломатії в Чеській Республіці. У статті також проаналізовано інституційну систему у сфері цифрової дипломатії та роль її елементів у сприянні досягненню зовнішньополітичних цілей держави. Крім того, визначено ключові проекти, розроблені чеськими урядовими й неурядовими організаціями та спрямовані на зміцнення іміджу країни й просування її бренду серед іноземних аудиторій за допомогою онлайн-інструментів і медіа-платформ. Як результат, у статті також запропоновано аналіз ефективності вибірки основних інструментів цифрової дипломатії, застосованих Чеською Республікою у своїй зовнішній політиці. Урешті, у праці сформульовано низку рекомендацій та висновків на основі даних, отриманих у рамках дослідження.

Ключові слова: цифрова дипломатія, Чеська Республіка, публічна дипломатія, зовнішня політика, культурна дипломатія, економічна дипломатія.

Матеріал надійшов до редакції 06.02.2020 р.

УДК 327-027.21/.22(560:5-15)

Дарія Ніколаєва,

аспірантка кафедри міжнародних відносин,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

dasha_nik2008@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7070-1334>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-181-191>

ІДЕОЛОГІЧНА ТА ГЕОПОЛІТИЧНА КОНКУРЕНЦІЯ ТУРЕЧЧИНИ Й ОАЕ: ТОЧКИ СПІВПРАЦІ ТА ЗІТКНЕННЯ

Вивчено еволюцію відносин Туреччини та ОАЕ на тлі комплексу проблем регіону Близького Сходу. Акцентовано на змінах зовнішньополітичного курсу Туреччини, починаючи від 2002 р. (прихід до влади Партії справедливості й розвитку): відродження ідеології пантюркізму (неопантюркізм), розповсюдження ідей неоосманізму, озвучення претензій на регіональне лідерство на Близькому Сході, претендування на роль посередника у вирішенні складних регіональних конфліктів і т. ін. Відзначено, що в ході цих процесів близькосхідна політика Туреччини щораз частіше вступає в конфронтацію з інтересами як провідних акторів міжнародної політики, так і країн регіону. ОАЕ визначено серед тих держав, у відносинах із якими наявна висхідна динаміка розбіжностей та напруги. Відтак мета дослідження – вивчення точок зіткнення інтересів Туреччини та ОАЕ, виявлення принципових відмінностей інтересів двох країн у регіоні Близького Сходу, а також наслідків зіткнень цих інтересів.

Аргументовано, що нинішні відносини Туреччини й ОАЕ характеризуються мінливим поєднанням доволі агресивної ідеологічної та геополітичної конкуренції, з одного боку, і ситуативної стратегічної співпраці – з іншого. Підкреслено, що ОАЕ є в групі опозиційно налаштованих до нинішнього зовнішньополітичного курсу Р. Т. Ердогана держав. Констатовано зниження від початку «Арабської весни» показників співпраці Туреччини та ОАЕ за одночасного наростання міждержавної конфронтації. Це відбувається попри відсутність в ОАЕ, на відміну від багатьох держав Близького Сходу, османського минулого й трагічно забарвленої історичної пам'яті щодо турків. Відмінності між державами наявні в частині ставлення до руху «Братів-мусульман», військового перевороту 2013 р. у Єгипті, проблеми блокади Катару, створення буферної зони на північному сході Сирії, конкуренції інтересів у країнах Африканського Рогу, відносин зі сторонами громадянської війни в Лівії тощо. Аналіз специфіки відносин Туреччини з ОАЕ дає підставу припустити про відхід Туреччина від курсу на побудову політики «нуль проблем із сусідами», а відтак – посилення геополітичної ізоляції Туреччини.

Ключові слова: Туреччина, ОАЕ, Близький Схід, Партія справедливості та розвитку.

1. ВСТУП

Постановка проблеми та її значення. Близький Схід – поліконфліктогенний регіон: арабо-ізраїльський конфлікт, протистояння політичних сил сунітського та шіїтського спрямування, сирійський конфлікт тощо фокусують увагу на цьому регіоні. Водночас його значення зростає завдяки паливно-енергетичним

ресурсам. Після завершення активної фази «Арабської весни» країни Близького Сходу вступили у фазу «Арабської зими», яка розгорнулася після 2012 р. на тлі невдачі початкових прагнень учасників революцій в арабських країнах. У регіоні сформувалися коаліції, інтереси яких контрастують. Значною мірою відносини між державами на Близькому Сході визначає громадянська війна в Сирії, яка ведеться від 2011 р. Цей конфлікт вийшов за межі цієї держави та став точкою зіткнення інтересів регіональних і позарегіональних гравців. Відтак близькосхідна регіональна система міжнародних відносин зазнає турбулентної трансформації.

Після приходу у 2002 р. до влади в Туреччині Партії справедливості та розвитку, відбувся черговий розворот держави в східному напрямі. Результатом цього стала стрімка активізація міжнародних відносин Туреччини в регіоні Близького Сходу. Це супроводжується відродженням ідеології пантюркізму (неопантюркізм), розповсюдженням ідей неоосманізму. Задля просування власних зовнішньополітичних пріоритетів Туреччина використала переваги географічного розміщення, транзитного та економічного потенціалу, поєднання мусульманських традицій із європейськими стандартами й цінностями тощо [1, с. 87].

Туреччина намагається вийти на позиції провідного гравця міжнародної політики в регіоні Близького Сходу, демонструючи при цьому власну систему геополітичних інтересів (амбіції побудови «нової Османської імперії»). Вона претендує на роль посередника у вирішенні складних регіональних конфліктів. При цьому близькосхідна політика Туреччини часто не збігається з інтересами як провідних акторів міжнародної політики, так і власне країн регіону. Це призводить до посилення геополітичної ізоляції Туреччини. Однією з держав, під час співпраці з якою розбіжності та зіткнення наростають, власне, і є ОАЕ. Відносини Туреччини та ОАЕ останніми роками характеризуються наростанням напруги, зміст якої потребує вивчення задля прогнозування змісту двосторонніх турецько-еміратських стосунків, а також подальшої ролі обох держав у політичній системі Близькосхідного регіону.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Попри доволі значну увагу наукової спільноти до зовнішньої політики Туреччини, її відносини з ОАЕ практично не вивчалися вітчизняною наукою. Із позицій політичної, економічної наук автори приділяють увагу насамперед зовнішньополітичному курсу Туреччини (А. Худолій) та ОАЕ (В. Назарков), питанням конфліктогенності міждержавних відносин у регіоні Близького Сходу (Л. Кияниця), безпековій політиці (Ю. Седляр), питанням економічної співпраці країн регіону (І. Колобердянко, І. Панасюк).

Формулювання мети статті. У статті поставлено мету – аналіз еволюції двосторонніх відносин Туреччини та ОАЕ, виявити принципові відмінності інтересів двох країн у Близькосхідному регіоні, а також наслідки зіткнень цих інтересів.

Методика дослідження. Регіональна взаємодія Туреччини з країнами Близького Сходу вивчається в рамках парадигми політичного реалізму, який

розглядає підтримку рівноваги як спосіб збереження миру за максимально можливого задоволення інтересів кожної зі сторін. Метод кейс-стаді дає змогу проаналізувати з цих позицій різні сфери зовнішньополітичної активності Туреччини й ОАЕ.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Нинішні відносини Туреччини та ОАЕ характеризуються мінливим поєднанням доволі агресивної ідеологічної й геополітичної конкуренції, з одного боку, і ситуативної стратегічної співпраці – з іншого. ОАЕ є однією з тих держав, які перебувають в опозиції до нинішнього зовнішньополітичного курсу Р. Т. Ердогана щодо держав Близького Сходу та Північної Африки. Відносини двох держав, попри короткий час співпраці, еволюціонували від налагодження міцних контактів до поступового звуження співпраці за нарощення конфронтації.

До 2010-х рр. Туреччина та ОАЕ підтримували міцні зв'язки, зокрема ОАЕ входили до числа провідних торговельних партнерів Туреччини в арабському світі, були серед основних інвесторів. Такі відносини вдалося налагодити, адже ОАЕ не мали османського минулого, на відміну від багатьох арабських держав; відтак відсутня трагічно забарвлена історична пам'ять щодо турків. Висхідна дипломатична активність Туреччини на Близькому Сході у 2000-рр. також ще не турбувала ОАЕ, на відміну від Саудівської Аравії або ж Єгипту.

Утім, ще до початку «Арабської весни» намітилися перші провісники майбутньої ескалації напруги у двосторонніх турецько-еміратських відносинах. Мова, передусім, про відмінне ставлення двох держав до руху «Братів-мусульман». У рамках своєї ширшої зовнішньополітичної мети – здійснювати керівну роль у мусульманському світі – Туреччина зміцнювала зв'язки з «Братами-мусульманами» та іншими релігійними рухами, які неоднозначно оцінюються акторами міжнародної політики. Ще у 2000 рр. Туреччина стала центром зустрічей ісламістських діячів й обговорення загальних проблем ними (спільноти усіх мусульман як релігійної громади). Керівна в Туреччині Партія справедливості та розвитку сприяла й нині сприяє реалізації цієї політики.

Натомість ОАЕ розпочала «культурну війну» проти «Братів-мусульман», витісняючи або маргіналізуючи членів і симпатиків руху в державних установах, навчальних закладах. Якщо у 2000-х рр. це була ще повільна, неінтенсивна «культурна війна», переважно прихована від громадськості, то після початку «Арабської весни» вона інтенсифікувалася. Тоді «Брати-мусульмани» були запідозрені в змові проти політичного режиму ОАЕ. У грудні 2011 р. шість членів руху позбавлено громадянства, а в березні 2012 р. пройшла хвиля їх арештів. Риторика керівного режиму ОАЕ полягала в позиціюванні «Братів-мусульман» як загрози безпеці країнам регіону Перської затоки.

Саме «Арабська весна» загострила низку питань, які відрізняли Туреччину та ОАЕ, але не були досі актуалізовані. Якщо Туреччина сприйняла «Арабську

весну», то ОАЕ перебували на позиції, що ці революції посилять вплив «Братів-мусульман», а відтак чинні режими Близькосхідного регіону, яких досі не охопила «Арабська весна», можуть бути повалені. Відтак у листопаді 2014 р. в ОАЕ рух «Братів-мусульман», його місцеві філії, а також організації «Аль-Ісла», «Фронт ан-Нусра» та ін. визнано терористичними структурами.

Відмінності в політичних позиціях Туреччини та ОАЕ посилюються у зв'язку з військовим переворотом у липні 2013 р. в Єгипті та відстороненням від влади тодішнього глави держави М. Мурсі. Туреччина жорстко відреагувала на ці події та подальше придушення «Братів-мусульман» у Єгипті. Туреччина та Єгипет тоді відкликали послів і підтримують стосунки на найнижчому щаблі дипломатичних контактів – рівні повірених у справах. ОАЕ, навпаки, підтримали новий режим єгипетського президента А. І. ас-Сісі, надавши щедрі дипломатичну та фінансову підтримку й сприяючи його консолідації; ця підтримка зберігається й нині.

В останні роки з боку Туреччини новими діями-подразниками щодо ОАЕ стали надання притулку на своїй державній території членам руху «Братів-мусульман», переслідуваних у Єгипті; підтримка Туреччиною Катару в умовах його блокади низкою держав Близького Сходу та розміщення в цій державі двох турецьких військових баз; військові операції на північному сході Сирії, підконтрольній курдам; розміщення турецьких військ у Лівії, де триває громадянська війна; розвідка нафто-газових родовищ на континентальному шельфі Республіки Кіпр. Також існує й низка інших значущих чинників, які зумовили звинувачення владою ОАЕ Туреччини в «колоніальних ілюзіях» та поширення оцінок, що Туреччина відійшла від узятото курсу на побудову політики «нуль проблем зі сусідами» до політики «проблем з усіма».

Водночас із боку ОАЕ таким новим подразником, насамперед, виступила солідаризація із Саудівською Аравією в розвитку нею зв'язків із Загонами народної самооборони, які Туреччина позиціює як сирійську філію забороненої Робітничої партії Курдистану. Зокрема, турецька сторона оцінює розмір наданої ОАЕ та Саудівською Аравією такої допомоги в 1 млрд дол. США [7]. Чинник тиску ОАЕ на Катар також сприяв ескалації напруги в турецько-еміратських двосторонніх взаєминах.

ОАЕ різко критикують план Туреччини створити буферну зону на північному сході Сирії. Ці дії еміратська сторона характеризує як наміри Туреччини географічно ізолювати сирійських курдів [4]. ОАЕ вважають неприйнятною таку присутність неарабських акторів в арабській країні, якою є Сирія. ОАЕ декларує всебічну прихильність до сирійських курдів і намір їх захисту. Натомість Туреччина розглядає бездержавних курдів як повстанців-терористів [8]. Солідаризація ОАЕ з курдськими націоналістичними силами в Сирії відбиває намір ОАЕ стримувати турецький вплив у цій країні та позиціювати себе як впливового актора процесу вирішення громадянського конфлікту в Сирії, посередника, фасиліатора діалогу між сторонами конфлікту.

Критичне ставлення ОАЕ до воєнної кампанії Туреччини на північному сході Сирії є результатом більш масштабного суперництва Абу-Дабі та Анкари,

яке викликане зближенням Туреччини з Катаром, тісними зв'язками Анкари з «Братами-мусульманами» й конкурентними інтересами в країнах Африканського Рогу. Напруженість щодо цих питань незмінно посилюється після того, як президент Туреччини Р. Т. Ердоган звинуватив ОАЕ в підтримці перевороту 2016 р. проти його уряду, однак сирійське питання до 2018 р. залишалося вторинною точкою протистояння між ОАЕ та Туреччиною.

Після того, як Туреччина здійснила на початку 2018 р. інтервенцію в місто Афрін (операція «Оливкова гілка»), спрямовану проти курдських Загонів народної самооборони (YPG), у міжнародному політичному дискурсі почали говорити про «чинник Афрін» в еволюції турецько-еміратських відносин. ОАЕ сприйняли операцію «Оливкова гілка» як таку, що не лише загрожує Сирії, а й загалом арабському світу. Зовнішньополітичне відомство ОАЕ відреагувало на втручання Туреччини в курський анклав Афрін озвученням потреби арабським державам невідкладно починати «будувати та відновлювати концепцію національної безпеки арабських країн на реалістичній і сучасній основі; без цього араби будуть маргіналізовані» [3]. Підставою цього була інформація про розграбування та інші злочини Туреччини в курдському анклаві. Відтак для ОАЕ «чинник Афрін» став передовим у боротьбі проти турецького експансіонізму стосовно арабського світу. Загалом ОАЕ, на відміну від Туреччини, перебувають на позиції, що неможливо досягти стабільності в Сирії за допомогою військового втручання.

ОАЕ спільно з іншими арабськими державами активізували перемовини з різними акторами сирійської політики (Демократична партія Курдистану, Робітничка партія Курдистану та ін.), готували курдське ополчення до ймовірної подальшої інтервенції Туреччини тощо. До серпня 2018 р. ОАЕ інвестували 50 млн дол. США у райони північно-східної Сирії, звільнені від контролю Ісламської Держави. Ці вкладення капіталу поєднувалися зі 100 млн дол. США інвестицій Саудівської Аравії в райони Сирії, контрольовані курдськими бійцями Сирійських демократичних сил (SDF). Такі дії призвели до озвучення в турецькому провладному політичному дискурсі думок про неминучу перспективу арабо-турецького конфлікту в Сирії та звинувачень ОАЕ в спонсорстві тероризму на північному сході Сирії.

У ході державного візиту в березні 2018 р. глави ОАЕ Халіфа бін Заїд Аль Нахайяна до Єгипту ним у розмові з президентом Єгипту А. Ф. Ас-Сісі Туреччину (а також Іран та Ізраїль) віднесено до держав, які найбільше підривають інтереси арабських держав [12]. Аналогічна риторика озвучується й Саудівською Аравією («трикутник зла» в складі Туреччини, Іран і радикальних ісламістських груп). Зі свого боку, Туреччина звинувачує ОАЕ в підтримці курдського тероризму на півночі Сирії, спонсорстві сил, проти яких спрямована військова кампанія Туреччини на півночі Сирії.

Останнім часом Туреччина почала вдаватися до нових тактик у відносинах з ОАЕ. Зокрема, у 2018 р. в Анкарі перейменували 613-у вулицю, на якій розміщена дипломатична установа ОАЕ, на честь османського генерала початку ХХ ст. Фахреддіна-паші. Це сталося після резонансного посту у Twitter очільника МЗС ОАЕ А. М. Гаргаша, у якому містилася негативна оцінка

Фахреддіна-паші [10]. Відомо, що цей османський генерал очолював останній гарнізон, який склав зброю перед військами Антанти, у ході чого Медіна у 1916 р. була здана британським військам. Еміратський високопосадовець озвучує оцінки, що Фахреддін-паша здійснював злочини проти населення, викрав із Медини ісламські реліквії, перевізши їх до Стамбула. Туреччина оцінює згадану та інші публічні заяви державного міністра закордонних справ ОАЕ А. М. Гаргаша як розгортання загрозливої антитурецької кампанії за наявності в Туреччині міцних історичних зв'язків з арабським світом [11].

Ще одним прикладом таких новітніх тактик слугує кейс внесення в грудні 2019 р. турецьким урядом палестинського політика М. Дахлана, який нині проживає в ОАЕ, до «червоного списку» терористів, розшукуваних Туреччиною. Його Туреччина звинувачує в причетності до спроби державного перевороту 2016 р. проти Р. Т. Ердогана та причетності до вбивства журналіста Дж. Хашкаджі. ОАЕ, які надали притулок М. Дахлану, звинувачуються в «переховуванні терориста». 700 тис. дол. США обіцяно турецькою стороною за інформацію щодо місцеперебування М. Дахлана. Туреччина має підозру, що М. Дахлан має стосунок до функціонування шпигунської мережі ОАЕ на турецькій території. Імовірно, Туреччина хоче використати звинувачення проти цього діяча в рамках загальної конкуренції з ОАЕ та Саудівською Аравією за регіональний вплив.

Зауважимо, що Туреччина загалом увиразнює настрої підозри ОАЕ в шпигунстві, періодично затримує громадян ОАЕ за такими звинуваченнями. Навіть більше: Туреччина озвучує звинувачення в причетності ОАЕ до спроби державного перевороту 2016 р. Очільник МЗС Туреччини М. Кавусоглу у зверненні до ОАЕ констатував: «Ми знаємо, що ваша країна виділила 3 млрд дол. США фінансової підтримки на спробу перевороту в Туреччині» [6, с. 188–189]. Висловлювалися припущення, що ці кошти були вкладені в антитурецьку пропаганду, нецивілізований лобізм, оплату послуг онлайн-тролів, розвідку тощо.

Провладні турецькі медіа (наприклад консервативна газета *Yeni Şafak* та ін.) увиразнюють доволі агресивний щодо ОАЕ та його державних високопосадовців дискурс. Наприклад, шейха М. бен Заїд Аль Нахайяна, спадкового принца емірату Абу-Дабі, названо «підлим», таким, що використовує всеможливі заходи для підриву спроб Туреччини розвивати дружні зв'язки з арабськими країнами й саботажу зусиль Анкари щодо розробки спільних ініціатив щодо вирішення криз [2]. Турецькі медіа вдаються до образних образливих порівнянь ОАЕ з раковою клітиною, яка пустила метастази в Єгипті, Лівії й інших країнах [2]. Складається враження, що Туреччина позиціює ОАЕ як ініціатора різноманітних антитурецьких провокацій.

Відзначимо активну підтримку ОАЕ (спільно із Саудівською Аравією) Греції та Республіки Кіпр у протидії діям Туреччини в Східному Середземномор'ї з протиправної розвідки нафто-газових родовищ на континентальному шельфі. Також ОАЕ (як і Саудівська Аравія, Бахрейн, Єгипет) різко протестують проти турецької інтервенції в Лівію, розпочатої на

початку 2020 р. Щодо лівійського конфлікту, то Туреччина звинувачує ОАЕ в постачанні зброї опозиційній стороні конфлікту, очолюваній генералом Х. Хафтаром.

Напруга між Туреччиною та ОАЕ зростає через смерті ув'язнених у місцях позбавлення волі Туреччини. Наприклад, у квітні 2019 р. за нез'ясованих обставин помер палестинець З. Ю. Мубарак Хасан, звинувачений у шпигунстві на території Туреччини на користь ОАЕ. Офіційною версією Туреччини є самогубство, а не вбивство (повішення). Водночас родина померлого відкидає цю версію, вимагаючи об'єктивного розслідування.

Про зростання рівня напруги між Туреччиною та ОАЕ свідчить також те, що Р. Т. Ердоган під час свого офіційного візиту в липні 2017 р. (після початку Катарської кризи) до країн Перської затоки відвідав Саудівську Аравію та інші країни регіону, але не здійснив офіційного візиту до ОАЕ.

Особливої уваги в нашому аналізі заслуговують турецько-еміратські економічні відносини й динаміка їх інтенсивності. Ситуація щодо економічної співпраці між країнами Близького Сходу демонструє, що політики цього регіону активно використовують економічні важелі для винагороди або ж покарання інших держав за політичними причинами. Мова про зміни в обсягах двосторонньої торгівлі, інвестування, купівлі нерухомості на території Туреччини, туризм. Згадані чинники традиційно використовуються на Близькому Сході як інструменти дипломатичного впливу.

В останні десятиліття Туреччина інтенсивно розширяла економічні відносини з нафтовими арабськими державами. ОАЕ та Саудівська Аравія були пріоритетними економічними партнерами Туреччини в регіоні Близького Сходу. Від цієї співпраці Туреччина отримала значну вигоду, оскільки активізувалися торгівля, туризм та інвестиційна діяльність. Однак проаналізоване вище погіршення політичних відносин між державами поставило під сумнів подальшу перспективу масштабної економічної співпраці.

Наведені нижче дані про експорт та імпорт Туреччини в період 2002–2018 рр. демонструють зміни в торговельному партнерстві цієї держави з країнами Близького Сходу: воно скорочується щодо ОАЕ (як і Саудівської Аравії), розширюючись з Катаром (від початку його блокади у 2017 р.). Спад у торговельно-інвестиційних відносинах між Туреччиною й ОАЕ певною мірою компенсується активізацією відносин із Катаром.

Таблиця 1

Експорт Туреччини (млн дол. США)¹

Держава/ рік	2002	2010	2015	2016	2017	2018
ОАЕ	452	3,333	4,681	5,407	9,184	3,138
Саудівська Аравія	547	2,218	3,473	3,172	2,735	2,636
Катар	15	163	423	439	649	1,097

¹ Дані про експорт та імпорт укладено на основі даних UN Comtrade Database (<https://comtrade.un.org/>)

Таблиця 2

Імпорт Туреччини (млн дол. США)

Держава/ рік	2002	2010	2015	2016	2017	2018
ОАЕ	100	698	2,009	3,701	5,547	3,781
Саудівська Аравія	778	1,381	2,117	1,835	2,110	2,318
Катар	11	177	361	271	264	335

Торгівля Туреччини з ОАЕ різко знизилася після початку Катарської кризи у 2017 р.: експорт зменшився на 66 %, імпорт – на 32 %. Ці падіння були відчутні для Туреччини, оскільки ОАЕ були на той час її найбільшим торговим партнером. Водночас зменшення торгівлі Туреччини із Саудівською Аравією не зазнало таких самих різких змін, хоча і Саудівська Аравія, і ОАЕ мають єдину, протилежну до турецької, позицію щодо Катару та інших гострих проблем зовнішньої політики.

Щодо іноземних інвестицій, то останнім часом ОАЕ підтримує відкриті умови для залучення іноземного капіталу, а Туреччина створила привабливі умови інвестування. Великі масштаби будівництва, масштабні інфраструктурні проекти довготривало уможлилювали взаємовигідні інвестиційні можливості для інвесторів в обох країнах. Завдяки великим доходам від експорту паливно-енергетичних ресурсів ОАЕ стали головними постачальниками фінансового капіталу та прямих іноземних інвестицій в економіку Туреччини після 2002 р. (прихід до влади в Туреччині Партії справедливості та розвитку, політика якої певний час спрямовувалася на активізацію співпраці з арабськими державами). Однак Катарська криза зумовила зменшення інвестицій в економіку Туреччини з боку країн, налаштованих опозиційно до Катару. Із наведених нижче даних видно зменшення інвестицій ОАЕ в економіку Туреччини.

Таблиця 3

Прямі іноземні інвестиції в Туреччину (млн дол. США)¹

Держава/ роки	2000	2003	2007	2011	2014	2015	2016	2017	2018
ОАЕ	1	4	6,289	7,233	6,847	4,573 -33 %	3,585 -22 %	4,079 +14 %	2,997 -27 %

Водночас не лише солідаризація Туреччини з Катаром вплинула на скорочення інвестицій з ОАЕ. Інші держави переважно так само відреагували на запроваджені у 2018 р. санкції США щодо турецьких високопосадовців, обвал турецької ліри, входження країни в рецесію тощо.

Щодо інвестування в турецьку житлову та комерційну нерухомість, то інтерес до неї в громадян арабських держав різко зріс після внесення змін до законодавства, завдяки яким посилився інтерес до набуття права власності на неї. Основна мотивація набуття нерухомості в Туреччині (найперше – на

¹ За даними Central Bank of Turkey, Statistics Department.

курортному узбережжі) громадянами ОАЕ та інших країн Перської затоки – можливість використовувати його для відпочинку в спекотні місяці. Однак від 2018 р. відбувається спад обсягів продажу турецької нерухомості [5, с. 5–6], причиною чого є поширювані політиками ОАЕ настрої застереження від доцільності купівлі нерухомості саме в Туреччині. Також відзначимо й тенденцію до зниження кількості туристів з ОАЕ до Туреччини.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Очевидно, що для відновлення балансу у відносинах ОАЕ з Туреччиною потрібно, щоб Туреччина невідступно поважала суверенітет арабських суверенних акторів [9]. Очевидно, що присутність Туреччини та ОАЕ у регіонах Близького Сходу, Північної та Східної Африки зорієнтована більше на довгострокову геостратегічну перспективу, аніж на короткострокові військові дії. З огляду на активність Туреччини та ОАЕ у розвитку економічних і військових відносин у названих регіонах, імовірно, їх суперництво лише посилюватиметься в найближчі роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Стародуб, Т., Сапицька, І. (2009). Нові підходи до формування системи регіональної безпеки у Чорноморсько-Каспійському регіоні. *Стратегічна панорама*, № 2, С. 86–95.
2. Acet, M. (1 Feb 2020). Turkey started to respond to UAE in the only language it understands. *Yeni Şafak*.
3. *Afrin highlights need to rebuild Arab national security, says Gargash* (2018). URL: <https://www.arabnews.com/node/1230456/middle-east>
4. *Gargash: We reject establishment of buffer zone in Syria* (2020). URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20190201-gargash-we-reject-establishment-of-buffer-zone-in-syria/>
5. Habibi, N. (2019). Turkey's Economic Relations with Gulf States in the Shadow of the 2017 Qatar Crisis. *Middle East Brief*, № 132.
6. Karakus, M. (2019). Interpreting the July 15 failed coup attempt in Turkey according to the Barakah Circle Theory of Bayt al-Maqdis. *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, № 19 (2), P. 181–194.
7. Merkezi, H. (2019). *PKK'ya 1 milyar dolar*. URL: <https://www.yenisafak.com/dunya/pkky-a-1-milyar-dolar-3466237>
8. Schmitt, E., Haberman, M., Wong, E. (Oct 7, 2019). President Endorses Turkish Military Operation in Syria, Shifting U.S. Policy. *The New York Times*.
9. *Senior UAE official says Turkey-Arab relations 'not in best state'* (2018). URL: <https://ca.reuters.com/article/topNews/idCAKCN1GM0DM-OCATP>
10. Turkey, UAE in row over Ottoman pasha (20 Dec 2017). *Hürriyet Daily News*.
11. *UAE foreign minister's Afrin remarks 'not' an indication of goodwill, Turkey says* (2018). URL: <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2018/03/20/uae-foreign-ministers-afrin-remarks-not-an-indication-of-goodwill-turkey-says>
12. Wirtschafter, J. (2018). *Sheikh Abdullah says Turkey among the nations posing a threat to Arab states*. URL: <https://www.thenational.ae/world/mena/sheikh-abdullah-says-turkey-among-the-nations-posing-a-threat-to-arab-states-1.714233>

IDEOLOGICAL AND GEOPOLITICAL COMPETITION BETWEEN TURKEY AND THE UAE: POINTS OF COOPERATION AND CONFRONTATION

The evolution of Turkey-UAE relations is studied against the background of a set of problems that characterize the Middle East region. Emphasized on changes in Turkey's foreign policy since 2002 (coming to power of the Justice and Development Party): revival of the ideology of Pan-Turkism (Neo Pan-Turkism), dissemination of neo-Ottomanism ideas, voicing of claims for regional leadership in the Middle East, etc. It is noted that in the course of these processes, Turkey's Middle East policy is increasingly confronted with the interests of both leading international and political actors. In region. The UAE has been identified among those countries with which there is increasing dynamics of differences and tensions. The purpose of the study is therefore to examine the points of conflict of interest of Turkey and the UAE, to identify the fundamental differences between the interests of the two countries in the Middle East region, as well as the consequences of conflicts of interests.

It is argued that the current relations between Turkey and the UAE are characterized by a changing combination of rather aggressive ideological and geopolitical competition, on the one hand, and situational strategic cooperation, on the other. It is emphasized that the UAE is in the group of opposing states of the current foreign policy of RT Erdoğan. There has been a decrease since the beginning of the Arab Spring on the cooperation between Turkey and the UAE, with the simultaneous increase of inter-state confrontation. This is despite the absence in the UAE, in contrast to many Middle Eastern states, the Ottoman past and tragically coloured historical memory of the Turks. Differences between states are related to the Muslim Brotherhood movement, the 2013 military coup in Egypt, the blockade of Qatar, the creation of a buffer zone in northeastern Syria, competing interests in the Horn of Africa, relations with the parties to the civil war in Libya, etc. Analysing the specifics of Turkey's relations with the UAE suggest that Turkey's departure from the course is building a «Zero Problems with our Neighbors» policy and, consequently, enhancing Turkey's geopolitical isolation.

Key words: Turkey, UAE, Middle East, Justice and Development Party.

REFERENCES

1. Starodub, T., Sapytska, I. (2009). Novi pidkhody do formuvannia systemy rehionalnoi bezpeky u Chornomorsko-Kaspiiskomu rehioni. *Stratehichna panorama*, № 2, S. 86–95.
2. Acet, M. (1 Feb 2020). Turkey started to respond to UAE in the only language it understands. *Yeni Şafak* (in English).
3. *Afrin highlights need to rebuild Arab national security, says Gargash* (2018). URL: <https://www.arabnews.com/node/1230456/middle-east> (in English).
4. *Gargash: We reject establishment of buffer zone in Syria* (2020). URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20190201-gargash-we-reject-establishment-of-buffer-zone-in-syria/> (in English).
5. Habibi, N. (2019). Turkey's Economic Relations with Gulf States in the Shadow of the 2017 Qatar Crisis. *Middle East Brief*, № 132 (in English).
6. Karakus, M. (2019). Interpreting the July 15 failed coup attempt in Turkey according to the Barakah Circle Theory of Bayt al-Maqdis. *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, № 19(2), P. 181–194 (in English).
7. Merkezi, H. (2019). *PKK'ya 1 milyar dolar*. URL: <https://www.yenisafak.com/dunya/pkkyaya-1-milyar-dolar-3466237> (in English).
8. Schmitt, E., Haberman, M., Wong, E. (Oct 7, 2019). President Endorses Turkish Military Operation in Syria, Shifting U.S. Policy. *The New York Times* (in English).
9. *Senior UAE official says Turkey-Arab relations 'not in best state'* (2018). URL: <https://ca.reuters.com/article/topNews/idCAKCN1GM0DM-OCATP> (in English).
10. Turkey, UAE in row over Ottoman pasha (20 Dec 2017). *Hürriyet Daily News* (in English).

11. *UAE foreign minister's Afrin remarks 'not' an indication of goodwill, Turkey says* (2018). URL: <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2018/03/20/uae-foreign-ministers-afrin-remarks-not-an-indication-of-goodwill-turkey-says> (in English).

12. Wirtschafter, J. (2018). *Sheikh Abdullah says Turkey among the nations posing a threat to Arab states*. URL: <https://www.thenational.ae/world/mena/sheikh-abdullah-says-turkey-among-the-nations-posing-a-threat-to-arab-states-1.714233> (in English).

Матеріал надійшов до редакції 07.02.2020 р.

УДК 327 (73)

Валерій Мирончук,

студент магістеріуму спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»,

Національний університет «Острозька академія»,

35800, Україна, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2

valerii.myronchuk@oa.edu.ua

Тетяна Сидорук,

доктор політичних наук, професор,

завідувач кафедри міжнародних відносин,

Національний університет «Острозька академія»,

35800, Україна, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2

tetiana.sydoruk@oa.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7231-9884>

Ірина Тимейчук,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжнародних відносин,

Національний університет «Острозька академія»,

35800, Україна, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2

iryna.tymeychuk@oa.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3640-9847>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-191-201>

ТЕНДЕНЦІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ США ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА

У статті проаналізовано нові тенденції в зовнішній політиці США після приходу в Білий дім Дональда Трампа, а також їх вплив на розвиток сучасної системи міжнародних відносин. Співпраця України зі США є ключовим пріоритетом у реалізації національних інтересів нашої держави, тому розуміння нинішніх підходів США до міжнародних відносин є принципово важливим із погляду продовження плідної співпраці з ними. На основі аналізу Стратегії національної безпеки США 2017 р. та інших документів автори доводять, що зовнішня політика США набуває рис

ізоляціонізму та унілатералізму. Контент-аналіз публікацій на офіційному сайті адміністрації Дональда Трампа демонструє пріоритетні регіони з погляду Білого дому: Східна Азія, країни-члени НАТО, Близький Схід, Латинська Америка й зростання уваги до питань Арктики. Проаналізовано тенденції розвитку відносин США з Китаєм, Росією, Північною Кореєю, Іраном. Розглянуто ймовірні сценарії подальшої поведінки США на міжнародній арені, які потрібно враховувати офіційному Києву в контексті розбудови українсько-американських відносин. Стверджується, що головне завдання на сьогодні для Києва – зберегти й розширити двопартійну підтримку України в Конгресі США. Серед іншого слід активно розширювати взаємовигідне співробітництво зі США та їхніми країнами-партнерами в енергетичній сфері, де увагу Вашингтона сконцентровано на питаннях енергетичної безпеки Європи взагалі й Східної, зокрема. На тлі останніх резонансних подій в українсько-американських відносинах нагальним є створення модерного національного центру з питань американістики, адже допущені прорахунки є наслідком недостатнього розуміння багатьох важливих питань.

Ключові слова: зовнішня політика, Сполучені Штати Америки, адміністрація Д. Трампа, контент-аналіз, пріоритети США, американсько-українські відносини.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Сучасну зовнішню політику України потрібно формувати, ураховуючи позиції та інтереси провідних світових акторів, серед яких чільне місце належить Сполученим Штатам Америки. Зміни в їхньому політичному курсі, у балансі інтересів, трансформування взаємозв'язків з іншими великими акторами істотно впливають на систему міжнародних відносин і середовище глобальної та регіональної безпеки, що вимагає й відповідних коректив зовнішньої політики України.

Мета дослідження – провести аналіз тенденцій розвитку зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів за адміністрації Дональда Трампа, розглянути ймовірні сценарії подальших дій США на міжнародній арені задля вироблення орієнтирів української зовнішньої політики, зокрема у відносинах із Білим домом.

Теоретичні та методичні основи дослідження. Питання тенденцій розвитку зовнішньої політики США розглядають у своїх працях українські вчені, серед яких – І. Гальчинський, Д. Лакішик, М. Миронова, Г. Панченко, Д. Складенко, І. Погорська. Проте каденція Д. Трампа досі триває й дії США на світовій арені постійно ставлять нові актуальні для наукового розгляду питання. У цій статті з допомогою контент-аналізу, SWOT-аналізу, сценарного та статистичного методів розглянуто пріоритети зовнішньої політики США на сучасному етапі, що може вдосконалити й доповнити висновки попередніх досліджень.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

20 січня 2017 р. відбулась інавгурація Д. Трампа на пост президента США. Із цього моменту зовнішньополітичний курс цієї держави став виражатись у

концепції «Америка понад усе», за якою національні інтереси Штатів мають пріоритетне значення [1]. Нову стратегію національної безпеки США оприлюднено Дональдом Трампом 8 грудня 2017 р., її вважають логічним завершенням першого року його президентства. Цей документ повною мірою підпорядкований концепції «Америка понад усе». Простежуємо важливий для Д. Трампа принцип реалізму у сфері безпеки. Чітко окреслено головні пріоритети Вашингтона, до яких належать зростання авторитету Сполучених Штатів Америки на світовій арені, захист внутрішньої безпеки й стабільний розвиток у всіх сферах, підтримання миру [2].

Задля чіткішої артикуляції цілей уперше названо основних конкурентів, а насправді противників США, головною метою яких, із погляду Білого дому, є зміщення балансу сил у світі задля своєї користі, підривання безпеки Америки та прагнення кинути виклик впливу й інтересам США. Росію США вважають противником, передусім, через те, що вона створює наймасштабніші загрози для американських інтересів. Причина цього полягає в методах, котрі використовує Росія. Усі вони мають провокативний характер і ґрунтуються на прагненні зниження впливу США в Європі, підривання євроатлантичної єдності й послаблення як урядів кожної європейської держави окремо, так і ЄС загалом. Також акцентовано на агресивній політиці Росії щодо країн-сусідів: військові вторгнення до України й Грузії, розміщення військових наступальних угруповань та арсеналів ядерної зброї на сусідніх прикордонних територіях [3].

Китай також став одним з основних суперників в американському списку. Таку позицію щодо КНР пояснюють не лише загальні розбіжності сторін у питаннях геополітики, а й торговельно-економічні та регіональні суперечності між ними. Водночас Росію й КНР США звинувачують в утисках прав і свобод людини, надмірному державному контролі над економіками, збільшенні витрат на військове забезпечення, розробку нової, а також ядерної зброї й дестабілізації кібернетичного простору [4].

Під час коментування зазначених питань Д. Трамп погодився з помилковістю сподівань США (а насправді попередньої американської адміністрації) про можливість відвернення небезпеки для країни шляхом діалогу з конкурентами, а також залучення їх до світової торгівлі й міжнародних інституцій. Тому Д. Трамп обстоює позицію щодо необхідності захисту безпеки й реалізації інтересів США винятково з позиції «неперевершеної сили».

Іншими критичними загрозами для національної безпеки та інтересів США є Північна Корея (через розробку ракетно-ядерної зброї), можливість отримання такого озброєння Іраном, посилення діяльності таких терористичних організацій, як «Аль-Каїда» й «Ісламська держава», діяльність яких спрямована насамперед проти США, а також несанкціоноване проникнення мігрантів на американську територію [5].

Контент-аналіз публікацій на офіційному сайті адміністрації Дональда Трампа демонструє такі висновки: Азія нараховує 360 згадувань в офіційних публікаціях, у той час як Європа – 418, Африка – 171, Латинська Америка – 97.

Якщо розглянути статистику за провідними гравцями, то маємо таку картину: матеріали щодо Великої Британії оприлюднено 129 разів, Франції – 276, Німеччини – 255. Якщо Росію згадали 532 рази, а Китай – аж 794, Бразилію – 15, Україну – 18 разів, але переважно згадування збільшили частоту у зв'язку з процесом імпічменту [6].

Спираючись на проведеній контент-аналіз, дані бюджету США за 2019 р. [7] та хроніку міжнародних подій, можемо виокремити такі пріоритети в зовнішній політиці Сполучених Штатів. Ключовий регіон, на який спрямовано основну увагу в зовнішньополітичній діяльності Д. Трампа, – Східна Азія. Першочергово це пояснюється зростаючою конкуренцією з боку КНР і небажанням США поступатися передовими позиціями у світі Китаю. Президент Д. Трамп ще від початку переглянув підхід до забезпечення впливу в регіоні, відмовившись від угоди про Транстихоокеанське партнерство (ТТП) 23 січня 2017 р. [8]. Угода зменшувала тарифні та нетарифні бар'єри для експорту США на азіатські ринки. ТТП була найважливішою геоекономічною відповіддю США на все більш зростаючу вагу китайської економіки в Азії. Він запропонував азіатським державам торгувати альтернативами своєї залежності від Китаю, що часто спричиняло китайський геополітичний тиск. Президент Д. Трамп поклав кінець цьому інструменту, не оцінивши значних геоекономічних і геополітичних вигод ТТП для Сполучених Штатів [9]. Натомість щодо КНР вироблено нову чітку позицію, окреслену в Стратегії національної безпеки. У цьому документі підкреслено, що «Китай використовує економічні спонукання та покарання, впливає на операції й передбачає військові загрози, щоб переконати інші держави прислухатися до свого політичного та безпекового порядку денного», і що Китай розширює свій вплив в Африці, Європі, Південній Азії [10]. США всіма силами протидіє зміцненню Китаю. Із цією метою велася торговельна війна між США і Китаєм, проте зараз сторони ведуть переговори з цього питання й у січні 2020 р. планується підписання угоди, за якою США знизять мита на частину китайського імпорту.

Викликом для Д. Трампа є переконати Пекін у незворотності того, що Сполучені Штати й надалі нарощуватимуть вплив в Азії та зі своїми союзниками рішуче протистоятимуть дестабілізаційним китайським діям. Якщо Сі Цзіньпін і його колеги дійдуть до такого висновку, Вашингтон і Пекін могли б тоді працювати над створенням та підтримкою нового й стабільного балансу сил в Азії, а також уникнути катастрофічних наслідків, до яких може призвести постійне протистояння між США й Китаєм. Це значний виклик для керівництва обох країн.

За Д. Трампа нового виміру набуло корейське питання. У 2018 р. відбулася перша в історії зустріч на вищому рівні глав КНДР та США. У лютому 2019 р. президент Д. Трамп провів другий саміт із Кім Чен Ином у Ханой, В'єтнам. Однак він закінчився без будь-якої згоди щодо наступних кроків із просування цілей денуклеаризації або миробудівництва на Корейському півострові [11].

У червні 2019 р., після саміту G-20 у Японії в Осаці, президент Д. Трамп здійснив поїздку до Південної Кореї, яка включала коротку зустріч у

Демілітаризованій зоні Кореї (ДМЗ) із Кім Чен Ином. Під час цієї зустрічі президент Д. Трамп став першим чинним президентом США, який ступив на територію Північної Кореї [12]. Хоча ці дії не дали відчутного прогресу в угоді про відмову від програми ядерної зброї Північної Кореї, але вони стали сигналом про постійну прихильність до дипломатії, замість тиску й агресії. Однак із липня 2019 р. Північна Корея провела низку ракетних випробувань у відповідь на спільні військові навчання США та Південної Кореї. Ці ракетні випробування отримали оцінку з боку президента Д. Трампа як такі, що не порушують його домовленостей із Кім Чен Ином [13].

Переговори на робочому рівні між адміністрацією Д. Трампа та Північною Кореєю відновилися на початку жовтня 2019 р. Однак ці переговори закінчилися через кілька годин після того, як Північна Корея заявила, що США не відступили від попередніх переговорних позицій. Північна Корея характеризувала перемовини як «хворобливі», тоді як американські переговорники розглядали переговори в більш позитивному світлі [14].

Починаючи з жовтневих переговорів, між США та Північною Кореєю не було змістовної взаємодії. Північна Корея продовжувала випробовувати ракети малої дальності. Із наближенням кінця 2019 р. північнокорейці висловлювали незрозумілі загрози «різдвяного подарунка», який буде доставлено, якщо американські переговорники не зможуть забезпечити належних поступок [15]. Багато експертів припускали, що «подарунком» може бути відновлення випробувань із міжконтинентальною балістичною ракетою або ядерними випробуваннями, але Різдво минуло без такого випробування.

Однак Кім Чен Ин виступив із новорічним зверненням, у якому сигналізував, що Північна Корея володіє новою стратегічною зброєю, при цьому натякаючи на можливість Північної Кореї порушити власний мораторій на ядерні випробування [16]. І хоча Д. Трампу вигідно було б мати питання КНДР, як політичний успіх у його зовнішній політиці напередодні виборчої кампанії 2020 р., реально зупинити ракетно-ядерну програму КНДР Штатам досі не вдалося.

Друге місце в переліку пріоритетів зовнішньої політики США за Д. Трампа посідає Північноатлантичний Альянс, що розглядається, як інструмент впливу на Європу. Зростанню значення НАТО як гаранта європейської безпеки сприяють і відцентрові тенденції в країнах Європи. Д. Трамп перманентно наголошує на необхідності країн-членів НАТО збільшити витрати на оборону [17]. Із цього можна зробити висновок, що адміністрація Д. Трампа зосередила свою увагу на просуванні посилення оборонних видатків у Європі, а також збільшенні ролі НАТО в боротьбі з тероризмом. Хоча президент Д. Трамп відмовився від позиції, що «НАТО застаріла» [18], у силі залишилась ідея, що США зможуть залишити свою прихильність до захисту членів НАТО в майбутньому, лише якщо їм не доведеться нести тягар великого фінансового навантаження. Така позиція була піддана критиці в США, оскільки це ризикує відокремити безпеку країни від Європи й тим самим зменшити загальну безпекову ситуацію для світу та США. Не дивно, що європейські лідери хочуть

одночасно посилити свій внесок в оборону НАТО й побудувати європейський оборонний потенціал.

Може здатися, що безпека й розподіл коштів – це лише проблема НАТО. Проте зростаюча роль ЄС у безпековій та оборонній сферах, керована країнами-членами і Єврокомісією й відображена в Глобальній стратегії Європейського Союзу, може зробити вагомий внесок у підсилення оборонних можливостей ЄС, що, імовірно, піде на користь як самому Союзу, так трансатлантичним відносинам [19].

Адміністрації Д. Трампа наразі вдається виконувати поставлене завдання – внесок європейських держав на оборону зростає [20]. Європейські союзники та Канада у 2017 р. витратили близько 300 млрд дол. на оборону, значно збільшивши цей показник із 272 млрд дол. у 2014 р. [21].

Хоча методи Д. Трампа часто провокативні й дискусійні, поступовий прогрес у досягненні цілі спостерігається. Сучасна напруженість між США та європейськими державами не повинна створити враження, що Штати не залишаються повністю прихильними до сильного Трансатлантичного альянсу. Сили й можливості Сполучених Штатів є критично важливими для європейської безпеки, а в бюджет США на наступний фінансовий рік закладено кошти, щоб значно збільшити внесок американських сил для НАТО та трансатлантичної безпеки.

На третьому місці в зовнішній політиці США – Близькосхідний регіон. Деяке зниження інтересу до цього регіону відбулось у зв'язку з підвищенням здатності США самостійно забезпечувати себе енергоресурсами. Крім того, на Близькому Сході більш реальними силами впливу виступають Туреччина, Іран, Росія. Традиційним союзником США в регіоні є Ізраїль. Президентство Д. Трампа відзначилося низкою символічних кроків на користь свого партнера, зокрема відкриття посольства США в Єрусалимі та визнання Голанських висот частиною Ізраїлю. При цьому каденція Д. Трампа не відзначилася жодними ефективними спробами відновити ізраїльсько-палестинське врегулювання. Інцидент з убивством генерала Сулеймані лише нагнітив ситуацію в регіоні [22]. Адміністрація США також неефективно координувала із союзниками та європейськими партнерами у відповідь на спроби Ірану здобути гегемонію на Близькому Сході.

Якщо Тегеран повернеться до посилення своїх ядерних можливостей, напад на іранські ядерні об'єкти може бути єдиним кроком, який залишиться президенту Д. Трампу. Такий поворот подій не на користь світовому порядку, бо призведе до нестабільності або нового вторгнення. Д. Трамп не має ефективної стратегії для досягнення своїх амбітних цілей та уникнення конфлікту щодо ядерного потенціалу Ірану. Він, найімовірніше, не замислювався над політикою й стратегіями, які він би прийняв, якби розпочав затяжну війну з Іраном [23].

Традиційно важливе значення для США зберігає Американський континент. США визначили свою гегемонію в цій частині світу ще в 1823 р., коли проголошено Доктрину Монро, яка забороняла європейцям утручатись у

справи Західної півкулі. Попри те, що населення Латинської Америки у своїй більшості виступає проти втручання США, політичні еліти залишаються досить лояльними до цього. Особливо в цьому контексті зміцнилася співпраця США з Бразилією після приходу до влади Жаїра Болсонару, що підкреслюється пропозицією Д. Трампа залучити Бразилію до членства в НАТО. Також вагому роль тут відіграють тісні економічні зв'язки [24].

Не останнє місце в політиці США займає й Арктика, важливість якої продиктована, насамперед, військово-політичним інтересом. У зв'язку з цим проявляють інтерес до Гренландії, де розміщені американські військові бази (найбільш відома – «Туле»). Пропонували викупити Гренландію ще в середині ХХ ст. за 100 млн дол. золотом, але Данія відмовилася. У 2019 р. прийняли Арктичну стратегію, у якій визначено, що безпека й стабільність Арктики є важливим національним інтересом США [25].

Галузева ж політика Д. Трампа на міжнародній арені – консервативна. Прикладами цього є такі дії:

- США не підписали Паризьку кліматичну угоду (бо вона надає великі квоти для Індії й Китаю);
- вийшли з угоди про Транстихоокеанське партнерство;
- вийшли з договору про обмеження стратегічних озброєнь, а саме ракет середньої дальності [26].

Україна не входить до пріоритетних напрямів зовнішньої політики США. Позицію щодо неї Д. Трамп висловив після перемоги на президентських виборах. Вона сформульована таким чином: США поважає територіальну цілісність України згідно з міжнародно визнаними кордонами. Україна може розраховувати на підтримку в Нормандському форматі переговорів, бо США зацікавлені в припиненні бойових дій на Сході країни, адже тоді стане можливою реалізація Мінських угод. Американський уряд схвально ставиться до проведення урядом реформ, що надзвичайно важливо для українського майбутнього [27]. Однак зауважимо, що з початку діяльності адміністрації Д. Трампа питання України певний час перебувало поза основною зовнішньою політикою Вашингтона й розглядалося в контексті відносин із Росією.

Новим витком подій стало те, що в березні 2018 р. Державний департамент санкціонував продаж Україні ППРК «Джавелін» [28]. Також важливою стала Кримська декларація від 25 липня 2018 р., у якій США відкрито засудили брутальну окупацію Росією Криму у 2014 р. та в якій заявили про безкомпромісну позицію США щодо необхідності відновлення територіальної цілісності України [29].

Ситуація з процесом імпічменту Д. Трампа може ускладнити співпрацю зі США через канал президентського спілкування. Щоб вибудувати власну лінію поведінки Києва в подальшому, важливо розглядати сценарії зовнішньої політики США на найближчу перспективу. Європейський центр політичних стратегій запропонував такі моделі розвитку подій:

- «Гучна Америка». Цей сценарій передбачає, що Трамп продовжуватиме виголошувати заяви з тих чи тих питань, але реальні нерозсудливі дії за ними не слідуватимуть через систему стримувань і противаг, яка працює в США.

- «Америка за стіною». Така версія передбачає, що адміністрація Трампа поверне країну до протекціонізму й ізоляціонізму, щось на зразок нової доктрини Монро. У такому випадку від США не варто чекати значних покращень, але й відчутних збитків міжнародній системі завдано не буде.

- «Проблемна Америка». За цим сценарієм США не лише не покращуватиме світовий устрій, що вже існує, але й стане «головним боєм» для інших гравців, підриваючи позитивні глобалізаційні тенденції та діючи всупереч інтересам союзників (зокрема ЄС) [30].

Можна також згенерувати сценарій, який поєднує певні аспекти з трьох запропонованих Європейським центром. Умовно його можна назвати «Америка непередбачувана». Спонтанність рішень – визначна риса 45-го президента, й не завжди система стримувань та противаг зупиняє його від певних дій. За такої непевної поведінки глави держави існує суттєвий сенс зосередити роботу на підтримці відносин із законодавчою гілкою влади США. Конгрес не раз доводив, що обидві партії тримають курс на протидію російській агресії проти України, на відмінну від Д. Трампа, який то загравав із В. Путіним, критикуючи власні спецслужби, то підтримував санкції проти Москви. Розглядаючи такий сценарій як основу, за допомогою SWOT-аналізу можна стверджувати таке.

Сильні сторони:

- США визначає Росію суперником, а отже, за цією лінією інтереси збігаються з українськими;
- політика санкцій Сполучених Штатів тисне на Москву, а також стимулює європейських партнерів дотримуватися цього ж методу;
- США надають військову допомогу Україні.

Слабкі сторони:

- непередбачуваність дій президента обмежує можливість прогнозування взаємодій за президентською вертикаллю;
- Д. Трамп може розвернути політику назустріч Росії перед можливим протистоянням із Китаєм;
- Україна не є пріоритетним партнером США.

Можливості:

- підтримка Сполученими Штатами України на міжнародній арені дає змогу продовжувати опір РФ;
- процес імпічменту Д. Трампа дає можливість Україні зарекомендувати себе як демократичну правову державу в разі, якщо української вини доведено не буде;
- США впливають на європейські країни, які в міру власних інтересів сприяють боротьбі України за відновлення територіальної цілісності.

Загрози:

- безальтернативність допомоги США ставить Україну в залежність від позиції Білого дому;
- у разі розвороту зовнішньополітичного курсу в бік РФ Україна залишиться в дуже скрутному становищі.

Очевидний факт, що Сполучені Штати зараз фактично є чи не єдиним реальним зовнішньополітичним захисником незалежності України в умовах триваючої агресії з боку РФ. Роль США для України значно зростає ще й тому, що певні країни Західної Європи бажають припинити міжнародну ізоляцію Росії, спираючись на власні економічні інтереси. Інакше кажучи, для Києва важко знайти альтернативу усебічному розвитку відносин зі США. Важливим кроком може стати досягнення Україною статусу основного союзника поза НАТО, так само як його отримала Бразилія в липні 2019 р. Хоча самими лише санкціями Росію не зупинити, проте американська санкційна політика проти Москви показала себе як сильний важіль, тому в інтересах зовнішньої політики України варто зберегти внутрішньоамериканський консенсус щодо продовження санкцій.

У ключі так званого «Юкрейнгејту» можна завдати великої шкоди відносинам, а можна винести певну користь для України, якщо діяти розумно й розважливо. Зокрема, можна скористатися порадою відомого дослідника Атлантичної ради Майкла Карпентера: «Успіх України як незалежної країни залежить від підтримки демократії, яка ґрунтується на верховенстві права. Протягом наступних кількох років це саме те, що допоможе Україні мати підтримку західних демократій і протистояти Росії в її спробах відновити корумповану олігархічну систему, залежну від Кремля» [31].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Нинішня зовнішня політика США ґрунтується на гаслі «Америка понад усе», тобто в дусі неореалізму власні національні інтереси поставлено попереду інших факторів. До інших її рис можна віднести рух до ізоляціонізму та унілатералізму. Галузеву політику на міжнародній арені за Д. Трампа варто окреслити як консервативну, проте зі складним рівнем прогнозованості, адже часто дії Дональда Трампа є непередбачуваними. Вектори політики за пріоритетністю можна розмістити так: Східна Азія в ключі протистояння з Китаєм, Північноатлантичний Альянс як важіль впливу на Європу, Близькосхідний регіон через аспект енергоресурсів, збереження важливості впливу на Американському континенті, посилення зв'язків із Бразилією. Не останнє місце в політиці США займає й Арктика, важливість якої продиктована насамперед військово-політичним інтересом.

Головне завдання для Києва на сьогодні – зберегти й розширити двопартійну підтримку України в Конгресі США. Серед іншого слід активно розширювати взаємовигідне співробітництво зі США та їхніми країнами-партнерами в енергетичній сфері, де увага Вашингтона концентрується на питаннях енергетичної безпеки Європи взагалі та Східної зокрема. На тлі останніх резонансних подій в українсько-американських відносинах нагальним є створення модерного національного центру з вивчення США, адже допущені прорахунки є наслідком недостатнього розуміння багатьох важливих питань і невдалою спробою копіювання деяких невдалих практик. А розуміння

Сполучених Штатів, їхніх внутрішніх реалій та зовнішньополітичних мотивацій є на сьогодні більш ніж актуальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *The Inaugural Address*. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/the-inaugural-address/>.
2. *National Security Strategy of the United States of America*. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>.
3. *How much of a threat does Russia pose, and to whom?* URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-40428132>
4. *These are the biggest threats to the US in 2020*. URL: <https://www.businessinsider.com/here-are-the-biggest-threats-to-the-us-in-2020-2019-12>
5. *Opinion: The Biggest Terrorist Threat to America Isn't a Migrant Caravan. It's Still ISIS*. URL: <https://pulitzercenter.org/reporting/opinion-biggest-terrorist-threat-america-isnt-migrant-caravan-its-still-isis>
6. *US Foreign Policy*. URL: <https://www.whitehouse.gov/issues/foreign-policy/>
7. *Budget of the U.S. Government*. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2018/02/budget-fy2019.pdf>
8. *Trump executive order pulls out of TPP trade deal*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-38721056>
9. Robert, D. Blackwill and Theodore Rappleye. *Trump's Five Mistaken Reasons for Withdrawing From the Trans-Pacific Partnership*. URL: <http://foreignpolicy.com/2017/06/22/trumps-five-mistaken-reasons-for-withdrawing-from-the-trans-pacific-partnership-china-trade-economics>
10. *China's Belt and Road plan: how will it affect Africa?* URL: <https://saiia.org.za/research/chinas-belt-and-road-plan-how-will-it-affect-africa/>
11. *Trump says Kim wanted all sanctions lifted at Vietnam summit*. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/live/2019/feb/28/trump-kim-summit-leaders-to-meet-for-day-two-of-talks-in-vietnam-live>
12. *Trump Steps Into North Korea and Agrees With Kim Jong-un to Resume Talks*. URL: <https://www.nytimes.com/2019/06/30/world/asia/trump-north-korea-dmz.html>
13. *North Korea Launches 2 More Projectiles, Its 8th Weapons Test Since July*. URL: <https://www.nytimes.com/2019/09/09/world/asia/north-korea-missile-tests.html>
14. *U.S. and North Korea Set to Meet Again*. URL: <https://foreignpolicy.com/2019/10/04/u-s-and-north-korea-set-to-meet-again-nuclear-summit-trump-kim-missile-weapons/>
15. *North Korea's 'Christmas Gift' Statement Put the U.S. on Alert Despite No Missile Launch. That May Be the Point*. URL: <https://time.com/5755758/north-korea-christmas-gift/>
16. *Kim Jong Un Keeps World Guessing With New Year's Speech Surprise*. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-01-01/kim-jong-un-keeps-world-guessing-with-new-year-s-speech-surprise>
17. *Trump: What does the US contribute to Nato in Europe?* URL: <https://www.bbc.com/news/world-44717074>
18. *Trump says Nato 'no longer obsolete'*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-39585029>
19. *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.
20. *Defence Expenditure of NATO Countries (2010–2017)*. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_06/20170629_170629-pr2017-111-en.pdf.
21. *NATO Defense Expenditure*. URL: <https://www.statista.com/chart/14636/defense-expenditures-of-nato-countries/>

22. *Why Did the U.S. Kill Suleimani?* URL: <https://www.nytimes.com/2020/01/07/opinion/soleimani-killed-us.html>
23. *U.S. Revives Secret Program to Sabotage Iranian Missiles and Rockets.* URL: <http://nytimes.com/2019/02/13/us/politics/iran-missile-launch-failures.html>
24. *U.S. Relations With Brazil.* URL: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-brazil/>
25. *2019 DoD Arctic Strategy: China and Russia, but No Climate Change?* URL: <https://www.americansecurityproject.org/dod-arctic-strategy-china-russia-and-no-climate-change/>
26. *INF nuclear treaty: US pulls out of Cold War-era pact with Russia.* URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-49198565>
27. Malley, R. (2018). *Ukraine Is Ground Zero for the Crisis Between Russia and the The Atlantic.* URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/07/trump-putin-helsinki-ukraine/565235/>.
28. *State Department OKs possible missile sale to Ukraine.* URL: <https://www.cnbc.com/2019/10/03/state-department-oks-possible-missile-sale-to-ukraine-amid-impeachment-probe.html>
29. *Crimea Declaration.* URL: <https://www.state.gov/crimea-declaration/>
30. *The Trump Presidency Policy Outlook, Scenarios and Possible Implications for the EU.* URL: <https://ec.europa.eu/epsc/sites/epsc/files/epsc-brief-the-trump-presidency.pdf.pdf>.
31. *Why the West must lean in now.* URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/why-the-west-must-lean-in-now/>

TRENDS OF THE US FOREIGN POLICY COURSE OF DONALD TRUMP'S ADMINISTRATION

The article analyzes new trends in U.S. foreign policy since the election of Donald Trump as the President of the USA, as well as their impact on the development of the entire modern system of international relations. Ukraine's cooperation with the USA is a major priority for the realization of the national interests of our country. Therefore, to understand the current U.S. approaches to international relations is fundamentally important to promote fruitful cooperation with the country. Based on the analysis of the 2017 National Security Strategy of the United States of America and other documents, the authors claim that the U.S. foreign policy acquires traits of isolationism and unilateralism. The content analysis of the publications on the official website of Donald Trump's administration demonstrates priority regions from the perspective of the White House, e.g., East Asia, NATO member countries, the Middle East, Latin America, and the increased attention to Arctic issues. The article analyzes the trends in the development of U.S. relations with China, Russia, North Korea, and Iran. Possible scenarios for further U.S. behavior in the international arena are considered, which should be taken into account by official Kyiv to strengthen Ukraine – United States relations. According to the authors of the research, the main task for Kyiv nowadays is to maintain and expand bipartisan backing for Ukraine in the U.S. Congress. Moreover, it is essential to promote mutually beneficial cooperation with the USA and its partner countries in the energy sphere, in which Washington focuses on energy security in Europe, especially in Eastern Europe. Due to the recent resonant events in Ukraine-United States relations, it is crucial to create a modern national center for Americanism because the miscalculations made are the result of a lack of understanding of many important issues.

Key words: foreign policy, the United States of America, Donald Trump's administration, policy content analysis, U.S. priorities, U.S.-Ukraine relations.

Матеріал надійшов до редакції 30.01.2020 р.

РОЗДІЛ IV

Політичні інститути та процеси

УДК 321.7:329.11(470+571)

Ірина Богінська,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин
і зовнішньої політики,

Донецький національний університет імені Василя Стуса,

21050, Україна, Вінницька обл., м. Вінниця, вул. Грушевського, 2, каб. 215

i.boginska@donnu.edu.ua

[https://orcid.org/0000 0002 0038 7765](https://orcid.org/0000-0002-0038-7765)

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-202-214>

КОНЦЕПТ «ДЕМОКРАТІЯ» В РОСІЙСЬКОМУ ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ ЯК ІНДИКАТОР ВІДНОСИН РФ ІЗ ЗАХОДОМ

Широке використання концепту «демократія» в російському політичному дискурсі на початку 1990-х рр. переважно відповідало «кінцю історії» й торжеству ліберальних цінностей, оголошених на Заході. Спроба вбудуватися в запропонований американський політичний дискурс виявилася невдалою для російського політичного керівництва, яке демонструвало суттєво відмінне від західного підходу бачення демократії. Наголос на соціальній справедливості та забезпеченні соціально-економічних прав за умов повного ігнорування демократичних інститутів свідчив про засадничу близькість представників владних кіл до комуністів (доктрини соціалістичної демократії). Це робило проблематичною інтеграцію Росії в спільноту демократичних держав і євроатлантичні структури, що, за сподіваннями Заходу, мало би змінити уявлення російського керівництва про інтереси й базові цінності. Відповіддю на американську доктрину «поширення демократії» став російський концепт «суверенної демократії», який, по суті, був першою спробою створити альтернативний дискурс навколо концепту демократії та водночас демонстрацією справжньої цінності – суверенітету, хоча поки що в демократичній обгортці. Дистанціюванням від західної моделі став російський дискурс про багатополлярний (поліцентричний) світовий порядок, описаний у категоріях російського бачення демократії, на протиположному ліберальному (однополлярному) світоустрою. Відмову російського керівництва від подальших «розповідей» про демократію слід вважати переходом до наступального дискурсу, який створюється навколо альтернативного демократії способу врядування. Це свідчить про глибокий конфлікт цінностей у російсько-американських відносинах, який можна кваліфікувати як конфронтацію між авторитаризмом і демократією.

Ключові слова: демократія, концепт, Російська Федерація, Захід, дискурс, «суверенна демократія», ліберальна демократія.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Відносини між Росією та Сполученими Штатами в останні роки сягнули своєї критичної межі й уже не підпадають під визначення

«кризи двосторонніх відносин». Це стало очікуваним результатом їх деградації, що тривала із середини 1990-х рр. Розпад СРСР не означав автоматичного дрейфу РФ у спільноту демократичних країн. І нинішня недемократична Росія перебуває на значно більшій дистанції від ліберальних демократій, ніж уявлялося на початку 1990-х рр. Інтеграція Росії в євроатлантичну спільноту й партнерство в побудові глобального ліберального порядку тепер видаються абсолютно нереалістичними цілями. Ціннісна конкуренція у відносинах РФ і США стосується широкого спектра питань: від суверенітету держави та прав людини до моделі майбутнього світового порядку. Ця конкуренція не є ідеологічним суперництвом, як за часів «холодної війни». Вона є конфронтацією різних систем урядування й може бути описана як боротьба демократій з авторитаризмом. Важливими для розуміння поточного стану російсько-американських відносин є особливості символічного наповнення та дискурсивні стратегії конструювання концепту «демократія» в російському владному дискурсі. По-перше, концепт «демократія» інтегрований водночас у внутрі- та зовнішньополітичний дискурс РФ, тобто міститься в широкому дискурсивному полі, стан якого можна схарактеризувати як «війну дискурсів». По-друге, цей концепт має значення для аналізу відносин РФ з обмеженим колом міжнародних акторів, насамперед зі США і ЄС, які об'єднуються умовною назвою «Захід». По-третє, змістовне наповнення та інструментальне використання концепту є вербалізацією стратегічних задумів та тактичних прийомів російської влади, яка «ніколи не говорить просто так». По-четверте, ставлення до демократії на рівні масової свідомості корелюється зі ставленням російського суспільства до США та ЄС, що свідчить про відсутність «російського шляху» до демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливими для розуміння відносин між РФ та Заходом є наукові дискусії навколо інтересів і цінностей у зовнішній політиці міжнародних акторів [1; 2]. Особливістю більшості робіт стосовно зазначеної проблеми є методологічний еkleктизм, коли в рамках одного дослідження Росія характеризується як актор, що діє винятково на підставі інтересів, а політика США і ЄС оцінюється з погляду цінностей. Урахування цієї методологічної помилки [3] спонукає до застосування інших (не лише реалізму) теоретичних підходів до аналізу зовнішньої політики РФ. Окрему групу наукових розвідок становлять роботи щодо проблеми ідентифікації та теоретичного опису російського політичного режиму. Традиційно більшість із них стосуються відповіді на запитання про те, чи є Росія демократією [4]. Теоретична характеристика російського політичного режиму демонструє стан розгубленості дослідників. Багато хто з них намагається кваліфікувати політичне правління Путіна в різних категоріях: «суверенна демократія», гібридний режим, «електоральна демократія», авторитарний режим, корпоративна держава, клептократія, мафіозна держава тощо [5; 6]. Кількість таких визначень дедалі збільшується, що свідчить про незадоволення науковців наявними характеристиками путінізму. Зазначимо, що наразі існує запит від самої російської влади на концептуальне визначення тривалого путінського правління, із визначеними нею самою рамками: «Опис

має бути зроблено не в стилі двох пропаганд, нашої та не нашої, а мовою, яку б і російський офіціоз, й антиросійський офіціоз сприймали б як помірковано еретичну» [7]. У міру того, як науковий дискурс відходить від спроб пояснити «відхилення» Росії від демократії, з'являються дослідження, у яких путінський режим оцінюється в категоріях «вторинного тоталітаризму» [8]. Публікуються також статті, де розкривається проблема конфронтації демократичних і недемократичних режимів з огляду на зміни балансу сил у глобальному масштабі [9].

Мета роботи – проаналізувати дискурсивні практики, пов'язані з використанням значущого для міждержавних відносин концепту, для діагностування стану відносин РФ із Заходом.

Методика дослідження. Для діагностики стану відносин Росії й Заходу обрано значущий для політичних дискурсів обох сторін концепт «демократія». Сформований на підставі згадувань слова «демократія» корпус політичних текстів складається з виступів [10; 11; 12], програмних статей [13; 14], інавгураційних промов [15; 16], інтерв'ю ЗМІ [17] президентів і програмних статей міністрів закордонних справ РФ [18; 19; 20; 21]. До владного дискурсу включено також праці В. Ю. Суркова [7; 22], котрому приписують авторство концепту «суверенна демократія» (наразі це помічник президента РФ).

Боротьба за владу як ключова функція політичного дискурсу реалізується в тому числі за рахунок використання ключових концептів і конструювання особливих міжнародних відносин між суб'єктами політики. Дискурс-аналіз дає змогу зрозуміти дискурсивні політичні практики, до яких удаються політики для інформування, мобілізації, впливу, боротьби або збереження влади. Аналітичний підхід у роботі ґрунтується на тріступеневому аналізі дискурсу: вибір текстової одиниці, інтерпретація й пояснення концепту в широкому політичному контексті, порівняння змістовного та стратегічного бачення концепту в різних політичних дискурсах.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Упродовж 1990-х рр. представники влади використовували поняття «демократія» для самоідентифікації (як антипод комуністичної номенклатури), для визначення напряму реформування країни та позиціонування Росії у світі. Однак серед ключових концептів російського політичного дискурсу ХХ–ХХІ ст. його не було. Глобальний тематичний рівень і національну специфіку російського політичного дискурсу формують такі слова, як «єдність та цілісність країни», «духовне єднання», «спокій і безпека», «благо широких народних мас», «праця», «Росія» [23]. Що стосується концепту «демократія», то він з'явився в радянському політичному дискурсі наприкінці 1980-х рр. й опинився в центрі російського політичного дискурсу на початку 1990-х рр. Поширеною темою нарративу про демократію за часів президентства Б. М. Єльцина була ліквідація монополії КПРС на владу. Однак той, хто називав себе демократом, не мав чіткої політичної програми. Синонімами демократії

для таких індивідів виступали дуже різні за значенням слова: «реформи», «людське достоїнство», «загальнолюдський досвід», «свобода». Характерним моментом було поєднання іменника «демократія» зі словом «шлях» («це шлях демократії, шлях реформ, шлях відродження достоїнства людини») [15]. Таке поєднання традиційно використовувалось у радянському політичному тексті для визначення мети суспільного розвитку й державного будівництва (наприклад «шлях комунізму»). Традиції радянського минулого були помітні й на рівні свідомості російських політиків, які називали себе демократами. Російські демократи зберегли фундаментальні основи «соборності» та колективізму, а також основні положення колективістської демократії як плебісцитарної моделі народного волевиявлення [24]. Але, окрім «народ так хоче», ще однією підвалиною в розумінні сенсу «демократії» залишався принцип соціальної справедливості. На рівні свідомості політики-демократи перебували на етапі переходу від соціалістичної демократії до невизначеної на той момент моделі розвитку. Вони не розглядали політичну реформу як ключову подію, а політичну систему вважали винятково системою управління: «все було просто, тобто демократія – це влада демократів» [24].

Офіційний дискурс, що формувався навколо концепту «демократія», узагалі не зачіпав інституціональну природу та нормативну основу демократії. Подальша доля демократизації Росії пов'язувалася Б. М. Єльциним, лише з ним самим. Як наслідок, збереження влади й демократичних свобод у Росії стали для нього нероздільними. У розмові з президентом США Б. Клінтоном після президентських виборів 1996 р. Б. М. Єльцин зазначив: «Як ти говорив раніше, ці вибори були тріумфом демократії. Російський народ зробив історичний вибір на користь демократії й стабільності» [25].

«Демократична революція» в Росії не супроводжувалася докорінною зміною політичної еліти. Ніхто не ставив питання про люстрацію, про інститути демократії та культивування в суспільстві демократичних цінностей. А тому внутрішні джерела демократичних політичних перетворень були обмежені. Як зазначає Д. Саттер, «Єльцин спромігся виглядати як демократ, проте його антидемократичний характер і його кар'єра, як людини з глибоко недемократичним мисленням, були очевидні багатьом людям у Росії, які хотіли це бачити» [26]. Передача влади наступнику, хоча й із дотриманням демократичних процедур, цілком відповідала уявленню Єльцина про демократію. Упродовж вересня-грудня 1999 р. Б. М. Єльцин тричі згадував В. В. Путіна під час розмов з Б. Клінтоном і характеризував його насамперед як «демократа»: «Звичайно, Путін. Він буде наступником Бориса Єльцина. Він – демократ, і він знає Захід» [25]. Зміни в уявленнях В. В. Путіна про демократію можна відтворити на основі акцентів, розставлених у першій інавгураційній промові, та поглядів, викладених у програмній статті «Демократія і якість держави». У 2000 р. він робив наголос на демократичності процедури передачі президентської влади [16]. Це своєрідне розуміння демократії в реальності перетворилося на незмінюваність влади в інституті президентства. В. В. Путін не лише прийшов у владу внаслідок реалізації операції «наступник». Він сам

організував ще дві такі операції, зробивши рокировку з Медведєвим у 2008 р. і повернувшись у президентське крісло у 2012 р. За цей час спостерігалось обмеження комунікативних ситуацій використання концепту «демократія». Він трапляється переважно в зовнішньополітичних документах і згадується під час прес-конференцій із главами іноземних держав, інтерв'ю та відповідей на питання іноземних журналістів [27]. У 2012 р. кандидат у президенти В. В. Путін розвинув тему демократії в бік політичної участі громадян:

«Демократія, на мій погляд, полягає як у фундаментальному праві народу обирати владу, так і в можливості безперервно впливати на владу і процес ухвалення нею рішень» [13]. Повертаючи концепт «демократія» в центр офіційного дискурсу, В. В. Путін надав негативну оцінку демократичним перетворенням 1990-х рр.: «У результаті в 90-ті роки під прапором воцаріння демократії ми отримали не сучасну державу, а підкилимну боротьбу кланів і безліч напівфеодальних годувань. Усе це “отруїло” перехід Росії до демократії та ринкової економіки – стійкою невірою більшої частини населення до самих цих понять, небажанням брати участь у громадському житті» [13]. За даними опитування, проведеного у 2014 р. ВЦІОМ, 71 % росіян вважають, що для Росії важливе досягнення порядку, нехай і всупереч деяким демократичним принципам. І лише 20 % не готові поступатися будь-якими демократичними принципами [28]. Соціологи вказують на відмінності в інтерпретації сенсу демократії між росіянами та представниками західного суспільства. В останніх відсутні асоціації демократії з порядком або анархією, а також зі станом економіки країни. Водночас більшість росіян саме на них акцентують свою увагу [29]. Результати опитувань свідчать про те, що ставлення до демократії на рівні масової свідомості цілком відповідає стратегії офіційного дискурсу. Наратив про демократію не мав самостійного значення для опису внутрішнього розвитку країни. Російська влада формувала громадську думку про демократію у прив'язці до відносин зі США та ЄС. Із часом на тлі погіршення відносин із Заходом у російському суспільстві утвердився негативний погляд на демократію як «чужий», нав'язуваний іззовні шлях розвитку. За результатами опитування, проведеного Левада-Центром у 2014 р., 62 % росіян погоджуються, що Росії потрібна демократія. При цьому більшість опитаних (55 %) вважає, що країні потрібна особлива форма демократичного правління, яка б ураховувала її національну специфіку, і лише 13 % росіян розглядають розвинуті країни Європи й Америки як приклад демократії. 64 % росіян вважають, що взаємодія між Росією та західними країнами завжди буде ґрунтуватися на недовірі. І лише 26 % респондентів вірять у можливість побудови дружніх відносин із Заходом [30].

Б. М. Єльцин пов'язав демократію в Росії з долею демократії у всьому світі, коли у виступі перед американськими конгресменами заявив: «Сьогодні свобода Америки захищається в Росії» [10]. Розрахунок зроблено на отримання фінансової допомоги Заходу для проведення внутрішніх реформ. Про готовність США за певних умов надати підтримку російському президенту свідчить підписана влітку 1992 р. «Хартія російсько-американського

партнерства і дружби». Підписавши «Хартію», російська сторона фактично визнала США неформальним арбітром в оцінці російських реформ [31]. Навряд чи тодішнє російське керівництво сприймало «дух і букву» цього документа в такій логіці. На той момент для нього було важливим, аби західний світ ставився до Росії без зайвих підозр і виявляв готовність допомогти вийти зі скрутного становища. А для цього потрібно було постійно повторювати прийнятні для західних політиків слова. Вочевидь, саме тому міністр закордонних справ РФ А. В. Козирев постійно повторював: «для демократичної Росії США та інші західні демократії – настільки ж природні друзі й у перспективі союзники, як вони були ворогами для тоталітарного СРСР» [32].

Партнерство із Заходом уявлялося російським «демократам» запобіжником від загрози реваншу комуністів і незворотності ринкових економічних реформ. Проте розбудова партнерства (хоч як там його уявляли собі російські політики) неминуче виводила на ширшу перспективу відносин – майбутній світовий порядок. Захід переміг у «холодній війні». Росія не вважала себе переможеною й не відмовлялася від статусу світової держави. Примирити ці два підходи спробував А. В. Козирев, надрукувавши в 1994 р. статтю з красномовною назвою «Стратегія партнерства». У ній на початку автор чітко зазначав:

«Відразу ж хочу ясно визначити свою позицію: у партнерстві не існує альтернативи. Відмова від нього означала б скоріше за все втрату історичного шансу на виконання двоєдиного завдання – формування відкритої світу демократичної російської держави та перетворення нестійкого постконфронтаційного світу на стабільний і демократичний» [18, с. 5]. Прив'язка теми партнерства до проблеми розбудови нового світового порядку, по суті, була пропозицією до Заходу обговорювати це питання з Росією. Російське бачення майбутнього світового порядку ґрунтувалося на визнанні Росії світовою державою «не лише в тому, що стосується ядерної та в цілому воєнної міці, але й за новітніми технологіями», природними ресурсами та геостратегічним становищем; наявності інших центрів впливу у світі, «які намагаються набути більш самостійного голосу у світових справах»; такого характеру міжнародних проблем, для розв'язання яких кращою є багатостороння основа. А відтак бажаною моделлю світового устрою для російської сторони пропонувався багатополосний світ. Зазначимо, що не «державник» Є. М. Примаков, із яким згодом почали пов'язувати концепцію багатополярності, а саме «демократ» А. В. Козирев запропонував таку модель на противагу однополярному світу.

Надалі ідея багатополосного світу була розвинена Є. М. Примаковим, котрий обійняв посаду міністра закордонних справ у 1996 р. Новий міністр скептично ставився до того, що між колишніми супротивниками часів «холодної війни» можливо побудувати справжні партнерські відносини (хоча проти партнерства ніколи не висловлювався) [19]. Перехідний характер міжнародних відносин осмислювався Є. М. Примаковим переважно в категоріях «безпеки». Суверенітет та безпека держави, що становили основу його концепції, витіснили на периферію зовнішньополітичного дискурсу

концепт «демократія». Змінилось і його змістовне наповнення. Є. М. Примаков, вочевидь, уникав «розповідей» про демократію в Росії. І він точно не вбачав зв'язку між політичною системою РФ і моделлю світового порядку через концепт «демократія». Прикметник «демократичний» уживався ним насамперед щодо міжнародних відносин та світового порядку. У першому випадку йшлося про багатосторонній підхід до ухвалення рішень, а в другому – про багатополюсний світ. А «страхувальною сіткою», спроможною забезпечити перехід до «багатополюсного, демократичного світу», він вважав ООН [19]. Зміна змістовного наповнення концепту «демократія» свідчила про дистанціювання РФ і США. Із часом А. В. Козирев визнав, що «ми так і не стали демократичною країною й недовго намагалися бути справжнім, щирим союзником Заходу. Тому й не стали» [32]. Підсумком 1990-х рр. став консенсус російських політичних еліт щодо політичного ідеалу, який був далекий від нормативного й інституційного розуміння демократії в її ліберальному варіанті. Надалі російські політики зосередилися на тому, як протидіяти політиці «розширення демократії» США. «Рупором» цієї політики на міжнародній арені виступав міністр закордонних справ РФ С. В. Лавров. У статті «Democracy, International Governance, and the Future World Order» він зазначив, що демократичні цінності не лише не перетворилися на універсальні принципи міжнародних відносин, а навпаки – стали мішенню для міжнародних терористів. Крім того, міністр висловлював занепокоєння з приводу того, що універсалізація демократичних принципів під гаслом «захисту демократії» дискредитує ці цінності [20]. Відповіддю на американську доктрину просування демократії стала російська концепція «суверенної демократії». Актуалізація концепту шляхом приписування йому певної ознаки зазвичай свідчить про його переосмислення і є однією зі складових частин політичної діяльності. Адже створення нових слів або словосполучень – це боротьба за фундаментальні групові цінності. Участь у дискусіях з приводу терміна «суверенна демократія» представників влади (Путін В. В., Медведєв Д. А., Іванов С. Б.), академічної спільноти вказувала на те значення, яке надавалося цьому концепту і його вкоріненню в масову свідомість росіян, у політичну й ідеологічну реальність. У статті «Націоналізація майбутнього. Параграфи про суверенну демократію» про інструментальне значення цієї концепції зазначалося: «Потрібно утвердити власні позиції у філософському, соціо- та політологічному дискурсах Заходу» [22]. У «війні дискурсів» навколо концепту демократія Росія на той час була слабшою за США. Висловлюючись про демократію в позитивному ключі, називаючи Росію демократичною країною, російське керівництво, наприклад, виявилось не готовим пояснити переваги «демократії по-російськи», порівняно з ліберальною моделлю. Дискусія навіть не спрямовувалась у таке русло, а здебільшого обмежувалась обґрунтуванням необхідності «власного шляху» й висуванням вимог більшої демократичності світового порядку. Наприклад, у ролі «дорожньої карти» «суверенної демократії» учасники круглого столу «Суверенна демократія й справедливість», проведеного 24 квітня 2007 р. в Інституті США та Канади РАН, визнали формулу: «Справедливість для

кожного в Росії і справедливість для Росії у світі» [12]. Концепт «суверенна демократія» призначався для захисту національного суверенітету РФ від викликів «західної ліберально-демократичної ідеології». У «розповідях» про «суверенну демократію» російський президент зазвичай робив наголос на першому слові, що розкриває справжній ціннісний вимір цього концепту. На Валдайському форумі 2007 р. В. В. Путін зазначив: «Якщо вже зовсім відверто говорити, не так уже багато сьогодні у світі країн, які мають задоволення та щастя заявити, що вони є суверенними. Це Китай, Індія, Росія та ще кілька країн... Проте Росія – така країна, яка не може існувати без захисту свого суверенітету. Вона або буде незалежною та суверенною, або, найімовірніше, її взагалі не буде» [12].

Важливим дискусійним майданчиком, на якому вкотре обговорювалася проблема нового світового порядку, стала Мюнхенська конференція 2007 р. І хоча тематика конференції спрямовувала учасників на обговорення проблем європейської безпеки, В. В. Путін зосередився саме на проблемі світового порядку та використав у своїх оцінках концепт «демократія». Він стверджував, що однополярність «нічого спільного не має, звісно, із демократією», та представив власне розуміння демократії в міжнародних відносинах: «це, як відомо, влада більшості з урахуванням інтересів і думок меншості». Згадування демократії здебільшого стосувалися нервової реакції російського президента на те, що Росію «постійно вчать демократії. Але ті, хто нас вчать, самі чомусь вчитися не хочуть» [11]. Мюнхенська промова справила сильний резонанс на Заході, де правильно зрозуміли основне повідомлення: Росію не влаштовує ліберальний порядок і вона не збирається в нього інтегруватися.

Концепт демократія знову опинився в центрі політичного дискурсу у 2009 р. Президент РФ Д. А. Медведєв приділяв достатньо уваги демократії як моделі внутрішнього розвитку. Він пов'язав концепт «демократія» з довготривалими цілями модернізації країни. Визнавши, що внутрішні ресурси є недостатніми для покращення якості життя в країні, Д. А. Медведєв висловився за нормалізацію відносин із Заходом: «Питання гармонізації відносин із західними демократіями – це не питання смаку або якихось особистих уподобань тих або інших політичних груп». Водночас у питанні світового порядку президент залишився на старих позиціях. Він уникав критичних висловлювань щодо однополярного світу, утім, зазначав, що Росія за «встановлення таких правил співробітництва й розв'язання спорів, в основі яких би були сучасні уявлення про рівність і справедливість» [14]. Настрій президента в основному відповідав політиці «перезавантаження» в російсько-американських відносинах зі всіма її обмеженими можливостями. Навряд чи він був сповнений оптимізму щодо покращення відносин із Заходом без вирішення принципових питань, із яких сторони мали протилежні погляди.

Російський офіційний дискурс вийшов на новий трек, коли вищі представники влади почали відверто критикувати західну модель демократії. Помічник президента РФ В. Ю. Сурков оголосив марними дискусії з приводу демократії в Росії, чим, по суті, перекреслив неодноразові попередні спроби офіційної влади переконати суспільство й Захід у прихильності до ідей

демократії. Він назвав сучасну Росію «державою нового типу, якої в нас ще не було». Сурков протиставляє «тривалу державу Путіна» західним демократіям. Його критичні зауваження щодо того, як працюють західні демократії, формують наступальний дискурс. Якщо сформулювати коротко, то, в уявленні Суркова, демократія виступає зовнішнім фасадом, за яким еліти маніпулюють політиками [7]. А «ілюзія вибору», «відчуття свободи», «почуття винятковості» – то «коронні трюки», «виготовлені для широких мас світлі міражі демократії». У намаганні дистанціюватися якомога далі від демократії, Сурков дискредитує навіть ті слабкі інститути демократії («перейняті на Заході багаторівневі політичні установи»), що були створені в Росії в попередні роки. Розставлені акценти в розповіді про демократію свідчать про байдужість автора «тривалої держави Путіна» щодо наслідків його наративу. Відносини РФ зі США, які суттєво погіршилися після анексії Криму й запровадження санкцій, визначають широкий політичний контекст російських «нападів» на демократію як конкурентну систему врядування. Ідеться не лише про модель світового порядку, а й про екзистенційний виклик для теперішньої російської влади. У тому самому ключі висловився російський президент під час інтерв'ю «The Financial time» (червень 2019 р.), сказавши, що ліберальна ідея пережила себе, що вона суперечить інтересам і цінностям більшості населення. А у вересні 2019 р. міністр закордонних справ РФ С. Лавров у статті «Світ на роздоріжжі та система міжнародних відносин майбутнього» подав свої міркування з приводу «справжніх світоглядних настанов» Заходу. Він уживає концепт демократія як еквівалент лібералізму й правам людини. Укотре нагадавши, що західний «кошик» ліберальних цінностей не є безальтернативним, міністр закордонних справ пов'язує несприйняття цих цінностей із такими значущими для нього чинниками, як історія держав, їх культурний і політичний «код». Крім того, Лавров переконаний, що держави, які вважають себе демократіями, переймаються нею лише тоді, коли вимагають від інших країн «навести порядок» у себе за західними лекалами. І залишаються байдужими до демократії в міждержавних зв'язках [21].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Концепт «демократія» є значущою одиницею аналізу політичного тексту. Інтегрований водночас у внутріполітичний і зовнішньополітичний дискурс, він відображає зв'язок між внутрішньою й зовнішньою політикою та допомагає зрозуміти зовнішньополітичну поведінку суб'єкта політика. Політичний дискурс, творцями якого виступають політики владного ешелону, є дієвим інструментом інформування, нав'язування певних ідей і думок, боротьби за вплив та владу. Дані соціологічних опитувань, за якими можна перевірити дієвість владних дискурсивних стратегій, свідчать про відсутність на рівні масової свідомості уявлень про «російську модель» демократії. Інструментальне використання концепту «демократія» владою підтверджує той факт, що ставлення росіян до демократії корелює зі ставленням до США та країн ЄС.

Офіційна риторика свідчить про те, що розуміння російськими політиками демократії як системи врядування суттєво відрізняється від ліберального підходу. Власні уявлення про демократію й про те, як вона працює, зумовили небажання російської влади адаптувати її західну модель. Офіційний дискурс як інструмент конструювання «путінської системи влади» та боротьби за владу в глобальному масштабі складається з різних стратегій і тактик використання концепту «демократія», які відображають особливості відносин РФ із Заходом упродовж 30 років. У дискурсивному полі політики конкуренція за «правильну» демократію переросла в «боротьбу за виживання». Сучасний стан відносин РФ і Заходу визначається як конфронтація між авторитаризмом та демократією з проекцією на майбутній світовий порядок.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з пошуком й аналізом інших концептів російського та американського політичного дискурсів, які розкривають характер проблем у двосторонніх відносинах, допомагають зрозуміти складну природу конфлікту між РФ і Заходом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Wallin M. U. S. *Foreign Policy Toward Russia. An overview of strategy and considerations (White Paper)*. URL: <https://www.americansecurityproject.org/wp-content/uploads/2017/11/Ref-0207-US-Foreign-Policy-Toward-Russia.pdf>.
2. *Внешняя политика России в условиях глобальной неопределенности*: монографія/ под. ред. П. А. Цыганкова. Москва: КНОРУС, 2015, 280 с.
3. Павлова, Е., Романова, Т. Идеиное соперничество или «треш-дискурс»? «Нормативная сила Европы» vs «Россия как великая держава». *Россия в глобальной политике*. URL: <https://globalaffairs.ru/number/Ideinoe-sopernichestvo-ili-tresh-diskurs-16767>
4. Шульман, Е. *Демократизация по ошибке. Как самосохранение власти приводит к переменам*. URL: <http://carnegie.ru/commentary/74926>.
5. Dawisha, K. *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?* New-York: Simon & Schuster. 2014. URL: <http://willzuzak.ca/cl/putin/Dawisha2014PutinKleptocracy.pdf>
6. Aliaksei, Kazharski. *Illiberal or Sovereign Democracies (a game of adjectives and how not to play it)*. URL: <https://visegradinsight.eu/illiberal-or-sovereign-democracies/>
7. Сурков, В. *Долгое государство Путина. О том, что здесь вообще происходит*. URL: http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html.
8. Гудков, Л. *Вторичный, или возвратный, тоталитаризм*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vtorichniyi-ili-vozvratnyi-totalitarizm>.
9. *China and Russia are working to destroy democracy, and our victory is not assured*. URL: <https://www.dallasnews.com/opinion/commentary/2019/09/29/china-and-russia-are-working-to-destroy-democracy-and-our-victory-is-not-assured/>.
10. Выступление Б. Н. Ельцина в Конгрессе США (17 июня 1992 г.): «Господи, благослови Америку! И Россию». URL: <https://mediamera.ru/post/25615>.
11. *Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности* (10 февраля 2007 г.) URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>.
12. Пляйс, Я. А. «Суверенная демократия» – новый концепт партии власти. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/suverennaya-demokratiya-novyy-kontsept-partii-vlasti>
13. Путин, В. В. (2012). Демократия и качество государства. *Коммерсантъ*. 06.02.2012. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1866753>.
14. Медведев, Д. А. *Россия, вперед!* URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/5413>.
15. *Инаугурационная речь Б. Н. Ельцина 1991 г.* URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=32&v=TWFC7NnCl-A&feature=emb_logo.

16. Инаугурационная речь В. Путина 7 мая 2000 г. *Московские новости*. URL: http://www.mn.ru/blogs/blog_reference/80928).
17. Vladimir Putin. «*All this fuss about spies...it is not worth serious interstate relations*». URL: <https://www.ft.com/content/878d2344-98f0-11e9-9573-ee5cbb98ed36>.
18. Козирев, А. В. (1994). Стратегия партнерства. *Международная жизнь*, 1994, № 5, С. 5–15.
19. Примаков, Е. М. (1996). Международные отношения накануне XXI в.: проблемы, перспективы. *Международная жизнь*, 1996, № 10, С. 3–13.
20. Lavrov, S. *Democracy, International Governance, and the Future World Order*. URL: https://eng.globalaffairs.ru/number/n_4422.
21. Лавров, С. *Мир на перепутье и система международных отношений будущего*. URL: <https://globalaffairs.ru/global-processes/Mir-na-perepute-i-sistema-mezhhdunarodnykh-otnoshenii-buduschego-20198>.
22. Сурков, В. Ю. (2006). Национализация будущего. Параграфы про суверенную демократию. *Эксперт*, № 43 (537), 20–26 ноября 2006 г. URL: https://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya_buduschego/.
23. Гаврилова, М. В. *Лингвистический анализ выступлений главы государства: тематика, направления и методы исследования*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskiy-analiz-vystupleniy-glavy-gosudarstva-tematika-napravleniya-i-metody-issledovaniya>
24. *25 лет деградации демократии?* URL: <https://www.svoboda.org/a/27061913.html>.
25. *Case Number: 2015-0782-M*. URL: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/57569>
26. «*Был шанс пойти по другому пути*»: 25 лет после расстрела российского парламента. URL: <https://ru.krymr.com/a/david-satter-o-rasstrele-parlamenta-rossii/29503951.html>.
27. Гаврилова, М. В. *Семантическое развитие понятия «демократия» в русском политическом дискурсе*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskoe-razvitiie-ponyatiya-demokratiya-v-russkom-politicheskom-diskurse>).
28. *Отношение россиян к демократии застряло на уровне СССР*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/04/3/7021232/>.
29. Ильина, Н. Б. *Идея демократии в восприятии российского общества*. URL: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/pp/ppu_2/1.pdf.
30. *Исследование Левада-центра: мнение жителей России о демократии в 2014 году*. URL: <https://gtmarket.ru/news/2014/10/28/6967>.
31. Жданкин, А. *Ложка дегтя... (события и публикации 18 июня 1992 г.)*. URL: <https://m.yeltsin.ru/day-by-day/1992/06/18/comment/138/>.
32. *Андрей Козырев: настоящий камикадзе*. URL: <https://www.forbes.ru/ekonomika/lyudi/74501-andrei-kozyrev-nastoyashchii-kamikadze>.

CONCEPT «DEMOCRACY» IN RUSSIAN OFFICIAL DISCOURSE AS AN INDICATOR OF RELATIONS RUSSIAN FEDERATION WITH THE WEST

The concept of democracy in Russian political discourse in the early 1990s was largely corresponded to the «end of history» and the triumph of liberal values proclaimed in the West. The attempt to integrate into the proposed American political discourse was unsuccessful for the Russian political leadership, which had demonstrated a significantly different view on democracy than the Western one. The emphasis on social justice and the assurance of socio-economic rights, completely ignoring democratic institutions, pointed to the fundamental closeness the power circles ideas to the communists (the doctrines of socialist democracy). The Russia's integration into a community of democratic states and Euro-Atlantic structures was problematic. In this way the West hoped to change the Russian leadership's view of interests and basic values. The answer to the American democracy promotion was the Russian concept of «sovereign democracy». It was the first attempt to create an alternative discourse

about the concept of democracy and at the same time a demonstration of true value – sovereignty in a democratic wrapper. The evidence of distance from the Western model was the Russian discourse about multipolar (polycentric) world order, described by the categories of the Russian vision of democracy, as opposed to the liberal (unipolar) world order. The Russian leadership's rejection to discuss about democracy is a shift to the competitive discourse that is creating the alternative way of governance. There is a deep conflict of values in RF-USA relations, which can be qualified as a confrontation between authoritarianism and democracy.

Key words: democracy, concept, Russian Federation, West; discourse, «sovereign democracy», liberal democracy.

REFERENCES

1. Wallin, M. (2017). U.S. *Foreign Policy Toward Russia. An overview of strategy and considerations (White Paper)*. URL: <https://www.americansecurityproject.org/wp-content/uploads/2017/11/Ref-0207-US-Foreign-Policy-Toward-Russia.pdf>.
2. *Vneshnyaya politika Rossii v usloviyah globalnoj neopredelennosti: monografiya/pod. red. P. A. Cygankova*. Moskva: KNORUS. 2015. 280 p.
3. Pavlova, E., Romanova, T. Idejnoe sopernichestvo ili «tresh-diskurs»? «Normativnaya sila Evropy» vs «Rossiya kak velikaya derzhava». *Rossiya v globalnoj politike*. URL: <https://globalaffairs.ru/number/Ideinoe-sopernichestvo-ili-tresh-diskurs-16767>
4. Shulman, E. *Demokratizaciya po oshibke. Kak samosohranenie vlasti privodit k peremenam*. URL: <http://carnegie.ru/commentary/74926>.
5. Dawisha, K. (2014). *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?* New-York: Simon & Schuster. 2014. URL: <http://willzuzak.ca/cl/putin/Dawisha2014PutinKleptocracy.pdf>
6. Aliaksei Kazharski. *Illiberal or Sovereign Democracies (a game of adjectives and how not to play it)*. URL: <https://visegradinsight.eu/illiberal-or-sovereign-democracies/>
7. Surkov, V. (2019). *Dolgoe gosudarstvo Putina. O tom, chto zdes voobshe proishodit*. URL: http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html.
8. Gudkov, L. *Vtorichnyj, ili vozvratnyj, totalitarizm*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vtorichnyi-ili-vozvratnyi-totalitarizm>.
9. *China and Russia are working to destroy democracy, and our victory is not assured*. URL: <https://www.dallasnews.com/opinion/commentary/2019/09/29/china-and-russia-are-working-to-destroy-democracy-and-our-victory-is-not-assured/>.
10. Vystuplenie, B. N. *Elcina v Kongresse SShA (17 iyunya 1992 g.): «Gospodi, blagoslovi Ameriku! I Rossiyu»*. URL: <https://mediamera.ru/post/25615>.
11. *Vystuplenie i diskussiya na Myunhenskoj konferencii po voprosam politiki bezopasnosti (10 fevralya 2007 g.)* URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>.
12. Plyajs, Ya. A. «*Suverennaya demokratiya*» – novyj koncept partii vlasti. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/suverennaya-demokratiya-novyj-kontsept-partii-vlasti>
13. Putin, V. V. (2012). *Demokratiya i kachestvo gosudarstva. Kommersant*. 06.02.2012. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1866753>.
14. Medvedev, D. A. *Rossiya, vpered!* URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/5413>.
15. *Inauguracionnaya rech B. N. Elcina 1991 g.* URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=32&v=TWFC7NnC1-A&feature=emb_logo.
16. *Inauguracionnaya rech V. Putina 7 maya 2000 g. Moskovskie novosti*. URL: http://www.mn.ru/blogs/blog_reference/80928.
17. Putin, Vladimir/ *All this fuss about spies...it is not worth serious interstate relations*. URL: <https://www.ft.com/content/878d2344-98f0-11e9-9573-ee5cbb98ed36>.
18. Kozirev, A. V. (1994). *Strategiya partnerstva. Mezhdunarodnaya zhizn*, 1994, № 5, S. 5–15.
19. Primakov, E. M. (1996). *Mezhdunarodnye otnosheniya nakanune HHI v.: problemy, perspektivy. Mezhdunarodnaya zhizn*, 1996, № 10, S. 3–13.

20. Lavrov, S. *Democracy, International Governance, and the Future World Order*. URL: https://eng.globalaffairs.ru/number/n_4422.
21. Lavrov, S. *Mir na perepute i sistema mezhdunarodnykh otnoshenij budushego*. URL: <https://globalaffairs.ru/global-processes/Mir-na-perepute-i-sistema-mezhdunarodnykh-otnoshenii-budushego-20198>.
22. Surkov, V. Yu. (2006). Nacionalizaciya budushego. Paragrafy pro suverennuyu demokratiyu. *Ekspert*, № 43 (537), 20–26 noyabrya 2006 g. URL: https://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya_budushego/.
23. Gavrilova, M. V. *Lingvisticheskij analiz vystuplenij glavy gosudarstva: tematika, napravleniya i metody issledovaniya*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskiy-analiz-vystupleniy-glavy-gosudarstva-tematika-napravleniya-i-metody-issledovaniya>
24. *25 let degradacii demokratii?* URL: <https://www.svoboda.org/a/27061913.html>.
25. *Case Number: 2015-0782-M*. URL: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/57569>
26. «Byl shans pojti po drugomu puti»: 25 let posle rasstrela rossijskogo parlamenta. URL: <https://ru.krymr.com/a/david-satter-o-rasstrele-parlamenta-rossii/29503951.html>.
27. Gavrilova, M. V. *Semanticheskoe razvitie ponyatiya «demokratiya» v russkom politicheskom diskurse*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskoe-razvitie-ponyatiya-demokratiya-v-russkom-politicheskom-diskurse>.
28. *Otnoshenie rossiyan k demokratii zastryalo na urovne SSSR*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/04/3/7021232/>.
29. Ilina, N. B. *Ideya demokratii v vospriyatii rossijskogo obshestva*. URL: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/pp/ppu_2/1.pdf.
30. *Issledovanie Levada-centra: mnenie zhitelej Rossii o demokratii v 2014 godu*. URL: <https://gtmarket.ru/news/2014/10/28/6967>.
31. Zhdankin, A. *Lozhka degtya... (sobytiya i publikacii 18 iyunya 1992 g.)*. URL: <https://m.yeltsin.ru/day-by-day/1992/06/18/comment/138/>.
32. *Andrej Kozyrev: nastoyashij kamikadze*. URL: <https://www.forbes.ru/ekonomika/lyudi/74501-andrei-kozyrev-nastoyashchii-kamikadze>.

Матеріал надійшов до редакції 17.01.2020 р.

УДК 352:340.134

Оксана Діордіца,

аспірантка кафедри політології,

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24, каб.317

oksana.diorditsa.ukr.net@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5068-109X>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-214-222>

ЕВОЛЮЦІЯ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз процесу реформування органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації. Розглянуто поняття, історичні етапи формування

© Діордіца О., 2020

децентралізації в Україні, моделі, адміністративне формування територіальних одиниць в умовах децентралізаційних процесів та законодавчі принципи регулювання процесу реформування органів місцевого самоврядування. Історично Українська держава пройшла достатньо еволюційних етапів побудови децентралізаційної країни. У період новітньої історії закладено фундаментальні принципи розбудови та втілення децентралізації місцевого самоврядування, які враховують досвід країн Західної Європи. На основі аналізу ступеня розробленості нормативно-правового забезпечення реформування конституційних засад місцевого самоврядування з урахуванням відповідності ухвалених законодавчих актів до стандартів та вимог ЄС, процес здійснення децентралізації влади в Україні має на сьогодні інституціоналізований характер. У статті викладено актуальний матеріал та висвітлено основні досягнення й перспективи децентралізації. Проаналізовано та відзначено позитивну динаміку впровадження реформи, починаючи від 2014 р. Зроблено висновок, що Україна має всі передумови й законодавчі ініціативи, щоб утілити цю реформу в життя, починаючи з політично-рефлексійних подій 2005 р., але через бюрократичні перепони ми отримали країну зі слабкою політичною елітою, не здатною до вольових адміністративних рішень, із низьким рівнем політичної участі громадян і майже відсутнім інститутом громадянського суспільства, що, зі свого боку, закономірно призвело до подій 2014 р. та подальшого розгортання сепаратистського руху на теренах України. Підкреслено динамічність упровадження та обґрунтовано необхідність продовження децентралізаційної реформи в Україні. Практика впровадження децентралізації влади в багатьох країнах світу засвідчує неоднозначність результатів реформ, які можуть бути як позитивними, так і негативними. Процес децентралізації залежить від низки суб'єктивних й об'єктивних факторів. Зарубіжний досвід підтверджує, що навіть в успішних у політичному, економічному, соціальному плані країнах (Франція, Великобританія, Польща) у процесі здійснення децентралізації влади виникали проблеми. В умовах глибокої політичної, економічної та соціальної кризи цей чинник потрібно завчасно враховувати, щоб упередити можливі негативні наслідки децентралізації.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, децентралізація, територіальні одиниці, бюрократія, територіальний устрій.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Проблематика децентралізації як одного із засобів підвищення ефективності функціонування органів місцевого самоврядування вже впродовж тривалого часу перебуває в полі зору вітчизняних науковців та експертів. Це зумовлено, зокрема, успішною реалізацією засад децентралізації в практиці більшості держав Європейського Союзу. Тому для України, у якій ще не завершено процес реформування державних інститутів, надзвичайно актуальним є поетапне дослідження історичних особливостей формування й упровадження засад реформи децентралізації органів публічної влади.

Децентралізацію розглянуто світовим співтовариством як один із ключових елементів комплексної реформи системи державного управління і є пріоритетним напрямом діяльності міжнародних та національних організацій. Децентралізація повноважень і ресурсів може зробити істотний внесок у підвищення ефективності всього процесу управління й підсилити його демократичний компонент. Це має особливе значення для України, адже наша держава переживає складний і суперечливий процес демократичної

трансформації після довгих десятиліть жорсткої централізованої системи влади й управління під ідеологічним контролем центральної партійно-державної адміністрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями розвитку поняття «децентралізація» займалися К. І. Бриль, А. В. Кожина. Крізь правову призму це поняття розглядали такі науковці, як А. П. Павлюк, А. С. Матвієнко. Історичну частину розбудови децентралізації вивчали С. М. Гринецька, Ю. В. Коваль. Також із розвитком інтернет-мережі ми маємо змогу ознайомитися з багатьма електронними джерелами, що дає змогу швидше відшукати та відреагувати на виникнення нової інформації.

Мета статті – аналіз історичного розвитку та досягнення реформи децентралізації органів місцевого самоврядування в історії новітньої України.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Децентралізація є доволі складним поняттям, яке можна розкривати через його вплив на адміністративно-територіальний устрій держави, систему органів публічної адміністрації, розподіл між ними функцій, повноважень і фінансових ресурсів.

Децентралізація – це діяльність, яку виконує держава в особі уповноважених органів через механізм упорядкування суспільних відносин на основі правових норм, приписів із метою розширення повноважень органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, їх юридичного закріплення за напрямом забезпечення суспільних благ і послуг населення, територіальної одиниці для результативного використання їхнього внутрішнього потенціалу [1, с. 137].

Децентралізація є політикою центральної влади з передачі місцевим органам влади (органам самоврядування) низки компетенцій, які до цього здійснювалися державою. Фактично децентралізація – це процес розширення й зміцнення прав і повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів за одночасного звуження прав та повноважень відповідного центру з метою оптимізації й підвищення ефективності управління суспільно важливими справами, найповнішої реалізації регіональних і місцевих інтересів [2].

Децентралізація – не одноразова передача владних повноважень від органів державної влади до органів місцевого самоврядування, а комплексний процес, що включає такі елементи, як питання спроможності органів державної влади передати, а органів місцевого самоврядування – отримати й ефективно розпорядитися владними повноваженнями; визначення обсягу повноважень, який потрібен для передачі механізму владних повноважень; механізм взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування; питання адміністративно-територіальної реформи тощо [3, с. 10].

Децентралізація управління передбачає трансформацію всієї управлінської системи та структурні зміни в системі державного управління, пов'язані з

наданням більшої самостійності іншим рівням управління. Системний підхід до вдосконалення державного управління включає інституціональні перетворення, реорганізацію системи державної служби, формування нових управлінських підходів щодо прийняття та виконання рішень, які б відповідали сучасним завданням і потребам суспільного розвитку [4, с. 58].

Перш ніж піднімати питання про нинішнє законодавче забезпечення децентралізації влади в Україні, потрібно зазначити його історичні передумови.

Відтак розвиток місцевого самоврядування в Україні пройшов шість ключових етапів розвитку, які становлять окремі національні моделі, а саме:

1. Доколоніальна модель місцевого самоврядування (часи Київської Русі).
2. Колоніальна модель місцевого самоврядування, де національна українська модель місцевого самоврядування була частиною регіональних відносин «центр–регіони» держав–метрополій, до складу котрих входили території сучасної України, а саме моделі Австро-Угорщини, Речі Посполитої та Російської імперії.
3. Реакційно-національна модель першої української державності як результат взаємодії Гетьманату й Директорії (1917–1918 рр.).
4. Радянська модель (1920–1991 рр.) стала системою вертикальної ієрархії підпорядкованості спеціально-створеним органам місцевої влади – Радами.
5. Модель перебудови та раннього українського націоналізму (1985–1991 рр.).
6. Сучасна українська модель місцевого самоврядування (з 1991 р.) [4, с. 77–78].

Розпад радянської системи місцевого самоврядування й проголошення незалежності України в 1991 р. мали ознаменувати початок формування нової національної моделі місцевого самоврядування, яка б могла стати запорукою ефективної трансформації політичної системи нашої держави до кращих зразків європейських практик. Але, незважаючи на підписання Європейської хартії місцевого самоврядування, прийняття Закону України «Про місцеве самоврядування», декларування Конституцією України реальної гарантії розвитку місцевого самоврядування – названі процеси залишалися нереалізованими. З одного боку, громадяни України мали право брати активну участь у розв'язанні власних проблем на місцях, із центрального бюджету на це надавалися відповідні трансферти. а з іншого – існування місцевого самоврядування лише на місцях без права вільно вирішувати податкові й бюджетні питання, перерозподіл бюджетних коштів на користь лояльних до влади регіонів призвели до появи в Україні гібридної моделі місцевого самоврядування. Сенс цієї моделі полягає в тому, що на процесуальному рівні (понятійний апарат, декларування гарантій децентралізації тощо) місцеве самоврядування в Україні орієнтоване на реалізацію європейського принципу деконцентрації влади від центру до регіонів.

Відсутність реформування інституційної природи місцевого самоврядування призвело до того, що в Україні зберігалися централізовані державні інститути радянської системи (облдержадміністрації), які виконують адміністративно-командні функції [5, с. 220].

Децентралізація – це передача повноважень і бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування.

Реформа органів місцевого самоврядування передбачає об'єднання (укрупнення) територіальних громад. Це здійснюється через те, що надмірна частина ресурсів у таких громадах і далі витратитиметься на утримання управлінського апарату, а для реалізації серйозних проектів місцевого розвитку коштів не вистачатиме. І навіть наділення додатковими ресурсами більшості наявних дрібних територіальних громад, їх спроможності не забезпечить. Тому реформа місцевого самоврядування, ураховуючи позитивний як європейський, так і власний історичний досвід, передбачає обов'язкове об'єднання (укрупнення) територіальних громад.

Починаючи з 1994 р., Україна, незважаючи на юридично задекларовані норми, опинилася в умовах тотальної централізації влади, наслідками якої стали залежність регіональних територій від центру, деградація сільської місцевості, низька якість надання публічних послуг, низький (або зовсім відсутній) рівень довіри до влади, високий рівень корупції тощо [6].

У квітні 2014 р. Кабінетом Міністрів України затверджено концепцію реформування місцевого самоврядування, яка складається з трьох напрямів:

– перший – базовий: формування об'єднаних громад базового рівня адміністративно-територіального устрою України;

– другий – створення нових районів, які вирішуватимуть лише те, що стосується компетенції району: комунальна власність, вторинна медицина, школи-інтернати й т. ін. Решта повноважень районів перейде до компетенції об'єднаних громад;

– третій напрям – завершальний (це області). По суті, межі областей мінятися не будуть. Області перейменують у регіони. Тобто кількість обласних центрів така сама й залишиться. Змін зазнає лише форма управління. Основною територіальною одиницею стає громада. Громада має голову та виконком, який виконує всі функції з управління громадою. Села, які ввійшли до об'єднаної громади, обирають старост, які входять до виконкому об'єднаної громади та виконують ті самі функції, які були в сільраді. Тобто за простою довідкою не потрібно їхати в новий центр громади – планується, що на місці її зможе видавати староста.

Наступний рівень – це район й область. І там, і там будуть обрані рай- та облради, які мають створити виконкоми замість рай- і облادміністрацій [7].

Як відзначено раніше, період активного впровадження реформи децентралізації припадає на 2014 р., процес реформування триває й донині, передумовою його стала відсутність політичної волі, посилення сепаратистських рухів на Сході країни.

Держава вкотре задекларувала проведення реформування місцевого самоврядування та курс на децентралізацію влади. У цьому контексті розроблено пропозиції змін до Конституції України, прийнято Закон України «Про співробітництво територіальних громад» від 17.06.2014 № 1508/VII, Закон

України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 № 157/VIII, Закон України «Про ратифікацію Додаткового Протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування» від 02.09.2014 № 1664/VII, Закон України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 № 156/VIII, а також Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333/р «Про затвердження Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», Розпорядження КМУ від 18.06.2014 № 591/р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» та Постанова КМУ «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» від 06.08.2014 № 385 [8, с. 99].

Сьогодні на законодавчому рівні об'єднання громад підтримується започаткованою два роки тому новою регіональною політикою, стратегічні орієнтири якої прописано в Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р., Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, Перспективному плані формування територій громад, який має кожна обласна державна адміністрація, Методиці формування спроможних територіальних громад. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» заклав нову концептуальну основу формування спроможних територіальних громад, доміганта якої – поєднання місцевих і державних інтересів із максимальним залученням громадськості, що уможлиблює максимальну передачу владних повноважень на місця та створює передумови для розвитку форм прямого народовладдя.

Саме в зазначених вище законодавчих документах визначено послідовність процесу створення об'єднаних територіальних громад. У цих нормативно-правових актах закладено підґрунтя для створення об'єднаних територіальних громад як самодостатніх і фінансово незалежних формувань, об'єднаних на основі добровільного волевиявлення членів територіальних громад, мета яких – розпорядження відповідними матеріальними, нематеріальними, фінансовими, земельними ресурсами, об'єктами соціальної інфраструктури задля надання якісних соціальних та адміністративних послуг, створення умов для сталого розвитку територій, більш ефективного використання бюджетних коштів, їх розподілу й перерозподілу [9, с.126].

Отже, у 2014–2017 рр. сформовано значний масив законодавчих та нормативних актів у сфері реалізації реформи децентралізації влади, зокрема щодо формування спроможних територіальних громад, бюджетної децентралізації, оптимізації розподілу повноважень – їх передачі від органів виконавчої влади до органів місцевого самоврядування, що дасть можливість посилити функціональну та фінансову спроможність місцевого самоврядування. Створене законодавче підґрунтя загалом відповідає європейським стандартам і сприяє початку практичного етапу реформи децентралізації [10, с. 115].

Законодавча складова частина територіальної політики децентралізації управління включає багато особливостей і компонентів. Основними учасниками цього процесу виступають Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та, безумовно, громадяни, які реалізують свої права за рахунок об'єднань у територіальні громади (ОТГ).

Згідно з даними Моніторингу процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування, від 10 жовтня 2019 р. в Україні створено 975 ОТГ, із них у 2015 р. – 159, 2016 р. – 366, 2017 р. – 665, 2018 р. – 806, 2019 р. – 975. За звітний період перші вибори відбулися у 848-ми ОТГ, 93 ОТГ чекають рішення Центральної виборчої комісії (ЦВК) про призначення перших виборів, 37 ОТГ створені з центром у містах обласного значення (МОЗ). У процесі реформалізації місцевого самоврядування засновано інститут старост ОТГ, починаючи з 2015 р., представлено 3207 старост, із них офіційно обрано – 800 [11]

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наразі динаміка розвитку політичної системи України диктує нові правила зміни політичної еліти та реформування системи адміністративного управління. Перед українським суспільством постає проблема ефективного регіонального розвитку, розбудови місцевого самоврядування. Історично Українська держава пройшла достатньо еволюційних етапів побудови децентралізаційної країни. У період новітньої історії України закладено фундаментальні принципи розбудови та втілення децентралізації місцевого самоврядування, які спираються на досвід країн Західної Європи. На основі аналізу ступеня розробленості нормативно-правового забезпечення реформування конституційних засад місцевого самоврядування з урахуванням відповідності ухвалених законодавчих актів стандартам і вимогам ЄС процес реалізації децентралізації влади в Україні має на сьогодні інституціоналізований характер.

Ураховуючи державно-правовий аспект, бачимо, що децентралізацію потрібно трактувати як модель організації та процес функціонування публічної влади на національному, регіональному й локальному рівнях у конституційному вимірі через реалізацію принципу народного суверенітету.

Лише у 2014 р. вдалося вивести процес децентралізації в Україні на рівень відповідного законодавчого забезпечення для поєднання співробітництва й об'єднання територіальних громад.

Для реальної децентралізації публічної влади потрібні комплексне конституційне, законодавче, політико-правове забезпечення, підтримка, а також контроль за її здійсненням із боку громадянського суспільства.

Нагальність проведення децентралізації відображається в політико-правових документах, законодавчих актах, практичній діяльності органів публічної влади, державних діячів. До цього додамо: децентралізація є дієвим запобіжником сепаратизму, намагань штучної федералізації країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бриль, К. І. (2015). Поняття децентралізації як об'єкта адміністративно-правового забезпечення. *Часопис Київського університету права*, № 4, С. 136–139.
2. *Децентралізація як основний інструмент реформування державного управління в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Словацької Республіки та Республіки Польща)*. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apdup/2011_2/2-5-20.pdf.
3. Матвієнко, А. С. (2010). Політико-правові засади децентралізації влади в контексті адміністративної реформи в Україні. (Автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02); Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: [б. в.], 23 с.
4. Гринецька, С. М. (2016). Формування механізму саморозвитку регіону в умовах децентралізації управління. *Економіка України*, № 9, С. 56–69.
5. Коваль, Ю. О. (2014). Специфіка формування національної моделі місцевого самоврядування в Україні: історичне минуле та сучасні реалії. *Історичні і політологічні дослідження*, № 1–2, С. 213–222.
6. *Реформа децентралізації*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>
7. *Суть реформи децентралізації місцевого самоврядування*. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/verstka_decentralizaciya.pdf
8. Кожина, А. В. (2015). Пріоритети державної політики щодо місцевого самоврядування в контексті децентралізації влади та розвитку громадянського суспільства. *Інвестиції: практика та досвід*, № 9, С. 98–101.
9. Надал, С., Спасів, Н. (2017). Теоретична концептуалізація формування та сучасний прагматизм фінансування об'єднаних територіальних громад. *Світ фінансів*, № 3, С. 121–135.
10. Павлюк, А. П. (2016). Інституційно-правове забезпечення реформи територіальної організації влади в Україні. *Стратегічна панорама*, № 2, С. 113–120.
11. *Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування*. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/477/10.10.2019.pdf>

EVOLUTION OF DECENTRALIZATION REFORM IN MODERN POLITICAL PRACTICE OF UKRAINE

The article is devoted to the analysis of the process of reforming local self-government bodies in the context of decentralization. The author analyzes the concepts, historical stages of formation of decentralization in Ukraine, models, administrative formation of territorial units in the conditions of decentralization processes, legislative principles of regulation of the process of reforming local self-government bodies. Historically, the Ukrainian state has undergone enough evolutionary stages to build a decentralized country. In the period of recent history, the fundamental principles of the development and implementation of decentralization of local self-government were laid, based on the experience of Western European countries. On the basis of the analysis of the degree of elaboration of the normative-legal provision of reforming the constitutional foundations of local self-government, taking into account the conformity of the adopted legislative acts with the standards and requirements of the EU, the process of implementing Ukraine's decentralization process. The article presents relevant material and highlights the main achievements and prospects of decentralization. The positive dynamics of reform implementation since 2014 have been analyzed and noted. The author concludes that Ukraine has all the prerequisites and legislative initiatives to put this reform into practice since the political and reflexive events of 2005, but due to bureaucratic obstacles we have received a country with weak political elite incapable of volitional administrative decisions, with low level of political participation of citizens and

almost absent institute of civil society, which, in turn, naturally led to the events of 2014 and further deployment of the separatist movement on the territory of Ukraine. Summarizing, the author emphasizes the dynamism of implementation and substantiates the need to continue the decentralization reform in Ukraine. The practice of implementing decentralization of power in many countries of the world shows the ambiguity of the results of the reforms, which can be both positive and negative. Both successful and unsuccessful implementation of decentralization reforms depend on a number of subjective and objective factors. Foreign experience confirms that even in successful political, economic, and social terms, countries (France, United Kingdom, Poland) experienced great challenges in the process of decentralization of power. In the minds of a deep political, economic and social crisis, this factor should be taken into account in advance to prevent the potential negative effects of decentralization.

Key words: local self-government, decentralization, territorial units, bureaucracy, territorial structure.

REFERENCES

1. Bryl, K. I. (2015). The concept of decentralization as an object of administrative and legal support. *Journal of the Kiev University of Law*, № 4, P. 136–139.
2. *Decentralization as the main tool of public administration reform in the countries of Central and Eastern Europe (on the example of the Slovak Republic and the Republic of Poland)*. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apdup/2011_2/2-5-5-20.pdf.
3. Matvienko, A. S. (2010). *Political and legal principles of decentralization of power in the context of administrative reform in Ukraine* (Abstract. diss. for the sciences. degree candidate flight. Sciences: Special. 23.00.02); Institute of State and Law. VM Koretsky of the NAS of Ukraine. Kyiv: [b. v.], 23 p.
4. Grinevskaya, S. M. (2016). Formation of the mechanism of self-development of the region in conditions of decentralization of management. *Economy of Ukraine*, № 9, P. 56–69.
5. Koval, Yu. O. (2014). Specificity of formation of the national model of local self-government in Ukraine: historical past and present realities. *Historical and political studies*, № 1–2, P. 213–222.
6. *Decentralization reform*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>
7. *The essence of the reform of decentralization of local self-government*. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/verstka_decentralizaciya.pdf
8. Kozhina, A. V. (2015). Priorities of state policy on local self-government in the context of decentralization of power and development of civil society. *Investments: practice and experience*, № 9, P. 98–101.
9. Nadal, S., Spasov, N. (2017). Theoretical conceptualization of formation and modern pragmatism of financing of united territorial communities. *World of finance*, № 3, P. 121–135.
10. Pavlyuk, A. P. (2016). Institutional and legal support for the reform of the territorial organization of power in Ukraine. *Strategic panorama*, № 2, P. 113–120.
11. Monitoring the decentralization process and reforming local self-government. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/477/10.10.2019.pdf>

Матеріал надійшов до редакції 12.02.2020 р.

УДК 32:316.646.32(477)

Ірина Кіянка,

доктор політичних наук, доцент кафедри європейської інтеграції та права,

Львівський регіональний інститут державного управління

Національної академії державного управління

при Президентіві України

kiyanka@i.ua

orcid/0000-0002-3100-7796

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-223-229>

ІДЕЇ ПОПУЛІЗМУ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 2019 РІК

У статті здійснено аналіз ключових гасел, які активно використовувались у виборчій кампанії Президента України 2019 р. До уваги взято програми, у яких відображено реальні політичні вимоги та популістські гасла.

Вивчення популізму актуалізується наявністю соціального замовлення від зацікавлених суб'єктів політичної дії, які застосовують популізм для реалізації своїх програм та в боротьбі за владу.

У сучасних умовах політичне гасло лідера відіграє надзвичайно важливу роль у процесі передвиборчої боротьби за владу. Гасло займає провідну нішу у виборчих технологіях і забезпечує успіх політичного лідера у веденні виборчої кампанії. Як свідчить досвід останніх виборчих кампаній, політичне гасло досить часто асоціюється з популізмом або стає популістським гаслом

Разом із цим актуальна сьогодні в Україні популістська категорія «народу», носія всіх чеснот, найвищої цілі та мірила добра й зла, веде свій родовід ще від українського національно-демократичного руху XIX ст. із його виразно народницькими рисами. Новітній український національний рух певною мірою перейняв її як частину інтелектуальної спадщини від своїх історичних попередників, тим більше, що вона, як зазначалося вище, виявилася потрібною в роки вирішальної атаки на комуністичний режим.

Акцентовано, що популістські гасла у виборчій кампанії на пост Президента України 2019 р. сприймається, по-перше, як іноді спланована політична дія, за допомогою якої певна політична партія чи група політичних лідерів свідомо провокує та включає значну частину мас для втілення своїх маніпулятивних дій і реалізацію політичних технологій заради здобуття влади.

А по-друге, політична еліта вдало використовує національні образи, ідеї, символіку, щоб утвердити це у свідомості більшої частини свого електорату й узяти під контроль політичну ситуацію в країні. Останнім часом спостерігаємо на полі українського електорату, де з боку як опозиційних партій, так і провладних усі готуються до виборів-2020 р., забуваючи свої передвиборчі обіцянки та програми.

Вибори в Україні втрачають значення механізму ствердження стандартів відповідальної державної політики. Це також є свідченням слабкості політичних партій, адже саме вони мають бути зацікавлені в зміцненні такого інституту демократії, як вибори, оскільки вибори дають змогу політичним партіям реалізувати себе. Виборча система й надалі залишається фактором соціально-політичної напруженості, провокує політичні сили використовувати регіональні відмінності як інструмент політичної боротьби

Ключові слова: популізм, вибори, гасло, політичний лідер, політичний режим, демократія.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. У сучасних умовах політичне гасло лідера відіграє надзвичайно важливу роль у процесі передвиборчої боротьби за владу. Гасло займає провідну нішу у виборчих технологіях і забезпечує успіх політичного лідера у веденні виборчої кампанії. Як свідчить досвід останніх виборчих кампаній, політичне гасло досить часто асоціюється з популізмом або стає популістським гаслом [1].

Гасло Помаранчевої революції 2004 р. було спровоковане бажанням українців вільно вибирати свою владу. І основну увагу зосереджено на масовості, натовпі людей, яких об'єднувала пісня «Разом нас багато – нас не подолати», а бойовим кольором революції став помаранчевий колір.

Адже революція є поворотним пунктом у розвитку історії, після якої все, що було після, не може бути таким, як було перед тим. Яка ж це була революція, якщо вона дала собі так швидко здатися? І чи не був Майдан узагалі одним великим і яскравим шоу, котре має мало спільного зі справжніми революційними подіями [2].

Гасло Революції гідності 2014 р. – це збереження людських чеснот і гідного життя, відкриття нових європейських цінностей [3]. Колапс цинізму й диктаторського режиму Януковича. Це новий етап розвитку українського суспільства з європейськими можливостями та активністю громадянського суспільства [4].

У теоретичних підходах часто не враховують усі можливі аспекти формування політичного іміджу лідера, такі як сутнісні характеристики постаті лідера, а також ситуації, що складаються в суспільстві [5].

Загалом, популізм як політична технологія та риторичний дискурс виявився в Україні властивий усім значним політичним гравцям. Водночас до останнього часу жодного з них не можна було схарактеризувати як переважно популістський, або «чисто популістський» [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цією проблемою займалися численні науковці, які відобразили своє бачення в монографіях, наукових статтях, конференціях. А саме: К. Бондаренко, І. Варвар, Д. Видрін, О. Грищенко, А. Ковальчук, А. Колодій, В. Кривошеїн, Г. Почепцов, А. Романюк, В. Фесенко.

Мета статті полягає в аналізі проблематики популістських гасел у виборчій кампанії обрання Президента України 2019 р.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виклад основного матеріалу. Отож проаналізуємо основні виборчі гасла провідних політичних лідерів у виборчій кампанії на пост Президента України 2019 р.

Виборча кампанія В. Зеленського на пост Президента України обіцяла зробити можливим кожного українця через такі зміни, як запровадження «нульової декларації» для бізнесу – кожен бізнесмен за 5 % зможе задекларувати та легалізувати свої доходи, а отримані кошти підуть на зменшення тарифів для малозабезпечених; заміна податку на прибуток податком на виведений капітал, що знизить адміністративний тиск на бізнес; детінізація економіки й свобода конкуренції; довгострокове доступне кредитування; формування прозорого ринку землі; перехід держави на власні енергоресурси; упровадження економічного паспорту українця – документа, який надасть змогу кожному з дня народження накопичувати на своєму рахунку частину від реалізації державою природних благ (надра, землі тощо), а після досягнення повноліття отримати ці накопичення як власний стартовий капітал [7].

Тодішній кандидат (а тепер уже чинний президент) обіцяв дати лікарям і вчителям гідні зарплати, а лікарям і школам – сучасне обладнання, а також запровадити страхову медицину, при цьому базовий рівень страхування для малозабезпечених – за рахунок держави, обов'язковий безкоштовний щорічний медогляд; запровадження принципу «гроші ходять за талановитим студентом», тобто кожен школяр отримає освітній ваучер, який зможе витратити на навчання в будь-якому обраному ним ВНЗ; відкриття українського ринку для кращих іноземних закладів освіти.

Програма П. Порошенка на пост Президента України ґрунтувалася на таких чинниках, що в Україні існує єдиний шлях зберегти свою незалежність – маємо стати великою європейською державою вільних і щасливих людей.

Наша місія – вступ до Євросоюзу й НАТО. Лише повноправне членство в Європейському Союзі та Північноатлантичному альянсі остаточно та безповоротно гарантує нашу українську державну незалежність, нашу українську національну безпеку [8]. Історія ХХ й початку ХХІ ст. показала, що незалежна Українська держава – наріжний камінь демократії, свободи й миру в Європі, а також важлива складова частина безпеки та захисту всієї євроатлантичної спільноти. Ми – країна, яка вже суттєво посилити східний фланг Альянсу й захистила від російської агресії не лише себе, а й усю європейську цивілізацію. У 2023-му ми подамо заявку на вступ до ЄС, отримаємо та почнемо виконувати План дій щодо членства в НАТО. Завдяки членству в ЄС і НАТО забезпечимо високі стандарти життя людей; верховенство права й рівні правила для всіх; допомогу в розвитку економіки всієї держави та регіонів; доступ до найбільшого світового ринку; безпеку й захист держави, бо основний принцип НАТО – це «один за всіх, всі за одного».

Аналізуючи виборчу програму Ю. Тимошенко, звернемо увагу, що після того, як українці, ризикуючи своїми життями, довели, що вони гідні жити в європейській, демократичній країні, політики більше не мають права ізолювати їх від впливу на ухвалення державних рішень. Воля громадян повинна бути вищою від волі політиків і враховуватися постійно, а не лише раз на п'ять років, коли люди віддають свій голос за кандидатів на виборах. Тому потрібно:

1. Запровадити механізм приватного обвинувачення, коли громадяни можуть напряму звертатися до суду для притягнення до відповідальності чиновників, які порушують права людини та закони.

2. Провести люстрацію й притягти до відповідальності суддів, прокурорів, працівників міліції, усіх посадовців, причетних до політичних переслідувань, порушень прав людини, неправосудних рішень, невиконання рішень Європейського суду з прав людини та до корупції.

3. Скасувати недоторканість народних депутатів, суддів і Президента України. Запровадити дієвий механізм імпічменту Президента.

4. Запровадити механізм відкликання народного депутата та щорічне декларування чиновниками своїх доходів і видатків [9].

Запровадити податок на розкіш не лише для фізичних, але й для юридичних осіб, на яких чиновники-корупціонери записують своє майно, уникаючи оподаткування.

Здійснити ревізію та міжнародний аудит результатів державних закупівель і приватизації, здійснених попередньою владою. Арештувати й повернути Україні незаконно відчужену власність та кошти держбюджету, які корупційним шляхом були виведені за кордон. Перекрити канали виведення олігархами з України в офшори мільярдів доларів.

Змусити олігархів сплачувати податки в повному обсязі в Україні. Відкрити по всій країні мережу «універсамів адмінпослуг», щоб громадянин в одному місці в зручний для себе час без черг та хабарів міг отримати пакет адміністративних послуг від держави.

Лідер «Радикальної партії» О. Ляшко обіцяв зменшити ціни на газ, скоротити кількість народних депутатів до 250, а також залишити лише 10 міністерств. Також Ляшко хоче виплачувати дотації на кожну корову, запровадити державне регулювання цін на ліки й продукти, ухвалити закон «Купуй українське», який, як попереджають експерти, фактично вбиває систему ProZorro. Його програма – це економічний популізм, заклик витратити більше та заробляти менше, а це – шлях до економічної кризи.

Не міжнародні рейтинги, а доходи і якість життя українців! Не закордонні кредити на проїдання, а інвестиції в розвиток економіки! Не імпорт іноземної продукції, а підтримка національного виробника! Не вимоги Міжнародного валютного фонду (МВФ), а інтереси українського народу! Не огульна приватизація, а ефективне управління державним майном! Не продаж сільськогосподарських земель, а захист селян! Не підвищення комунальних тарифів, а енергомодернізація та власний видобуток газу! Не «витискання соків» із підприємців, а інвестиційні стимули й обмеження перевірок! Не економія на науці та освіті, а ставка на інтелект й інновації! Не масова еміграція, а створення робочих місць в Україні як пріоритет №1! [10].

А. Гриценко виступав, насамперед, за чесну судову систему, яка, на думку кандидата, має допомогти залучити іноземні інвестиції. Також Гриценко вважає, що треба зробити життєздатною антикорупційну реформу й повернути Крим та окуповану частину Донбасу. А. Гриценку, як і іншим

кандидатам, властивий популізм. Він гарантує робоче місце кожному, хто отримає освіту за державним замовленням. Цей кандидат може об'єднати навколо себе частину ліберального електорату [11].

В останні кілька років популізм в Україні використовується для просування партій-«проектів», що створені насамперед для обстоювання певних бізнес-інтересів. Вищезазначені чинники роблять його доволі успішною технологією, принаймні в короткотривалій перспективі [13].

З іншого боку, спостерігаємо загострення електоральної конкуренції між популістськими політичними гравцями. Вражаючий успіх деяких популістів, які не здатні виконати свої нереальні обіцянки, легко може обернутися таким самим вражаючим крахом. Утім, український популізм є надто гнучким, багатовимірним феноменом і, треба думати, у найближчі роки залишиться, хоча й у відмінних формах і з іншими вождями, впливовим чинником політичної боротьби в Україні [14].

Вибори 2019 р. й надалі повторюють ті ж самі помилки, які допускали й політики попередніх років. Наповнення політичних програм великою кількістю обіцянок і галасливих слів, а практична реалізація залишається мізерною та, на жаль, популістською.

На нашу думку, існує декілька чинників чималого й тривалого впливу популізму в незалежній Україні. Одним із них, що вже називався вище, вважаємо якість політичної культури, насамперед таку її складову частину, як несформованість у багатьох громадян здатності до критичного осмислення складних соціально-економічних та політичних реалій, схильність робити негайні й надто прості висновки стосовно непростих і суперечливих речей. Підвалини такого стану справ закладено протягом кількох десятиліть радянського періоду української історії, коли за відсутності основних свобод, реальної публічної політики та дискусій, достатньої культури аргументацій, доказового аналізу, вочевидь, не могла сформуватися.

Разом із цим актуальна сьогодні в Україні популістська категорія «народу», носія всіх чеснот, найвищої цілі й мірила добра та зла, веде свій родовід ще від українського національно-демократичного руху ХІХ ст. з його виразно народницькими рисами. Новітній український національний рух певною мірою перейняв її, як частину інтелектуальної спадщини, від своїх історичних попередників, тим більше, що вона, як зазначалося вище, виявилася потрібною в роки вирішальної атаки на комуністичний режим.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Можна зробити висновки, що популістські гасла у виборчі кампанії на пост Президента України 2019 р. сприймається, по-перше, як іноді спланована політична дія, за допомогою якої певна політична партія чи група політичних лідерів свідомо провокує та включає значну частину мас для втілення своїх маніпулятивних дій і реалізацію політичних технологій заради здобуття влади.

А по-друге, політична еліта вдало використовує національні образи, ідеї, символіку, щоб утвердити це у свідомості більшості свого електорату й узяти під контроль політичну ситуацію в країні. Останнім часом спостерігаємо на полі українського електорату, де з боку як опозиційних партій, так і провладних усі готуються до виборів-2020 р., забуваючи свої передвиборчі обіцянки та програми.

Вибори в Україні втрачають значення механізму ствердження стандартів відповідальної державної політики. Це також є свідченням слабкості політичних партій, адже саме вони мають бути зацікавлені в зміцненні такого інституту демократії, як вибори, оскільки саме вони дають змогу політичним партіям реалізувати себе. Виборча система й надалі залишається фактором соціально-політичної напруженості, проковує політичні сили використовувати регіональні відмінності як інструмент політичної боротьби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грицак, Я. *Що залишилося після Помаранчевої революції?* Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 31 с.
2. Єшкілев, В. *Політична вулиця України: пошуки упирів та героїв*. URL: http://zaxid.net/home/showSingleNews.dopolitichna_vulitsya_ukrayini_poshuki_upiriv_ta_geroyiv &objectId=127220
3. Ковальчук, В. *Кандидатський мінімум*. URL: <http://klichko.org/ua/news/publications/kandidatskiy-praktikum>.
4. Ситник, О. М. (2009). *Становлення ідеології: український аспект*: монографія. Донецьк: Вид-во «Вебер» (Донецька філія), 244 с.
5. Наход, М. (2012). *Виборчі системи та їх вплив на управління виборчим процесом (історико-порівняльний аспект)*. (Автореф. дис. ... канд. наук з державного управління). Львів, 20 с.
6. Панасюк, Б. Я. (2006). *Помаранчева революція в променах національної ідеї: історико-художній нарис*. Київ: КНЕУ, 176 с.
7. *Передвиборна програма кандидата на пост президента Володимира Зеленського 2019*. URL: [https:// program.ze2019.com](https://program.ze2019.com)
8. *Передвиборна програма Петра Порошенка 2019*. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra.html
9. *Передвиборна програма Юлії Тимошенко 2019*. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419453_peredviborna_programa_yuli.html
10. *Передвиборна кампанія Олега Ляшка 2019*. URL: [https:// http://liashko.ua/program](https://liashko.ua/program)
11. *Передвиборна програма Анатолія Грищенко 2019*. URL: [https //www.grytsenko.com.ua/programa-kandidata/](https://www.grytsenko.com.ua/programa-kandidata/)
12. *Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія* (За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. А. І. Кудряченка). Київ: НІСД, 2007. 396 с.

POPULISM IDEAS IN THE 2019 ELECTION CAMPAIGN OF THE PRESIDENT OF UKRAINE

The article analyzes key slogans that were actively used in the 2019 presidential election campaign. Programs that reflected real political demands and populist slogans were taken into account.

The study of populism is updated by the existence of a social order from interested political actors who use populism to implement their programs and fight for power.

In our opinion, there are several factors behind the considerable and lasting impact of populism in independent Ukraine. One of the aforementioned, we consider the quality of political culture, above all its component, as the lack of ability of many citizens to critically comprehend complex socio-economic and political realities, the tendency to make immediate and too simple conclusions about difficult and contradictory things.

At the same time, the populist category of «people» – the bearer of all virtues, the highest purpose and the measure of good and evil – is relevant today in Ukraine, leading from the Ukrainian national-democratic movement of the 19th century, with its distinctly populist features. The new Ukrainian national movement has, to a certain extent, taken it as part of its intellectual heritage from its historical predecessors, especially since, as noted above, it was necessary during the decisive attack on the communist regime.

In the last few years, populism in Ukraine of letters that are incapable of delivering on their unrealistic promises can easily turn into a similarly striking collapse. However, Ukrainian populism is a very flexible, multidimensional phenomenon, and it should be thought that in the coming years it will remain, though in different forms and with other leaders, an influential factor in Ukraine's political struggle.

The elections in Ukraine are losing the value of a mechanism for establishing standards of responsible public policy. This is also a testament to the weakness of political parties, because it is they who should be interested in strengthening such an institution of democracy as elections, since it is elections that allow political parties to exercise themselves. The electoral system continues to be a factor in socio-political tensions, provoking political forces to use regional differences as an instrument of political struggle.

Key words: populism, elections, political leader, political regime, democracy.

REFERENCES

1. Hrytsak, Ya. (2010). *Shcho zalyshylosia pislia Pomaranchevoi revoliutsii?* Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 31 p.
2. Yeshkiliev, V. *Politychna vulytsia Ukrainy: poshuky upyryv ta heroiv.* URL: http://zaxid.net/home/showSingleNews.dopolitichna_vulitsya_ukrayini_poshuki_upyryv_ta_geroyiv&objectId=127220
3. Kovalchuk, V. *Kandydatskyi minimum.* URL: <http://klichko.org/ua/news/publications/kandydatskiy-praktikum>.
4. Sytnyk, O. M. (2009). *Stanovlennia ideolohii: ukrainskyi aspekt: monohrafiia.* Donetsk: Vyd-vo «Veber» (Donetska filia), 244 p.
5. Nakhod, M. (2012). *Vyborchi systemy ta yikh vplyv na upravlinnia vyborchym protsesom (istoryko-porivnialnyi aspekt).* (Avtoreferat dys. ... kand. nauk z derzhavnoho upravlinnia). Lviv, 20 p.
6. Panasjuk, B. Ya. (2006). *Pomarancheva revoliutsiia v promeniakh natsionalnoi idei: istoryko-khudozhnii narys.* Kyiv: KNEU, 176 p.
7. *Peredvyborna prohrama kandydata na post prezidenta Volodymyra Zelenskoho 2019.* URL: [https:// program.ze2019.com](https://program.ze2019.com)
8. *Peredvyborna prohrama Petra Poroshenka 2019.* URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra.html
9. *Peredvyborna prohrama Yulii Tymoshenko 2019.* URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419453_peredviborna_programa_yuli.html
10. *Peredvyborna kompaniia Oleha Liashka 2019.* URL: [https:// http://liashko.ua/program](https://http://liashko.ua/program)
11. *Peredvyborna prohrama Anatoliia Hryshchenko 2019.* URL: [https //www.grytsenko.com.ua/programa-kandidata/](https://www.grytsenko.com.ua/programa-kandidata/)
12. *Politychna systema i hromadianske suspilstvo: yevropeiski i ukrainski realii: monohrafiia* (Za zah. red. d-ra ist. nauk, prof. A. I. Kudriachenka). Kyiv: NISD, 2007. 396 p.

УДК 352.072.1(477):316.347

Орися Харитонюк,

аспірантка другого року навчання кафедри політології

та державного управління,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

<https://orcid.org/0000-0003-4542-9591>

orysiakharytoniuk@gmail.com

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-230-237>

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

До впровадження реформи децентралізації влади в Україні настрої громадян були песимістичними щодо реальних змін в українському селі, оскільки певні історичні фактори, зокрема вплив Радянського Союзу на формування українського менталітету та ін., мали певні негативні наслідки. У зв'язку з територіальним положенням України між Європейським Союзом і Росією українці мають специфічні риси ментальності, які можуть як допомогти в реалізації реформи децентралізації влади в Україні, так і стримувати її впровадження.

У статті проаналізовано різницю між поняттями «менталітет» та «ментальність», досліджено, що негативними рисами українського менталітету є відсутність волі до покращення життя власними силами, надія на державу, певна фіктивність, показовість у роботі, а не націленість на результат. Саме ці риси, можуть певною мірою, гальмувати розвиток територіальних громад. Також виявлено позитивні риси українського менталітету, які можуть, навпаки, допомогти в процесі активізації громадян і децентралізації влади.

Саме реформа децентралізації влади покликана змінити менталітет українців, оскільки завдяки змінам у місцевому самоврядуванні, які відбуваються в Україні з 2014 р., люди відчували, що можуть впливати на розвиток своїх громад. Саме ця реформа є поштовхом для втілення решти реформ, зокрема в медичній освітній та податковій сферах. Існує дуже багато прикладів в об'єднаних територіальних громадах, де за допомогою зміни свідомості мешканців, їхньої активності, реалізовано дуже багато проєктів на благо громади.

Отже, вивчення особливостей українського менталітету є дуже важливим не лише в контексті місцевого самоврядування, але й державного управління в цілому.

«Той, хто знає ворога й себе, ніколи не програє війни; хто не знає ворога, але знає себе, інколи виграє, а інколи програє; той, хто не знає ні себе, ні ворога, програє кожну баталію», – відзначає Сунь-дзи у своїй книзі «Мистецтво війни». Саме тому знання українського менталітету допоможе українцям зберегти себе та свою ідентичність і врятувати країну від зовнішньої агресії.

Ключові слова: менталітет, місцеве самоврядування, децентралізація, державне управління.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. У зв'язку з упровадженням в Україні реформи місцевого самоврядування, дуже актуальним стає дослідження ролі українського

менталітету та української ментальності в цьому процесі, оскільки незнання та нерозуміння своєї історії й природи інколи не дає нам змоги розуміти себе, інших, а також, певні процеси в державному управлінні та місцевому самоврядуванні.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням особливостей українського менталітету займаються такі науковці, як О. Л. Терентьева, котра дослідила питання менталітету як чинника – розвитку державотворення в Україні. Також вивченням менталітету українського народу та інших народів займається З. В. Бойко. Історичний вплив на українську ментальність ми можемо розглядати за працями П. Кравченка. Також дуже ґрунтовний аналіз саме ментальних чинників процесу становлення й розвитку системи місцевого самоврядування можемо знайти у наукових дослідженнях М. С. Іванова. Зауважимо, що розглядом питання українського менталітету займаються не лише науковці, політологи, культурологи, але й лікар-психотерапевт Олександр Стражний, автор книг, виданих в Україні, Угорщині, Франції, Італії, Іспанії, Мексиці, Німеччині, серед яких і ця – «Український менталітет. Ілюзії – міфи – реальність».

Мета статті. У зв'язку з тим, що Україна розміщена між Європейським Союзом і Росією, вона має риси як радянського, так і європейського мислення. Саме тому важливо дослідити вплив «радянського архетипу» на український менталітет, які сильні та слабкі сторони має український менталітет та як це впливає на реалізацію реформи децентралізації влади в Україні.

Методика дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи, такі як аналіз, узагальнення, дедукція, а також пояснення.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Загальновідомо, що слово «менталітет» походить від латинського кореня «mens» – свідомість. Наприклад, в енциклопедії «Культурологія ХХ ст.»: менталітет від лат. *mens* (розум, спосіб думок, склад розуму). Часто підкреслюється, що поняття «менталітет» і «ментальність» синонімічні й, отже, взаємозамінні. На цій підставі їх розглядають в одному ряду зі словосполученнями «національний характер», «дух народу», «етнічна психіка», оскільки вони не мають суттєвих відмінностей у значенні та є перекладом з іноземних мов: німецької «*die Mentalität*» (спосіб думки, склад розуму); англійської «*mentality*» (розумовий розвиток, склад розуму); французької «*mentalite*» (напрямок думок, спрямованість розуму, склад розуму). У цьому зв'язку в дефініціях менталітету відображається як широке його тлумачення, так і вузьке. Але ще Г. В. Ф. Гегель стверджував, що в природі «немає двох речей, що були б абсолютно однаковими» [1, с. 273; 2, с.73].

Саме тому в сучасній науковій традиції розрізняють поняття «менталітет» і «ментальність». Правовим менталітетом є історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти

державно-правової дійсності. На відміну від менталітету, під ментальністю потрібно розуміти частковий аспектичний прояв менталітету не лише в умонастроях суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність – це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти [3, с. 184].

Тому можна зробити висновок, що співвідношення цих двох понять, визначення більш загальної й конкретно-операційної категорії залишається дискусійним питанням, яке по-різному вирішується в межах окремих наукових напрямів та підходів [4].

Розміщення між Сходом і Заходом, тривале бездержавне існування, розчленованість народу в минулому здебільшого визначили український менталітет. Основну роль відіграло геополітичне положення України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина зумовила химерне поєднання у світогляді українців західної (активнораціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивнопоглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності [5, с. 10; 6, с. 36].

Радянська влада залишила в спадщину менталітет, який відповідав цінностям росіян, тому найлегше він засвоювався мешканцями Наддніпрянської України. Колективізм протиставлявся індивідуалізму, наслідком чого стала «забюрократизованість» системи державного управління. Держава розглядалась як вищий колектив із правом регулювання діяльності підлеглих. За такою системою бюрократія як носій колективістської ментальності контролювала життєдіяльність усього суспільства. На Заході складається жорстка, корпоративна суспільна система, відносини якої регулюються правом найбільш значущої соціальної цінності. Україна в історичному плані була поділена між державами з протилежними ментальними настановами. Менталітету росіян притаманний низовий общинно-суспільний колективізм, якому відповідає ідеологія державництва. Влада має жорстку структуру, особисті інтереси підпорядковуються суспільним. З іншого боку, на Україну впливали європейські культурні традиції. У західноєвропейських племен створено умови для розвитку самоврядування, формування приватної власності та ринкових умов розвитку економіки, які закріплювалися правом. Формувалася повага до закону. Це сприяло розвитку демократичних засад. Розподіл українських земель мав фатальні наслідки: утрата зв'язків між українським народом як єдиним цілим і формування подвійності менталітету українців. Але на глибинному рівні основні риси українського національного менталітету збереглися [7, с. 7–8].

У 1985 р. Микола Рижков, прем'єр-міністр Горбачова й один з архітекторів перебудови, говорив, що найжахливішою рисою радянського суспільства був його повний моральний занепад: усі давали хабарі, усі брехали одне одному – із високих трибун, зі шпальт газет тощо. Брехуни є в кожному суспільстві й політики всіх мастей лицемірять при нагоді, але тоталітарний Радянський Союз

не знав рівних у посиленій інституціоналізації та системному, офіційному схваленні неправди. Такий моральний занепад у громадській сфері закріпив системне хабарництво й корупцію, які так складно викоринити у всіх пострадянських країнах, зокрема, звісно, й в Україні [8].

Американський юрист українського походження в статті на «VoxUkraine» пише:

«Під час поїздки до Радянської України я почув дві розповіді, які закарбувалися в моїй свідомості. Перша зводилася до таких слів: «Вони вдають, що платять нам, а ми вдаємо, що працюємо». Суть другої: «Щоб зрозуміти бодай щось у Радянському Союзі, потрібно зрозуміти те, що люди думають одне, говорять друге, а роблять третє». Ця російсько-радянська культура безкінечних «потьомкінських сіл» лишила невитравний відбиток у менталітеті пострадянського простору, з Україною включно, оскільки політики, схоже, і далі гадають, ніби нормально говорити одне, а робити інше» [8].

На жаль, певна віртуальність і досі присутня як у державних органах, так і в органах місцевого самоврядування сучасної України, що є негативним чинником для впровадження реформи децентралізації.

Отже, основними рисами радянського менталітету є відсутність волі до покращення долі власними силами (рідна партія про все подбає), показна працелюбність (аби керівництво нас помітило, а робота якось зробиться), амбіційність (знай наших), патерналізм (він за це гроші отримує, тому хай подбає про всіх нас), безпорадність (усе одно хтось прийде та зробить, а моє діло маленьке) [9].

Українець бажає бачити у владі батька, який опікується своїми дітьми, а в державі – родину, у якій про кожного турбуються та створюють умови для реалізації творчого потенціалу. Цей архетип зумовлює зосередженість на почуттях, а не на умовах їх виникнення (так званий чуттєвий анархізм українського народу). Також однією з особливостей українського менталітету є екзекутивність. Вона пов'язана з домінуванням у психіці українців жіночого начала (хоча не є синонімом жіночості), орієнтує людину на репродуктивно-відтворювальну діяльність, уникнення наднормативності, нестандартності. Емоційно-етичні начала передбачають життя українця в умовах поміркованого традиціоналізму, консерватизму. Водночас екзекутивність виявляється в орієнтації переважно на виконавчу діяльність, у концентрації уваги на поточних проблемах. Вона сприяє сакралізації образу жінки, яка віддає перевагу покорі перед негараздами, відмовляється від опору злу. Слухняність, певне уникання ініціативи, романтичність, певна незахищеність, наївність, потреба в сильному захисникові – усе це вияви екзекутивності. Так, життя в складі Російської імперії поступово сформувало «малоросійський синдром», комплекс «молодшого брата», провінційності тощо [10].

Саме реформа децентралізації влади покликана змінити менталітет українців. Як зазначає спеціальний посланник уряду Німеччини з питань реформ у галузях урядування та децентралізації в Україні Георг Мільбрадт в інтерв'ю для Тиждень.ua: «Децентралізація – це те, що творить зміни в головах.

Вона дуже важлива, оскільки змінить спосіб мислення та поведінку людей. Вони самі за себе відповідатимуть, і так само буде зламано структуру, коли нововведення завжди ініціюються згори донизу. Завдяки децентралізації громадяни намагатимуться самотійно розв'язувати свої проблеми на місцях. Я також вірю, що це посилить демократію в Україні, оскільки громадяни усвідомлять, що можуть поліпшувати певні речі. На найвищому рівні, у Києві, деяким людям порівняно важко домогтися потрібного впливу, однак у невеликих громадах вирішувати питання буде значно простіше. Гадаю, що це також стане внеском у боротьбу з корупцією. Хоча зазначена реформа її теж децентралізує, але в такому форматі їй буде легше протидіяти. Це доводять міжнародні дослідження і, думаю, в Україні не буде по-іншому» [11].

Незважаючи на негативний вплив Радянського Союзу на формування українського менталітету, існує дуже багато позитивних рис, які можуть слугувати для активізації жителів громад. Такі риси ми можемо проаналізувати, використовуючи дослідження Терентьєвої Ольги «Менталітет як чинник розвитку державотворення в Україні».

Вона зазначає, що заходи на регіональному рівні повинні ґрунтуватися на використанні рис національного менталітету. Концептуальну схему скорочення ментально-ціннісних розбіжностей з урахуванням особливостей українського менталітету наведено на рис. 1.

Рис. 1. Етапи скорочення ментально-ціннісних розбіжностей з урахуванням особливостей українського менталітету [7, с. 9]

Фактор егоцентризму, що впливає на домінування малих форм організації, може сприяти переведенню протистояння регіонів у площину конкуренції. Кордоцентричність, яка зумовлює переважання емоційності, може сприяти ознайомленню з досягненнями інших регіонів, оскільки зацікавленість – це сфера емоційного. При цьому інтровертність, яка робить проблеми регіону ближчими за загальнодержавні, знімає елемент агресивності. Налагодженню взаємодопомоги між регіонами сприяє егоцентризм, оскільки носії цієї риси отримують задоволення від того, що роблять послугу іншим. Як результат, має народитися відчуття взаємоповаги, чому допоможе прагнення до особистої свободи, оскільки це передбачає визнання за тим, хто вважається рівним, права на індивідуальність. Ці дії повинні призвести до формування відчуття єдності [7, с. 9–10].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, можемо зробити висновки, що дослідження питання впливу «радянського архетипу» на формування українського менталітету є дуже важливим фактором, який впливає на реалізацію реформи місцевого самоврядування в Україні. Радянський Союз залишив у свідомості українців певну відсутність волі до покращення життя на місцях власними силами, надію на те, що держава про все подбає. Також негативними факторами залишається певна вдаваність та фіктивність, показовість у роботі, а не націленість на результат. Саме реформа децентралізації влади покликана змінити менталітет українців, оскільки ця реформа несе зміну свідомості, віру в те, що кожен здатен творити своє життя сам, впливати на владу та розпоряджатися фінансами, які залишаються в громадах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гегель, Г. В. Ф. (1974). *Наука логіки*. Т. 1. Москва: Мисль, 452 с.
2. Бойко, З. В. (2015). Особливості менталітету українського народу та менталітетів інших народів. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*, Вип. II. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/mvkfm_2015_2_16.pdf.
3. Павловська-Кравчук, В. А. (2010). Ментальні особливості та їх вплив на розвиток державно-правових явищ. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, Вип. 20. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3170/1/Pavlovska-Kravchuk_177.pdf.
4. Галушко, К. Ю. (2009). Ментальність, менталітет. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Mentalnist.
5. Кравченко, П. (2001). Інтеграція ментальності та історизму в практиці історичної освіти. *Практична філософія*, № 1, С. 202–219.
6. Іванов, М. С. (2018). Ментальні чинники процесу становлення та розвитку системи місцевого самоврядування в Україні: регіональний аспект. *Наукові праці. Політологія*, Вип. 302, Т. 314. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/678663.pdf.
7. Терент'єва, О. Л. (2010). *Менталітет як чинник розвитку державотворення в Україні*. (Автореф. дис. ... канд. держ. упр.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління»). Харків, 18 с.

8. Вітвицький, Б. (2016). Менталітет, Українське Минуле й Вакарчук. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/uk/mentalitet-ukrainske-mynule-i-pan-vakarchuk-ua/>.

9. Смітюх, Г. Є., Стрілецький В. В. *Український менталітет*. URL: <https://www.myslepedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUkraine/Mentality.html>.

10. Історія української культури/В. О.Лозовой, Л. В. Анучина, О. А. Стасевська, О. В. Уманець (2013). *Право*. URL: https://pidruchniki.com/1529052756996/kulturologiya/mentalitet_ukrayintsiv_osnovni_determinanti_yogo_stanovlennya.

11. Ворожбит, О. (2018). Георг Мільбрادت: «Децентралізація – це те, що творить зміни в головах». *Тиждень.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/215046>.

THE ROLE OF THE UKRAINIAN MENTALITY IN THE PROCESS OF IMPLEMENTATION THE DECENTRALIZATION REFORM IN UKRAINE

Before the implementation of the decentralization reform in Ukraine the mood of the citizens was pessimistic about the real changes in the Ukrainian village, because of some historical factors. The influence of the Soviet Union on the formation of the Ukrainian mentality left some negative consequences. Due to the territorial location of Ukraine between the European Union and Russia, Ukrainians have specific mental features that can help to implement the decentralization reform in Ukraine and hinder its implementation.

The article analyzes the difference between concepts of mentality. It is investigated that the negative features of Ukrainian mentality are lack of faith in improving life on their own, hope for the state, certain fictitiousness, demonstrability in work, and not focus on the result. These traits can hinder the development of territorial communities. Also, there are many positive features of the Ukrainian mentality that can help in the process of activating citizens.

The main goal of the decentralization reform is to change the mentality of Ukrainian citizens, because thanks to the changes in local government that have taken place in Ukraine since 2014, people have felt that they can influence on the development of their communities. This reform is the impetus for the implementation of the rest of the reforms, in particular in the medical, education, and tax fields. There are many examples in united territorial communities where many projects are implemented by changing the minds of the residents, their activity.

So, the research of the features of Ukrainian mentality is very important and not only in the context of local self-government but also in the context of public administration as a whole.

«Who knows the enemy and himself, never loses the war; who does not know the enemy but knows himself, sometimes he wins and sometimes he loses; who knows neither himself nor the enemy loses every battle» – Sun Tzu writes in his book *The Art of War*. That is why knowledge of the Ukrainian mentality will help Ukrainians maintain themselves and their identities and save the country from external aggression.

Key words: mentality; Local Government; decentralization; governance.

REFERENCES

1. Hegel, G. V F. (1974). *The Science of Logic*. T. 1. Moskva: Thought, 452 p.
2. Boyko, Z. V. (2015). Features of the mentality of the Ukrainian people and the mentality of other people. *International Bulletin: Cultural Studies, Philology, Musicology*, Iss. II. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/mvkfm_2015_2_16.pdf.
3. Pavlovskaya-Kravchuk, V. A. (2010). Mental features and their influence on the development of state-legal phenomena. *State Construction and Local Self-Government*, Issue 20. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3170/1/Pavlovska-Kravchyk_177.pdf.
4. Galushko, K. Yu. (2009). Mentality, mentality. *Encyclopedia of Ukrainian History*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21PN00&S21PN00&S21PN=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Mentalist.

5. Kravchenko, P. (2001). Integration of mentality and historicism in the practice of historical education. *Practical philosophy*, № 1, P. 202–219.
6. Ivanov, M. S. (2018). Mental factors of the process of formation and development of the system of local self-government in Ukraine: a regional aspect. *Scientific papers. Political Science*, Issue 302, Vol. 314. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/678663.pdf>.
7. Terentyev, O. L. (2001). *Mentality as a factor of development of state formation in Ukraine*. (Author's abstract. diss. for the sciences. degree of Cand. state. ref.: spec. 25.00.01 «Theory and History of Public Administration»). Kharkiv, 18 p.
8. Vitvitsky, B. Mentality, Ukrainian Past and Vakarchuk. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/en/mentalitet-ukrainske-mynule-i-pan-vakarchuk-ua/>.
9. Smityukh, G. E., Streletsky, V. V. *Ukrainian mentality*. URL: <https://www.mysle-nedrevo.com.ua/en/Publ/SacralUkraine/Mentality.html>.
10. History of Ukrainian Culture / V. O. Lozovoy, L. V. Anuchina, O. A. Stasevska, O. V. Umanets. *Law*. URL: https://pidruchniki.com/1529052756996/kulturologiya/mentalitet_ukrayintsiv_osnovni_determinanti_yogo_stanovlennya.
11. Vorozhbit, O. (2018). Georg Milbradt: «Decentralization creates changes in the minds». *Week*. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/215046>.

Матеріал надійшов до редакції 20.01.2020 р.

УДК 32.019.51

Оксана Шурко,

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології,

Львівський національний університет імені Івана Франка,

<https://orcid.org/0000-0002-2142-3884>

<https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-01-237-245>

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ

У статті проаналізовано вплив політичних технологій на політичну свідомість громадян під час виборів Президента України 2019 р. Сьогодні політичні технології є саме тим інструментом, із допомогою якого можна забезпечити політичну стабільність або розхитати, вивести з рівноваги політичну систему суспільства. Тому детальне дослідження політичних технологій, які постійно вдосконалюються, потребує подальших наукових розробок. Об'єктом впливу політичних технологій є люди, а саме їхня політична свідомість. Політична конкуренція, боротьба за владу у виборчий період та формування органів державної влади на всіх ієрархічних щаблях після виборів визначає важливість політичних технологій. Вибори в Україні у 2019 р. стали унікальними саме тому, що в політичному середовищі з'явилося багато людей, які далекі від політики, та тим, що значна частина «старих» політиків втратила підтримку. Ще однією особливістю виборів 2019 р. є поява нових каналів комунікації з виборцями: такі соціальні мережі, як Instagram, Facebook, Telegram, стали реально дієвим інструментом боротьби за підтримку й голоси виборців. У сфері політики інформація в цілому та Інтернет зокрема відіграють настільки важливу роль, що кожен політичний актор сьогодні намагається організувати власний інформаційний

потік у мережі для більш ефективного впливу на політичну свідомість та громадську думку, сформувати бажаний, затребуваний у суспільстві образ або досягати інших політичних цілей.

Ключові слова: *політичні технології, політична свідомість, виборчий процес, цифрові технології.*

1. ВСТУП

Постановка наукової проблеми та її значення. Вплив політичних технологій безпосередньо націлений на політичну свідомість громадян. Політична свідомість структурно включає знання, уявлення, переконання, цінності, ідеали, міфи тощо. Саме політична свідомість впливає на вибір певної моделі політичної поведінки в конкретних просторово-часових умовах. Вибори 2019 р. в Україні кардинально відрізняються від усіх попередніх виборчих кампаній. Загалом велика кількість кандидатів у президенти, поява та використання нових каналів комунікації з виборцями та активна участь непрофесійних політиків зробили ці вибори унікальним явищем, яке потребує ґрунтовного дослідження

Аналіз досліджень. Проблемою політичних технологій займалися такі науковці, як Р. Даль, Д. Істон, Дж. Сарторі, Х. Томас, С. Хантінгтон, У. Ліппман, В. Бебик, Є. Головаха, М. Головатий, С. Рябов. Використання політичних технологій у виборчих процесах досліджувалося в працях П. Лазарсфельда, У. Ліппмана, Л. О. Кочубей, Г. Г. Почепцова, К. О. Ващенко й ін. Вплив політичних технологій на свідомість громадян під час виборів Президента України 2019 р. досліджували Ю. Щедрін, С. Гайдай, Ю. Романенко та ін.

Мета статті – аналіз впливу політичних технологій на політичну свідомість громадян.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Політичні технології – сукупність прийомів, методів, способів, процедур, що використовуються політичними суб'єктами для досягнення певних політичних.

Мета політичних технологій – оптимізація виконання суб'єктами політики своїх завдань і функцій за допомогою раціональних засобів, черговості дій, вироблення відповідного алгоритму поведінки [3].

Політичні технології – це не лише методологічно об'єднана сукупність процедур цілеспрямованої діяльності, мета якої – отримання бажаного заданого результату для замовника, але послідовність дій, спрямованих на вироблення відповідних алгоритмів поведінки суб'єкта, це особливо очевидно під час аналізу виборчих політичних технологій. Саме певні установки, які визначають вибір тієї чи іншої політичної сили суб'єктом виборчого процесу, є цілком політичних технологів.

У цілому політичні технології виступають у двох формах:

1) як структурний елемент будь-якої системи, технологічно оформлений програмний продукт;

2) як діяльність, пов'язана з реалізацією наміченої мети [3].

Український фахівець із дослідження політичних технологій, зокрема виборчих, професорка Л. О. Кочубей визначає сутність політичних технологій через їх структуру та види. Вона вважає, що доречно виділяти такі політичні технології, як загальні (макрорівень); індивідуальні (мікрорівень); виборчі (середній рівень) [2, с. 27].

Загальні політичні технології – це ті, які не обмежуються, по-перше, простором міста, округу, країни; по-друге, часом проведення передвиборчої агітації; по-третє, якоюсь певною кількістю виборців чи цільовою аудиторією виборців.

Індивідуальні технології властиві окремим суб'єктам політичного процесу; кожен політичний процес унікальний, неповторний і потребує індивідуального підходу, має індивідуальні особливості й вимагає індивідуальних технологій.

Виборчими технологіями називають «мистецтво та вивчення електоральної мотивації, розроблення механізмів, які ґрунтуються на певних психологічних підходах, за умов, коли береться за першочергове не «що», а «як» – здійснити, побудувати вдалу виборчу кампанію, вплинути на виборця» [2, с. 28].

Одне з визначень виборчих технологій знаходимо в Л. О. Кочубей: «технології виборчі – система (сукупність) заздалегідь продуманих, намічених, тих, які використовуються (а також, які вводяться інтуїтивно, спонтанно) мір, кроків, планів, засобів, процедур, технічних, інформаційних засобів для успішного висунення кандидатів та їх обрання» [2, с. 11]. До виборчих технологій Л. О. Кочубей відносить політичний маркетинг, який, зі свого боку, конкретизується нею як електоральний (виборчий) маркетинг і складається з виборчої інженерії, інформаційних технологій, політичної реклами, піару, іміджелогії [2, с. 26].

Сфера застосування політичних технологій – публічна політика, тобто спрямована на впровадження в масову свідомість тієї чи іншої ідеології, політичних ідей і позицій, позитивних образів політиків, а також на забезпечення масової підтримки громадянами зазначених ідей і політиків. Публічна політика – це політика, яка розробляється й реалізується не лише виключно органами державної влади (так званий «вертикальний вимір»), а й у «горизонтальному вимірі» політичного процесу. Вертикальна складова частина процесу здійснення публічної політики відображає її когерентність, ієрархічність й інструментальність [4]. Горизонтальний компонент доповнює вертикальну, акцентуючи увагу на зв'язках між акторами політики, котрі визначають набір можливих варіантів політики. Саме горизонтальний складник повинен радикально вплинути на визначення предмета політики та на впровадження політичних рішень. [4].

Важливо зазначити, що публічна політика є лише однією зі складових частин єдиного політичного процесу, що включає також «кулуарну», або «елітну», політику: дії із завоювання підтримки (або усунення протидії) політичних, економічних та інших еліт. Політичні технології як технології реалізації публічної політики належать тільки до публічної складової частини політичного процесу та ніяк не зачіпають його елітний складник. Природно, що в елітній політиці є свої технології (часто «підкилимні») [2, с. 27].

Головним об'єктом впливу в політичному технологічному процесі завжди є люди. Саме вони створюють партії, проводять мітинги й страйки, голосують за кандидатів, відтворюють або руйнують політичні та економічні системи. Саме від людей залежить досягнення політичних цілей. Відповідно, політичні технології – це способи, методи впливу на людей із метою зміни їхньої політичної поведінки.

Під час формування параметрів політичних технологій ураховуються не лише завдання, але й тип і характеристики діючих суб'єктів, часові та інші найважливіші параметри умов діяльності. При цьому технології можуть задаватися «зверху» правлячими структурами, а можуть формуватися і в результаті узагальнення та раціоналізації живого досвіду суб'єктів, котрі постійно діють у подібних умовах [5].

Вплив політичних технологій безпосередньо спрямований на політичну свідомість громадян, яка є відображенням тих відносин, що складаються всередині суспільства між різними соціальними групами з приводу завоювання, утримання й використання влади. Політична свідомість – це одночасне відображення суб'єктами тих чи інших явищ і вираження їхнього ставлення до політичних подій. Вона постає як усвідомлене, осмислене крізь призму соціально-політичних потреб політичне знання, яке є його раціональною складовою частиною. Однак зміст політичної свідомості не обмежується лише знанням як раціональним моментом, а включає продукти чуттєвого відображення й оцінки. Політична свідомість є продуктом раціонального, емоційного та вольового освоєння людьми змісту й особливостей політичних відносин. Це, передусім, ставлення до влади, до способів, форм її організації та реалізації, до різноманітних політичних сил і методів їхньої діяльності. Складність сучасних політичних процесів не завжди може бути адекватно й раціонально пояснена пересічними громадянами внаслідок різного освітнього рівня, неоднакового розвитку когнітивних процесів, різних здібностей та інших індивідуально-психологічних якостей. У величезній кількості й різної якості інформації громадянин немає ні можливості, ні бажання займатися її аналізом та порівнянням. Тому найчастіше люди послуговуються політичними установками й стереотипами, спрощуючи собі, таким чином, процес відбору інформації та формуючи відповідну оцінку тих чи інших політичних подій або політичних акторів та визначаючи певний тип поведінки.

Розглядаючи вплив політичних технологій на політичну свідомість, обмежимося лише виборами Президента України 2019 р. Для України цей електоральний процес суттєво відрізняється від усіх попередніх, адже з'явилася

багато людей, які до цього були далекі від політики, значна частина політиків попередніх скликань утратила свою підтримку. Та основна ознака цих виборів – це поява нових каналів комунікації з виборцями. Уперше в історії українських виборів соціальні мережі – Instagram, Facebook, Telegram – стали реально дієвим інструментом боротьби за голоси виборців.

Сьогодні українці все ще отримують більшу частину інформації про ситуацію в країні та світі з ТБ. За даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), на початок 2019 р. 74 % українців саме телевізор назвали ключовим джерелом новин. Але їх частка стрімко скорочується, адже ще в лютому 2018 ТБ активно користувалися для отримання інформації 86 % українців, а всього роком раніше ця частка перевищувала 90 %. При цьому з вітчизняних Інтернет-ЗМІ, за даними КМІС, черпає інформацію вже близько третини українців, а із соціальних мереж – кожен четвертий. Що й не дивно, адже показник охоплення Інтернетом, за даними профільної національної асоціації, досяг 63 % від усього населення країни. Причому для частини користувачів високошвидкісний обмін цифровими даними доступний постійно завдяки мережі 4G [1].

Отже, ефективним ресурсом варто було скористатися, питання полягало лише в тому, хто це зробить першим. Такою людиною, яка прийшла в політику із шоу-бізнесу, уже мала велику впізнаваність, широку аудиторію своїх прихильників і відмінні позиції у сфері онлайн-платформ, був В. Зеленський.

Команда П. Порошенка також використовувала можливості он-лайну. Найбільшим серед аналогічних ресурсів у країні є ресурс соціальної мережі Facebook (із неї черпають інформацію 74,2 % користувачів), у П. Порошенка – 2,4 млн підписників. У його конкурента – лише близько 500 тис. підписників на особистій сторінці й приблизно стільки ж на офіційному ФБ-представництві його команди [1]. Більшість українських політиків також використовували он-лайн платформи для спілкування з виборцями, несамоперед Facebook рекламу. Найактивніше в цьому сегменті працювали Ю. Тимошенко, О. Шевченко, С. Тарута та А. Садовий. Їхні пости мали мільйонні охоплення аудиторії, збирали тисячі лайків, репостів і коментарів.

Проте була й значна відмінність в інтернет-кампаніях кандидатів. Для В. Зеленського створював стратегію-інтернет просування М. Федоров, який уже мав значний досвід в інтернет-рекламі комерційних проектів та знав усі нюанси й особливості інтернет-площини України. Відповідно, М. Федоров створив таку маркетингову стратегію, яка врахувала особливості роботи з різними аудиторіями, а політтехнологи ефективно сегментували аудиторію, виявили точки диференціації з кожним сегментом та взаємодіяли з ними. Загальна ж виборча стратегія була розроблена таким чином, щоб показати В. Зеленського насамперед як звичайну людину та зблизити його з виборцями. Особливість інтернет-кампанії В. Зеленського – у комплексному підході. Помилка опонентів була в тому, що вони вважали Інтернет місцем для молодого покоління, тому й не сприймали В. Зеленського як серйозного конкурента.

Щодо причин саме такого електорального процесу можемо виділити декілька факторів, які мали значний вплив. Передусім, це запит на не класичних політиків. І не лише в Україні, а загалом у світі. До «антисистемних» політиків можемо віднести не тільки В. Зеленського, а й Д. Трампа, Е. Макрона, Д. Трюдо та ін. Саме вони використали розчарування громадян у традиційній політиці, що дало змогу отримати бажаний для них результат.

Ще одним вагомим чинником є розвиток сучасних технологій. Будь-яка виборча кампанія використовує тією чи іншою мірою найсучасніші технології: соціальні мережі за впливом сьогодні можна порівняти з провідними ЗМІ, смартфон став головним джерелом інформації, збір даних виборців поставлений на потік і багато в чому від якості одержуваних даних залежить результат виборів. Інтернет-канали комунікації є більш ефективними за телебачення, друковані видання та інші канали, адже мають меншу вартість. Крім того, в інтернет-рекламі можна використовувати цільову рекламу саме для тих виборців, на яких розраховує кандидат. Діяльність компанії «Cambridge Analytica» і їх проект «великих даних» дав змогу зібрати досьє на 200 мільйонів американців. Це свідчить про те, що за допомогою Інтернету можна отримувати аналітичну інформацію швидше та дешевше, ніж звичайна соціологія, й сформулювати різні меседжі для різної аудиторії. Отже, за відносної дешевизни інтернет-канали можуть охопити значну кількість аудиторії [7].

Наступний фактор пов'язаний із тенденцією «омолодження» інтересу до політики, а саме з тим, що найбільш активною електоральною групою поряд із пенсіонерами та 55+ стає група 35–44 роки.

Дослідження показують, що у 2018 р. Інтернет як спосіб отримання політичних новин уперше наздогнав телевізор. Близько 70 % виборців отримують інформацію по телевізору та з мережі, часто вони комбінують ці джерела. При цьому Фейсбук як джерело отримання новин обігнав традиційні онлайн-ЗМІ. Так, із Фейсбуку інформацію отримують 49 % виборців, а з онлайн-ЗМІ – 43,5 % [6]. Цифри популярності Фейсбуку чітко корелюють із таким джерелом інформації, як друзі/знайомі – від них інформацію отримують 48,6 % виборців. Ці цифри свідчать про зростання недовіри до традиційних ЗМІ та підвищення ролі неформальної комунікації. Особливо це очевидно у віковому розрізі в категорії до 35 років, де Інтернет упевнено займає перше місце як канал отримання новин про політику, причому зі значним відривом лідирують соціальні мережі.

У категорії 35–44 роки Інтернет сприймається практично нарівні з телевізором, у людей після 45 років частка Інтернету як джерела інформації знижується, основним інформаційним каналом для них є телевізор.

«Електоральна втома» і розвиток нових комунікаційних майданчиків змінили виборчий процес. Саме цим можна пояснити високий рейтинг В. Зеленського, який зміг чітко зрозуміти запит суспільства й відповідати йому. Адже не дарма основна частина його кампанії проходила онлайн [6].

Опоненти В. Зеленського оцінили ефективність інтернет-каналів занадто пізно. Крім того, радники та політтехнологи опонентів не врахували особливості маркетингу інтернет-реклами й просто віддзеркалювали звичайну офлайн-кампанію в Інтернеті. Жоден із кандидатів не використовував сегментацію аудиторії та не взаємодіяв із нею окремо. Наприклад, штаб П. Порошенка розробив близько 100 рекламних оголошень, у той час, як штаб В. Зеленського створив понад 800 рекламних оголошень. Вважаємо, що політтехнолог колишнього президента І. Гринів діяв непрофесійно та сформував неефективну виборчу стратегію. Саме через його консерватизм П. Порошенко пізно розпочав інтернет-кампанію, а також орієнтувався у своїх меседжах лише на аудиторію Західної України, зменшуючи тим самим свій електорат у Центральній та Східній Україні.

Під час виборів Президента України 2019 р. всі кандидати використовували технологію кіберсимулякрів, створювали власні бото-ферми, що давало можливість штучно робити певні теми популярними. Також використано технологію залучення мемів. Особливо вона проявилася під час другого туру виборів, коли штаби П. Порошенка та В. Зеленського досить удаło її використовували. В інтернет-просторі повідомлення з використанням мемів набирали значної популярності.

Удалим прикладом застосування технології «тунельної свідомості» є кампанія П. Порошенка, коли його штаб створив штучну диференціацію «свій-чужий». В інформаційному просторі формувалась ідея, що всі, хто проти П. Порошенка, – за В. Путіна. У першому турі це зіграло позитивну роль та дало змогу перетягнути голоси на користь кандидата.

Звичайна практика поєднувалася з використанням технології науковості. Технологія не нова й використовується на кожних виборах. Досить часто формувалися фіктивні соціальні опитування та інтерв'ювання.

Для того щоб сьогодні вдало провести виборчу кампанію, потрібно ефективно поєднувати всі канали комунікації, зокрема, як це зробив В. Зеленський та його команда, коли вся країна була завішана білбордами, а на одному з провідних каналів медіа-холдингу «1+1» у найкращий час постійно йшли передачі з його участю. Проте поява нового інструменту й вплив загальних світових трендів змінили нашу політику.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Застосування політичних технологій можна порівняти з мистецтвом та майстерністю, адже від розумного їх використання залежить досягнення необхідного політичного результату. Політичні технології займали чільне місце як за часів античності, так є актуальними і в наш час. Зміни, які відбуваються в суспільстві, роблять свій внесок у розвиток технологій і диктують нові вимоги, від задоволення яких залежить успішність того чи іншого політичного процесу. Політичні технології переводять у площину практичної політичної діяльності теоретичні знання про суспільство, даючи змогу тим самим використовувати

все різноманіття закономірностей, принципів, норм, факторів тощо у визначенні цілей, засобів і методів здійснення впливу.

Політична свідомість відображає всі ті ідеали, норми та інші погляди людини, на які вона орієнтується і які використовує для адаптації до політичної системи й виконання в політиці тих чи інших ролей і функцій. Поряд із цінностями, установками політична свідомість уключає психологічний механізм їх вироблення, пошуку власної позиції. У сучасному світі людина звертає увагу більше на форму, ніж на зміст. Саме тому потрібно й надалі аналізувати сучасні політичні технології та інструменти їх застосування не лише для підвищення ефективності політичної діяльності, але й для розуміння того, як їх використання впливає, стимулює, визначає політичний вибір громадян. Тому результат минулих виборів не був уже таким випадковим, оскільки перемога В. Зеленського – це заслуга політтехнологів і спеціалістів в інтернет-каналах комунікації, чий професіоналізм і досвід роботи змусили прийти на вибори ту частину громадян, яких вважали завжди байдужими до політики. Правильно побудована комунікаційна стратегія була спрямована на політично апатичне населення й принесла бажаний результат. Саме ці вибори стали переломними в плані застосування політичних технологій та інструментів впливу на політичну свідомість, а розширення каналів комунікації з виборцями змінили правила гри в політичній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Зе вибори по-новому: зміст за лайтунками шоу*. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/prezidentska_kampaniya.pdf.
2. Кочубей, Л. О. (2006). *Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України)*: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво “Юрид. думка”».
3. *Перемога на виборах: технології, кампанії, принципи*: практ. посіб./[М. Д. Городок, А. В. Карташов, Є. О. Романенко, В. Ю. Стасюк], за заг. ред. М. Д. Городка. Київ, 264 с.
4. *Політична аналітика в системі публічного управління* / авт. кол.: С. О. Телешун, С. В. Сьомін, О. Р. Титаренко та ін.; за заг. ред. С. О. Телешуна. Київ: Вид-во НАДУ, 2008.
5. *Типи і способи формування політичних технологій*. URL: <http://studies.in.ua/ru/politicheskie-tehnologii-seminary/1376-tipi-sposobi-formuvannya-poltichnih-tehnology.html>.
6. Щедрин, Ю. *Вибори 2019 – нові тренди*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/03/1/7207999/>.
7. *Social Networking: A Guide to Strengthening Civil Society through Social Media*. URL: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1866/SMGuide4CSO.pdf>

THE INFLUENCE OF POLITICAL TECHNOLOGIES ON POLITICAL CONSCIOUSNESS

The article analyzes the influence of political technologies on the political consciousness of citizens during the Presidential elections of Ukraine in 2019. Today, political technologies are precisely the tool that can be used to ensure political stability or to shake and unbalance the political system of society. Therefore, a detailed study of political technologies, which are constantly improving, requires further scientific development. The object of influence of political technologies is people, namely their political consciousness. Political competition, power struggle during the election period, and the formation of state authorities at all

hierarchical levels after the election determine the importance of political technologies. The elections in Ukraine in 2019 have become unique precisely because there are many people in the political environment who are far from politics and because most of the «old» politicians have lost support. Another feature of the elections in 2019 is the emergence of new channels of communication with voters: social media such as Instagram, Facebook, Telegram became an effective tool in the fight for support and votes. In the field of politics, information in general and the Internet in particular play such an important role that every political actor today tries to organize their own information flow in the network to influence political consciousness and public opinion more effectively, form a desired image that is in demand in society, or achieve other political goals.

Key words: political technologies, political consciousness, electoral process, digital technologies.

REFERENCES

1. *Ze vybory po-novomu: zmist za lashtunkamy shou*. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/prezidentska_kampaniya.pdf.
2. Kochubeji, L. O. (2006). *Vyborchi texnologii: politologichnyi analiz (na prykladi vyboriv do parlamentu suchasnoji Ukrainy): monografija*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Jurydychna dumka”».
3. *Peremoga na vyborax: texnoljgiji, kampanij, pryncypu: praktychnyi posibnyk* / [Gorodok M. D., Kartashov A. V., Romanenko E. O., Stasjuk V. J.], za zag. red. M. D. Gorodka. Kyiv, 264 p.
4. *Politychna analityka v systemi publicznego upravlinnja* / avt. kol.: S. O. Teleshun, S. V. Sjomina, O. R. Tytarenko ta in., za zag. red. S. O. Teleshuna. Kyiv: Vyd-vo NADU, 2008.
5. *Typy i sposoby formuvannja politychnyx texnologiji*. URL: <http://studies.in.ua/ru/politicheskie-tehnologii-seminary/1376-tipi-sposobi-formuvannya-poltichnih-tehnology.html>.
6. Schedrin, J. *Vybory 2019 – novi trendy*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/03/1/7207999/>.
7. *Social Networking: A Guide to Strengthening Civil Society through Social Media*. URL: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1866/SMGuide4CSO.pdf>

Матеріал надійшов до редакції 29.11.2019 р.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ,
СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ
ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ**

№ 1(7)

2020

*Редактор і коректор: Г. О. Дробот
Технічний редактор: І. С. Савицька*

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 14,41 ум. друк. арк., 13,84 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.
Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.